

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- CSORBA GYÖZÖ versei 513
NÁDAS PÉTER: A tűz nyomát fű nőtte be (elbeszélés) 515
VASADI PÉTER verse 526
FODOR ANDRÁS versei 527
KALÁSZ MÁRTON: Téli bárány (regény, IX.) 529
LÁSZLÓ LAJOS: Sorsváltozatok (riport, II.) 538
BERTÓK LÁSZLÓ versei 543
CSÓÓRI SÁNDOR: Nagy László iszkázi otthona 545
NAGY GÁSPÁR: „... majd kitűz az ország...” 548
BISZTRAY ÁDÁM verse 550
LÜKŐ GÁBOR: Csontváry zarándokútja 551
P. MÜLLER PÉTER: Pécsi színházi esték 556
KISLÉGI NAGY DÉNES versei 561
CSÜRÖS MIKLÓS: Az árnyak kertje költője
(*Szemelvények egy készülő Kálnoky László-monográfiából*) 563
POMOGÁTS BÉLA: H. SZ. jelenései (*Kálnoky László:
Bálnák a parton*) 569
KÁLNOKY LÁSZLÓ versei 571

*

Martyn Ferenc 85 éves

- HALLAMA ERZSÉBET: Beszélgetés Martyn Ferencsel 573
TÜSKÉS TIBOR: Film Martyn Ferenc művészetéről 577
MARTYN FERENC: Szabó Erzsébet pécsi kiállítása 581

1984

JÚNIUS

Történelmi figyelő

- MUCSI FERENC: Jászi és a magyar demokrácia programja 583
ORMOS MÁRIA: A faszizmus társadalmi bázisa a Duna-
medencében 588

*

- MELCZER TIBOR: „Mondd, van-e ott haza még . . .”
(*Radnóti Miklós: Hetedik ecloga*) 595
BEBESI KÁROLY: Medvetáncoltatás (*Jegyzetek*
Bertha Bulcsu publicisztikájáról) 602
CZINE MIHÁLY: Oláh János: Az örült 606
BAKONYI ISTVÁN: Tamás Menyhért: Holtág 606

KÉPEK

- MARTYN FERENC rajzai 542, 547, 560, 582, 587, 594
(*Nádor Katalin fotói*)

JELENKOR

XXVII. ÉVFOLYAM

6. SZÁM

Főszerkesztő
SZEDERKÉNYI ERVIN

Szerkesztő
CSORDÁS GÁBOR

A szerkesztőség munkatársai

CSORBA GYÓZŐ
főmunkatárs

BERTÓK LÁSZLÓ, HALLAMA ERZSÉBET, PARTI NAGY LAJOS,
PAKOLITZ ISTVÁN

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet. Telefon: 10-673.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Baranya megyei Lapkiadó V. 7625 Pécs, Hunyadi János út 11. Telefon: 15-000.

Felelős kiadó: Braun Károly

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1900 Budapest, József Nádor tér 1.) közvetlenül, vagy átutalással a KHI MNB 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Évi előfizetési díj 144,- Ft.

84-1634 Pécsi Szikra Nyomda – F. v.: Farkas Gábor igazgató

Index: 25-906. ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

ÉGI S FÖLDI VIRÁGZÁS TÜKRE – *Kortársak Nagy Lászlóról* címmel kötetet adott ki a veszprémi Eötvös Károly Könyvtár. A kiadvány az iszkázi Emlékház megnyitása alkalmából jelent meg; anyagát *Balogh Ferencné* válogatta és szerkesztette. *Czine Mihály* előszava után Nagy Lászlóról szóló visszaemlékezéseket, verseket, tanulmányokat, cikkeket foglal magába, s válogatott bibliográfia zárja.

*

A PÉCSI EGYETEMI SZÍNPAD május 2-án tartotta bemutatkozó előadását az Ifjúsági Házban. Shakespeare: *Vízkereszt*, vagy amit akartok c. vigjátékát játszották *Tasnádi Márton* rendezésében.

*

KERÁMIA ALKOTÓHÁZ és állandó kiállítás nyílt május 15-én Siklóson, az egykori ferences kolostorban. Beszédet mondott *Takács Gyula*, a Baranya megyei Tanács elnökhelyettese.

*

A BARANYAI MŰVELŐDÉS c. periodika legutóbbi, 1983/3. száma közli többek között *Mihály Ottó*: Innováció és permanens fejlesztés az oktatásügyben, *Dr. Bernáth József*: A középiskola és a felsőoktatás kapcsolatának néhány problémája c. írását, továbbá két figyelemre méltó történelmi tanulmányt. *Ormos Mária* írása Hitler közép-kelet-európai elgondolásait és terveit ismerteti, Henry Picker nemrég megjelent német nyelvű munkája alapján. *Tilkovszky Loránt*: A weimari Németország külpolitikája és a Duna medence német kisebbségei címmel közli újabb kutatásainak összefoglalóját.

AZ ÜNNEPI KÖNYVHÉT pécsi megnyitóját május 25-én rendezik a Helyőrségi Művelődési Otthonban *Csorba Győző*, *Károlyi Amy*, *Kolozsvári Grandpierre Emil*, *Örsi Ferenc*, *Takács Gyula*, *Tatay Sándor* és *Weöres Sándor* részvételével. A találkozót *Szederkényi Ervin* vezeti. – A Baranya megyei ünnepi estet Komlón tartják május 28-án. Itt *Csordás Gábor*, *Fekete Gyula*, *Hallama Erzsébet*, *Kálnoky László*, *Laczkó András* és *Tüskés Tibor* szerepel, s a műsorvezető *Nagy Imre* egyetemi adjunktus.

*

A PÉCSI NYÁRI SZÍNHÁZ idei műsorából. – A Szabadtéri táncszínen június 27–30.: *A Prágai balett* vendégja. éka. Július 3–6.: *Csajkovszkij: Hattyúk tava*, moldáviai együttes előadásában. – A Tettyén június 28–30.: *A Baranya Tánc-együttes Szerelmek* c. estje. Július 16., 19–21., 24–26.: *Sárosi István: Az áldozat* c. drámájának ősbemutatója. – Az Annaudvar színpadán június 11-től a *Pécsi balett* kamara-bemutatói.

*

HUNGAROLÓGIAI ÉRTESÍTŐ 1983/1–2. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóiratának új számában *Klanczay Tibor* bevezető írása búcsúztatja *Béla* Miklóst, a folyóirat alapító főszerkesztőjét és a Társaság első főtákarhelyettesét. – A bibliográfia és a könyvismertetések a hungarológiai tudományok 1981-es kiadványait veszik számba.

*

DECEMBERI SZÁMUNK anyagát – felkérésünkre – vendégszerkesztőként *Lengyel Balázs* tervezi és állítja össze.

CSORBA GYÖZŐ

Zavartalan

*Amitás újra egy nyár tartamára
reménykedő szem pislog a világra*

*mozog formát cserél de csak előre
egyről kettőre letről delelőre*

*társulni s úgy hogy múlt nélkül a mosttól
kíváнатoshoz a kíváнатostól*

*nevetséges még szégyellni való is
hogy hűs ész ábrándokba ringatózik*

*pedig már hány fagy-mángorolta szárat
látott hány széjjeldúlt aprócska gyárat*

*megrongyolódni diszbe öltözöttet
zugokba gyűlni száraz régi zöldet*

*az arcra mégis áhitat telepszik
izgul szorong tűr bízik fél verekszik*

*talán nem is az agy hiszi – a hús a
csont ín izom velő bőr ama „rózsa-*

*bokrok” dús „bokrai a vérköröknek”
rokonai a kezdettől öröknek*

*mik ha megint kedvük vesztik öszre
nem halálra készülnek – pihenőre*

*s ha mégis történne valami nem-jó
egyforma sorsból sorsuk lesz hasonló*

*melyben nem tényező a nyápic elme
a fontosabb erők közé keverve*

*hol az élet nevetve buktatóit
zavartalan békével folytatódik*

Előre-hátra

*Ha visszafelé úgyis rossz úgyis rossz ha előre
Görbül a föld az idő szintén tut a szem üres levegőbe
Tegnap egy fontos (fontos? fontos?) levelem érkezett
holnap ünnep lesz hívja föl rá figyelmem az emlékezet
Egyik se nagyon érdemel szót – de a ma az igen
az összegző s új alapot rakó buzgóság perceiben
A percek a percek az idő útjának zúzaléka
ha ők lazák becsúsztat könnyen a láb a szakadékba
Különben is: a folytonos előre-hátra-fordulások
úgy meggyötörnek mint afféle testi tatárdulások
s az akkor még vagy az akkor már két távoli idegen ikre
múltból jövőből végül is esik egyazon gödörbe
Barátaim tudjátok-e hogy az idő nekem nagyon fáj
hogy nagyobbat nem ismerek ennél a fájdalomnál
hogy az időről hallani sőt rágondolni sem akarok
(ostoba strucc hiszen velőmig bennem van én meg benne vagyok)
S a percek is . . . határaik között maradni éppúgy képtelenség
hisz egyetlen perc is lehet kettős irányú végtelenség
amelynek tágassága oly roppant szűk hogy összemorzsol
Barátaim előbb-utóbb tudom hogy a halál kisorsol
nézzétek el ha tán olyannak látszom mint egy oktalán állat
sajdítóan iparkodom az is legyenek ami a látszat:
belőlem az idő (úgy! úgy!) még nyomaiban is kivesszen
kívül meg? – föld barom növény ahogyan őket úgy vezessen*

A tűz nyomát fű nőtte be

Nem a látvány volt szokatlan, gyakran jártak így, kéz a kézben, egymásba karolva, az sem volt szokatlan, hogy Hédi jön Maja fehér ruhájában és Maja viseli Hédi sötétkék selyemruháját, ami a különböző méretek miatt nem egészen illett nekik; Hédi magasabb volt, kerekesebb, „mellben ő erősebb” mondták csak és kizárólag a ruhákra vonatkoztatható lány ítélettel egymás között, én nagyon figyeltem erre, szerettem volna belőle kihallani, vajon nem valami hasonló vetélkedésről van-e szó, mint közöttünk, fiúk között, de nem is annyira mellük nagyságának különbözőségével, mint inkább a mellvarrások helyével voltak elfoglalva, amiről aztán oly figyelmes szigorral értekeztek, húzkodták, betűzték, fércelték, hogy gyanakvásomat szépen elaltatták vele, holott az egyáltalán nem volt alaptalan; mindenesetre Maja ruhái „előnytelenül” lenyomták Hédi melleit, ám mintha éppen ez a nem egészen illés, ez a pontatlanságban mutatkozó és minduntalan szóba került különbözőség tette volna még kíváncsiabbá állandó ruhacseréiket, csupán Livia nem cserélgetett velük, s ők igen érzékenyen méltányolták büszkeségét, felpróbálták a ruháit, de nem erőszakoskodtak, túl szegényes is volt az ő ruhatára, bár mindig „édesnek” találták, másfelől viszont szinte egymással versengve kölcsönöztek neki kendőcskéket, karkötőt, klipszet, övet, szalagot, nyakláncokat, csupa olyasmit, amivel úgymond „fel lehetett dobni” Líviát, amit ő boldog szeméremmel elfogadott, miként most, mikor is azt a vörös korallszemecskékből fűzött nyakéket viselte, amit Maja mindig a fehér ruhájához lopott el az anyjától; s mindeme furcsaságon túl, akárha azon aránytalanság se zavarta volna őket, hogy kettőjük ruhacseréivel Maja jár jobban, neki ugyanis laza bőségükkel többnyire kiválóan álltak Hédi ruhái, legalább is a mi szemünkben éretté vált bennük, nyúlánk tagjainak sutasága eltűnt az anyag bőségében, olyan nagy nő lett tőle, sőt, olybá vált, mintha e csere-bere aránytalansága feletti nagyvonalú szemhunyasuk egyenesen kiegyensúlyozná közöttük a valódi, az igazi, a bántó vetélkedésre ingerlő különbözőséget, azt a különbséget, ami annyira megkínozta Maját, mármint, hogy a Hédi volt a szép, a szebb, pontosabban ő volt az, akit mindig és mindenki szépnek mond, akibe mindenki szerelmes; ha hárman mentek, akkor mindenki őt nézi meg, aki után meglett és komoly férfiak ocsmányságokat susognak, akit mozik sötétjében vagy tömött járműveken, még akkor is, ha Krisztián van vele, megfogdosnak, megtapogatnak, ami miatt ő sír és szégyelli magát és hiába görbíti be a hátát, hogy karjaival egy kicsit védje, takarja a melleit, a nők pedig el vannak ragadtatva tőle, főleg a haját dicsérik, mintha ékszerszerűen érintenének vagy mohón beletúrnak; lány hullámokban vállára omló szőke hajával, magasan domboruló sima homlokával, telt orcáival, óriási, kissé dülledő kék szemével „ő a legszebb”, s oly mély volt Maja kínja, hogy ezt mindig éppen ő hozta szóba, hangsúlyozta, mindenkinél hangosabban zengte és dicsérte Hédi szépségét, mintha büszke lenne rá vagy abban reménykedne, hogy majd helyreigazítják a túlzásait; Hédi szemét kü-

lönösen érdekessé és ragyogóvá tették az éjfékete, hosszú pillák és a fekete szemöldökök, szemöldökének ívét, sűrűségét, egy kicsiny csipesszel tépdessve ki a fölöslegesnek tekinthető szálat, ő maga igazította, szabályozta, fölöttébb érzékeny művet, egyszer jelen voltam, két ujjával feszítette ki szemem fölött a bőrt, s miközben a csipesszel dolgozott, tövénél kapva el és rántva ki a szálat, néha rámpillantott a tükörből, magyarázta, hogy most ugyan a vékony ívbe szedett szemöldök van divatban, gyakran az egésztest kitépik és ceruzával rajzolnak helyette másikat, „mint a napközis szakácsnő, az a szörnyeteg”, ám az igazán divatos nőnek soha nem szabad vakon alkalmazkodnia, hanem meg kell találnia a megfelelő egyensúlyt a saját adottságai és az uralkodó vonalak között, mint például a Maja, aki néha elköveti a hibát és olyasmit vesz magára, ami nagyon divatos ugyan, de egyáltalán nem áll jól neki, és ha ő ilyenkor szólni merészel, akkor végig van sértve, ez olyan gyerekes a Majában, igaz, a szemöldökét éppen szedhetné, de azt mondja, hogy fáj, hát nem is fáj annyira, és ha valakinek olyan sűrűn és csúnyán nő, mint a Majának, akkor gyantázhatná, a gyantázás egyáltalán nem fáj és a lábát különben is gyantáznia kell, mert teljesen szőrös lenne, ő ellenben azért nem húzza ki olyan vékonyra, mert ha túl vékony lenne, akkor az orra nagyobbak látszana és így is elég, tehát nem nyerne vele annyit, amennyit veszítene; az orra tán valóban nagyobb volt a kelleténél, vékony, ívesen meg görbülő, egyszer azt mondta róla, hogy ő az apja orrát viseli és ez az orr a legzsidósabb az arcán, különben még németnek is elmenne, nevetett, ő soha nem látta az apját, illetve nem emlékezhetett rá, mint ahogyan Krisztián se, „elhurcolták”, s a szó legalább olyan mély hatást gyakorolt rám, mint a másik, amelyik Krisztián apjára vonatkozott, aki „elesett”, az orrán pedig szerettem végighúzni az ujjamat, mert akkor úgy éreztem, mintha megérintenék valamit, ami zsidó; bőrének színével azonban bárkit kárpótolt szépségének e csekélyke hibájáért, ha egyáltalán hibának lehetne nevezni a szabálytalant, mely persze szerves tartozéka a szépségnek, bőrének színe mintegy kiteljesítette szépségét, nem fehér volt, ami szökeknél, kékszeműeknél megszokott, hanem miként egy finoman kisütött zsömlé, s e gyengédséggel teli szín teremtettem meg az arc durván ellentétes részleteiből a tökéletes összhangját; nem beszélve most gömbölyű válláról, erős, hosszú lábáról, mely boltozottan és puhán érintette a talajt, vékony derekáról, asszonyos csipőjéről, ami miatt egyszer intőt is kapott, mert hogy riszálja és a Hűvös néni erre berohant az iskolába és ordított a tanárban, hogy inkább a mocskos fantáziájukat fékeznék meg, minthogy ilyen disznóságokat firkáljanak, és az „ilyeneket el kéne tiltani a tanítástól”; s mindeme tökély nem csupán közülünk emelte ki őt, hanem egyáltalán, föltűnő és kihívó szépséggé tette, igazi szépséggé, amitől ő, ha szerét ejthette, e ruhacserék által szívesen megszabadult egy kicsit, annál is inkább, mert Majának voltak szebb és érdekesebb ruhái.

Majától jöttek és Líviához vagy Hédihez mentek, bizonyára azért jöttek erre, hogy útjukat lerövidítsék vagy alkalmat adjanak Hédinek a virágszedésre, aki meglehetősen nagyszájú és nagyhangú lány volt ahhoz, hogy érezze, milyen jól áll neki ez a virágszedés, vagy a gordonkázás, a finom, a finomkodó dolgok, szobája teli volt bögrécskékkal, poharakkal, vázácskákkal, s minden nap friss virágokat szedett, sokáig őrizte az elszáradt csokrocskákat, mindig rágicsált, forgatott valami növényt a fogai között, fűszálat, levelet, virágot, nem hajtott fület a könyvek lapjaira, nem használt könyvjelzőt sem, virágot helyezett a két lap közé, ősszel színes falevelet, s ha tőle kölcsönzött az ember valami olvasnivalót, akkor egy óvatlan mozdulattól egész

arborétum hullt ki szárazon a lapok közül, gordonkázni tanult s elég ügyesen játszott nagy hangszerén.

Iskolai ünnepélyeken szerepelt, s egyszer megkért, kísérjem be a városba, ahol valamilyen zsidó ünnepségen kellett föllépnie, egyedül nem utazott szívesen, különösen, mert késő este tértünk vissza és nagyon értékes volt a hangszer, meg a pimasz férfiak miatt; ő tulajdonképpen benn lakott a városban, a Dohány utcában, nem messzire a nagy zsinagógától, egy régi, sötét házban, ahol a földszinten munkásszállás is volt és a munkások az udvaron mosakodtak lavórban, az anyja azonban, akit én nem ismertem addig, kiadta őt a Hűvös nénihez, egyrészt a jó hegyi levegő miatt, mert állítólag gyenge a tüdeje, másrészt a Hűvös néninek szép zöldségeskertje van, állatokat tart és nála a koszt zsírosabb lett volna, ám Hédi azt mesélte nekem, hogy mindez inkább ürügy, valójában azért lett belőle „kiadott gyerek”, mert az anyjának bizonyos Novák Storz Rezső a szeretője s ő „nem állhatja a pasit a nyálas modora miatt”; az édesanyját nem találtuk otthon, csak egy ajtóba tűzött cetlit, miszerint ők majd az ünnepség színhelyén várják őt, és hogy milyen ruhát kell fölvennie, s mindez most bizonyára csak azért jutott eszembe, mert azon a délutánon Hédi ugyanabban a sötétkék selyemruhában volt, amit Maja viselt, és az anyjának éppen ezzel a ruhával volt akkor valami baja; álltunk a vigasztalan körfolyosón az ajtajuk előtt s nekem eszembe jutott, hogy akkor innen hurcolhatták el az édesapját, tumultuózus jelenet, rémkép, amint tagbaszakadt szállítómunkások egy élő, eleven testet, mint valami szekrényt vagy diványt hurcolnak itt végig, mindenütt csillogtak a rézkilincsek, a névtáblák és a csengők szép, régi rézgombjai, a falakon belövések, bontások, toldozások nyomai, az elfeketedett, néhol füstös vakolaton géppisztolysorozatok szapora lukai, ősz volt, még meleg, a tetőkről ferdén csúszott be a bágyadt napfény, odalenn gatyában, félmeztelenül mosakodtak a munkások, fröcskölték egymást és az egész leanderes udvar visszhangzott az ordításaiktól, valahol habot vertek, egy nyitott ablakon rádió hangja szüremlett ki, kórus énekelt, ő a térdei közé szorította gordonkájának hatalmas fekete tokját s úgy olvasta a cédulát, mintha valami iszonyú hír állna benne, többször elolvasta, egy kicsit sápadt lett tőle, nem hitt a szemének és hiába kérdeztem, mi áll benne, bele is akartam volna nézni, elhúzta előlem, aztán sóhajtván nyúlt be a lábtörlő alá, ott volt a kulcs.

A tágas, sötét, hűvös lakásban minden fehér ajtószárny kitárva, ő azonnal pisilni ment, halálos csend, csukva voltak az utcára néző ablakok, az összevont, vastag csipkefüggönyök előtt még ívesen félrehúzott, lecsüngő, súlyos bojtokkal szegett bordó bársonydrapériák, s egyébként is, minden olyan rétegesen egymásra halmozott volt e lakásban, puha és süppedékeny, a falak ezüstös mintáin sötétfényű szőnyegek, és a szőnyegeken aranyrámás képek, tájak, csendéletek s egy meztelen nő, kit a háttérben lobogó tűz bíborfénye világított meg, a padló szőnyegein vöröscsikos vászonfutók, az öblös fotelók és a merevtámlájú székek nagyvirágos védőhuzatán még horgolt csipkedíszek, a középső szobában pedig, ahol álltam és vártam reá, mint valami időtlenül felpuffadt szörnyeteg múmiája, a mennyezet alatt megcsomózott fehér védőhuzatában csüngött alá a csillár, ugyanakkor minden tiszta, kellemetlenül, sarkosan és véglegesen elrendezett, fényesre dörzsölt, csillogóra tisztított, üvegek, rezek, tükrök, ezüstök, porcelánok, s legalábbis a félhomályban úgy tűnt, minden kíméletlenül portalan.

Sokáig nem jött elő, nem hallottam a csurgást, aztán mégis egy koppás és meghúzta a vizet és láttam, hogy nem pisilni, hanem egy kicsit sírni

ment oda, ám úgy jött ki, mint aki valamit, amit föltétlenül szükségesnek érzett, ezennel le is zárt magában, hogy „ez a szalon”, mondta, és még egyszer utoljára, bár nem volt már benne könny, kitörölte a szemét, csak vörös, „az ott az én szobám”, mondta, olyan fájdalom lehetett, amin gyorsan túl kellett tennie magát, de bármennyire igyekezett is mosolyogni rám, éreztem, nem jó neki, hogy látom ezt, nem jó, hogy itt vagyok.

Valamiként nagyon csendes lett ebben a lakásban, nem is szólt többé hozzám, felnyitotta a nagy fekete tokot, kiemelte belőle a hangszerét és az ablakhoz ült vele, megfeszítette, tapintgatta, gyantázta a vonót, sokáig hangolt, én pedig közben körbejárhattam a lakást, minden szobából nyílt egy másik szoba, s azt, hogy innen valakit elhurcoltak egyszer, nagyon jól el lehetett képzelni, csak azt nem lehetett elképzelni, hogy az udvarra néző, teljesen besötétített hálószobában a Novák Storcz Rezső minden éjszaka valami olyasmit csinálna az anyjával, ami neki „az idegeire megy”.

Igy értem vissza, mikor játszani kezdett, hosszú, lágy, kitartott, mély vonásokkal indult a darab, szerettem nézni feszült és elmélyült arcát, a hangszer hosszú nyakán tapogató ujjait, amint gyorsan ráfogott egy húrra és úgy megreszkettette az ujját rajta, aztán panaszos, rövid, gyorsan elhaló hangok feleltek, egyre magasabbak, ahonnan váratlan váltásokkal, a két fekvést mintegy összecúsztatva, egyidejűleg mélyben és magasban, rövidben és hosszban kellett volna belekeverednie a dallamba, ki kellett volna kerekítenie a tiszta témát, de többször melléfogott s bosszúsán abbahagyta.

Ezt a bosszankodást nekem csinálta, mégis úgy tett, mintha nem lennék a szobában.

A székek támasztva hangszerét, fölállt, elindult a szobája felé, de útközben meggondolta magát, visszament, a hangszeret könnyedén fölemelte a nyakánál és gondosan befektette a tokba, helyére tette a gyantát, a vonót, a tokot lezárta és ottmaradt némán a szoba közepén.

Nem tudom miért, én se szóltam, figyeltem őt.

Ma fel fog sülni, mondta, nem csoda, hogy nem tud koncentrálni, mondta, mert nem elég, hogy ezt a hülye, gusztustalan állatot, mindig mindenhová elcipeli magával, mondta halkan és olyan gyűlölettel, hogy egész teste bele-reszketett, pedig tudja, nagyon jól tudja, hogy őt az örületbe kergeti, ha találkoznia kell vele és legalább annyi kímélet lehetne benne, hogy a fellépéseire ne hozza el, mert őt ez halálosan idegesíti; nekem ez nagyon furcsa volt, még soha nem hallottam senkit ilyen nyílt gyűlölettel beszélni a saját anyjáról, s ezért olyan mély szégyenérzetet keltett vele, hogy szerettem volna tiltakozni, ne tegye, mintha valami olyasminnek lennék így részese, amit nem szabad, és hogy ő nem bírja, ha ott ül és bámulja őt ez a pasas! de ez még mindig nem elég neki, mondta és felnevetett, még abba is mindig belebeszél, hogy ő mit vegyen föl magára, hogy persze a fehér blúzá, a kis fehér blúzodat Hédi, meg azt a szép kis sötétkék rakottszoknyát, hogy ronda és nevetséges legyen! már legalább két éve nem tudja hordani, mert teljesen kinőtte és ő úgy csinál, mintha ezt nem venné észre, mert akkor azt hiszi, hogy ez a nyálas állat majd nem fogja bámulni őt!

Dühében megoldotta az övét és gombolni kezdte a ruháját; kicsi, piros gombok voltak a sötétkék ruhán, az öv is piros s mikor derékig kigombolta már és a gombolás alatt, a keze alól láttam a meztelen bőrét, elfordultam volna, mert ez egyáltalán nem volt olyan, mintha nekem vetkőzne, hanem vetkőzne, ő azonban egyetlen mozdulattal átbújtatta magát a síkos ruhán és ott

állt előttem bugyiban, a fehér szandáljában, kezében kifordult ruhája, kicsit összekócolódva a félhomályban.

És azt mondta halkan, ne féljek, ő Krisztiánnak is megmutatta, és aztán megint nem szóltunk, álltunk, és azt sem tudom, hogy ez a távolság mikor csúszott ki kettőnk közül, mert én szerettem volna megérinteni, nem volt annyira szép, mert a fehér szandáljában és a kezéből lecsüngő ruhájától olyan suta inkább, csak a melle, a melle nyugodt volt és engem nézett két szemével, és aztán már csak arra emlékszem, holott nem tudom, ő lépett-e felém, én felé avagy egyszerre mindketten, ahogyan a kezéből, akárha érezné ezt a majdnem mulatságos, kislányos sutaságát s hogy bátrabbnak és szemérmetlenebbnek lássam, szándékosan kiejti a ruháját, de mindkét karjával átkarolja a nyakam, hogy mégse lássam, amit így elémtárt, s az arcomat előntötte a bőre, izzadságának szellős szaga, önkéntelen mozdulattal én is átkaroltam, holott inkább a mellét szerettem volna megérinteni, maga a helyzet egyenesen nevetséges lehetett volna, mert csaknem egy fejjel volt magasabb nálam, én azonban akkor nem gondoltam semmi ilyesmire, szinte fájt, hogy nem érhet hozzá az ujjam, amit ennyire kíván a fejem.

Nem a karjából és nem a bőréből, a melléből éreztem, gyorsan és lágyan belecsókolt a fülembe és fölnevetett és azt mondta, ha nem lenne neki a Krisztián, akkor elszeretne engem a Líviától, ez engem akkor nem érdekelt, mert a melléből, a hús, vagy nem tudom mi, ahogyan hozzám ért, lágyága, keménysége, de vigyázott, ne szorítsa hozzám, a hús gyöngédsége külön, kettőnk között maradjon, és a nevetéssel azonnal el is vált tőlem, a ruháját a földön hagyta, átment egy másik szobába, léptei elvitték a mellét, hallottam a szekrény ajtajának nyikordulását, mintha nem történt volna meg.

Mikor pedig a Maja azt suttogta nekem, ő tudja, nagyon jól tudja, hogy én csak a Hédit szeretem, akkor azért nem tiltakoztam, azért nem bizonygattam, hogy csak őt, vagy azért nem mondtam neki, hogy nem őt és nem is a Hédit, hanem kizárólag Líviát, mert szerettem volna, ha ő mégis el szeret tőlük.

Körülbelül a tisztás közepéig juthattak el, mikor kissé ostobán pillantva körül, egyszerre mindhárman megálltak, most vették csak észre, hogy itt valami szokatlan, különös történt vagy történik, valami veszélyes, amivel hirtelen nem tudnak mit kezdeni, s mikor fölültem, megpillantottam őket, még az is megfordult a fejemben, hogy Krisztián küldte ide őket, ez lehetett a csapda, csel, ám gyanútlanáguk elárulta, hogy teljesen véletlenül keveredtek ide, s bármennyire elképesztett is ez a véletlen, tulajdonképpen szépnek, egyszerűen szépnek éreztem, elbűvölt, amint hárman s oly különbözőn, három különböző irányba fülelnek, figyelnek, látni, amint vidámságuk beléjük fulad s még erősebben fogják egymás kezét.

Különben is, ez a kölcsönösen gyengéd érintkezés, ahogyan fogták egymás kezét, kergetőztek, ez az állandó testi érintkezés közöttük, ahogyan egymásba karoltak, ahogy táncoltak egymással, vagy ahogyan a legteltesebb elfogulatlansággal megcsókolták a másikat, ahogyan a ruháikat cserélgették, akárha egymást adnák át ezáltal egymásnak vagy valami nagyon lényegeset kölcsönözniének ki a másiknak magukból, ahogyan kifésülték, becsavarták, vassal sütögették egymás haját, ahogyan lakkozták egymás körmeit, s ha bánatosak voltak, akkor a másik vállára, ölébe, mellére hajtva fejüket szégyentelenül sírtak és ahogyan egész testükkel ölelve megosztották egymással boldogságukat, engem valami olyan irigységen túli vágyra indított, amit legfeljebb eltitkolhattam, de minden szégyenteljessége ellenére se tudtam megfé-

kezni magamban; pedig igazán igyekeztem, mert úgy éreztem, apám állandóan szimatol körülöttem, minden úgynevezett lányos gesztusomat észreveszi és üldözi, tán neki is volt mitől tartania, nem tudom, ám ha láttam, és látnom kellett, elég volt hozzá egyetlen vétlen mozdulat, akkor kitört és előntött a vágy, s tán ez lenne a magyarázat, miért szerettem volna lány lenni, sőt, gyakran elképzeltem, hogy lány vagyok, szerettem volna valamilyen egyértelmű jogalapot nyerni e büntetlen érintkezésekhez, mégha sejtettem is, hogy szabadságukban sokkal több indulat, félelem, kényszeresség, szokás és megszokás rejtezik, mint ahogy én azt hinni szeretném; ha e szabad érintkezés utáni sóvárgás nem felhősítette el teljesen az agyam, akkor természetesen láttam, hogy állandó testi érintkezésük ugyanazon vetélkedésnek egy másik, szinte párhuzamosan bonyolódó formája, mint ami közöttünk, fiúk között zajlott, mégha nekünk nem szabadott is egymást megérintenünk, helyesebben fárasztó és bonyolult, tulajdonképpen méltatlan kerülőutakat, amolyan kényszerpályákat kellett keresni hozzá, trükköket alkalmazni, amivel mintegy túljárhattunk egymás eszén, hogy végül is valahogyan mégis kicserélhessük legelemibb érzelmeinket egymás között; nem kerülhette el a figyelmemet, maró féltékenységet okozott bennem az a mély vonzalom, ami például Krisztiánt is minduntalan arra indította, hogy Kálmánnal verekedjek, a verekedéseknek e sajátos fiús formája, ahogyan a lányok soha nem verekednek, ők csak komolyan, s akkor tépik, cibálják, karmolják, marják, harapják egymást sikítva, közöttünk azonban mindig, minden különösebben látható ok nélkül robbant ki e lányok között elképzelhetetlen játék, egyszerűen azért, mert egymáshoz akartunk érni, meg akartuk fogni egymást, érezni és birtokolni akartuk egymás szeretett testét, de vágyunkat csupán e játékos verekedés legitimálhatta, ha ugyanis csupaszon nyilvánítottuk volna meg, ha miként a lányok, átöleltük vagy megcsókoltuk volna egymást, ha nem álcáztuk volna a vetélkedés játékanak e vágyát, akkor lebuzítottak volna a többiek, hiszen nem csak én figyeltem így, hanem mindenki figyelt s vigyázott, nehogy valaki átlépjen e határon, bár magáról a szóról nem lehetett pontosan tudni, mit jelent, amolyan mitikus jellegű szó, mint csaknem valamennyi káromkodás és szitok, melyben szintén olyasmit kívánunk, ami tilalom alá esik, „kapd be a faszom”, mondjuk, mert tilalmas, „baszd meg az anyád”, mondjuk, mert nem szabad; bennem a szó egyébként egy olyan természetesen működő érzelmre vonatkozó tilalmat jelentett, ami csupán attól az egyetlen megjegyzéstől körvonalazódott némiképp, amelyet a Prém ejtett el egyszer, ő is a bátyjától hallotta, aki hat évvel idősebb lévén nála, komoly tekintély, s szerinte „akinek egyszer leszopja a farkát egy pasas, az többé egyetlen nőt se tud megkefélni”, s ez aztán nem is szorult többé semmiféle kommentárra vagy magyarázatra, világos, minden ami buzi, buziskodás, buzizás, buziság, a férfiaságot veszélyezteti, éppen azt, amire olyannyira törekszünk, másrésről önmagában is túl volt azon a határon, ahová a gyermeki képzelet még elérhet, bennem a felnőttek gusztustalanságai és gonoszságai közé sorolódott, amire ugye nem vágyik az ember, csak hogy e játékos verekedések ártalmatlanságába burkolt vágy eleven működését mégse olthatta ki a szó, csupán megfékezte, a fiúk között ez a vágy állandóan beszélni kíván, láttam, nem vagyok egyedül vele, mikor mondjuk Krisztián hirtelen átnyalábolta hátulról Kálmánt, letéperte, vagy mikor a pad alatt elkapták egymás kezét, ami igazán kedves foglalatosságaik közé tartozott, szorították, nyomták, hajlították, az volt a szabály, hogy a kéznek nem szabadott a pad fölé bukkannia s a könyököt nem szabadott a combra támasztani, mintegy a levegőben kellett az egyik

karnak letepernie a másikat, kivörösödtek, vigyorogtak s igyekezetükben, némi stabilitást keresve, egymásra zárt térdeikkel tartották mereven testüket, és ellentétben a komoly verekedésekkel, a vágy tárgya ilyenkor nem a győzelem, hanem a másik erejének, ügyességének, hajlékonyságának és találékonyságának szerelmes érzékelése, az egynemű egyenrangúság fölényének élvezete, a vágy beteljesedése pedig maga e két erő gyöngéd találkozása; s ugyanígy a lányok gyöngéd érintkezésében is érezhető volt némi kellemetlen és zavaró hamisság vagy hamiskodás, igaz, körvonalazatlanabbul és homályosabban, de ha összefogódzva jöttek, kacarásztak, pletykálgodtak, susogtak, vihogtak, öltöztették és vigasztalták, ingerelték és simogatták egymást, akkor mindenképpen olyan érzésem támadt, mintha közvetlen testi érintkezésük csupán azért lenne engedélyezett, mivel az kapcsolatuk, barátnőségük, szövetségük legfelső burka csak, amolyan szükséges álca, mint a mi játékos verekedéseink, s mintha nem magát a valódi érzelmet fejeznék ki vele, hanem egy titkos összeesküvést avagy épp egy véres ellenségeskedést lepleznének el; különösen annak utána lett ez sejthető, hogy Hédi ott a tornateremben véletlenül fölfedezte, miként nézzük egymást Líviával, no és gondoskodott is róla, hogy azonnal elterjedjen a hír: szerelmesek vagyunk, amivel nem csak a közszájnak, hanem nekem is kiszolgáltatta Líviát, közhírré tette, hogy Lívia az irántam érzett szerelme miatt ájult el és így játszotta nyilvánosan a kezemre, ami viszont nemhogy féltékennyé nem tette Maját, hanem a legnagyobb lelkesültséget váltotta ki belőle, mindig azon buzgólkodott, hogy négy-szemközt maradjunk, ám ugyanakkor mintha épp gyöngéd figyelmükkel, anyáskodó helyeslésükkel nem engedték volna ki maguk közül Líviát, helyeslésük volt a csapda, kedvességük a hurok, sőt, e kedvességbe és helyeslésbe ágyazva mindketten olyan alattomos engedményeket tettek, miáltal még bizalmasabb kapcsolatba kerülhettek velem, akárha tudnák, hogy ez majd alaposan megzavar, éppen e zavarás lenne a céljuk, ők kerítik nekem Líviát, de mégse tudjak választani hármójuk közül! csak annyira és csak úgy lehessen nekem Lívia, ahogyan ők akarják és ők engedélyezik; ami ellen ő se tiltakozott, mert az értem és ellenem kikovácsolt titkos szövetség, maga az összeesküvés, hármójuk szoros kapcsolata neki fontosabb, mint amilyen fontos én vagyok, helyesebben neki is legbensőbb érdeke, hogy e titkos szövetség ne engedje szabadjárá vad vetélkedésüket, a nyílt ellenségeskedés ne fordíthasson egyikük pártjára se, hanem minden így maradjon, eldöntetlenül.

Tulajdonképpen Lívia találta föl magát legelőbb, kezét kihúzta kezükből, lehajolt, s nem kis csodálkozással emelte ki a fűből a sérült vekkert, valamit mondott is, talán azon kacarászott, hogy még ketyeg, mutatta, valamiként ő volt a legféltetlenebb most hármójuk közül, de a másik kettő nem figyelt rá, ő az ujjával feszítette ki a törött üvegcserepeket a számlap keretéből, egyenként potyogtatta le a földre és rettenetesen örült, majd a fejére rakta az órát, s óvatosan egyensúlyozva, megkoronázva, mint aki pontosan tudja, mit csinál, méltóságteljes lépteket játszva indult tovább.

Ők ketten, a józanabbak, téován álltak még, az egyik jobbra figyelt, a másik balra, amúgy széthajolva, s csak mikor Lívia már ügyes mozdulattal a vállá köré kanyarította a vörös gypjútakarót, mozdultak el onnan, mert ez olyan lehetett, mint valami jel.

Futottak utána s futtában Maja magára akarta tekerni a földről fölkapott fehér lepedőt, akkor azonban valamilyen kis vita támadt közöttük, a lepedőt Hédi is szerette volna, húzkodták, gondolom Hédi úgy ítélte, hogy Majától kölcsönzött fehér ruhájához jobban illenék, de bámulatos gyorsasággal

elrendeződött közöttük a dolog, amiből azonnal láthatóvá lett, hogy nem csupán a lepedő körül zajlik a vita, nem az elsőbbségi jog a vita tárgya, hanem ki kell alakulnia a pillanat igényeinek megfelelő rangsornak is, a lepedő Hédié lett, ő mindig érvényesíteni tudta szépségéből eredő fölényét, ami viszont csendes gyűlölködésbe szorította Maját; amolyan slepp lett belőle a fehér ruhán, Maja segített begyűrni a piros öv alá, s így Lívia királynő, Hédi amolyan udvari dáma, Maja a mindig megalázott cseléd, aki a sleppet persze megint rosszul emelte, ezért rögtön egy rúgást kapott, ami aztán véglegesítette a helyét.

Mindezt gyorsan, összeszokottan csinálták, de egyáltalán nem komolyan, mondhatni, úgy játszották, mintha csak játszanák, hogy játszanak, és mégse lehetett nevetni rajta, mert annyira gáttalan és szemérmetlen volt az idétlenkedésük, s ezt olyannyira élvezték, másrészt annyira illetéktelenek voltak a terepen; mi lélegzetviasszafojtva figyeltük, s meglepettségünkben nem vetjük észre, hogy menthetetlen helyzetünkben tulajdonképpen ők a mentőangyalok.

Undorítóan éreztem őket, valami olyasmibe avatkoznak bele, ami nem rájuk tartozik.

Libasorban vonultak, elől Lívia a blúzának gallérja alá gyűrt piros takaróval, fején a vekker, a Hédi sleppjét emelő Maja pedig gyorsan fölemelte a lábába akadó bográcsot, mélységes alázattal s némi kárörömmel húzta Hédi fejére, menetük így tökéletesedett míg az összedőlt sátorhoz fölértek.

Minden bizonnyal abban a pillanatban értettem meg, mit játszanak, mikor anélkül, hogy egyetlen szót váltottak volna, maguk is rájöttek, mit kell játszani.

Líviának ugyanis volt egy nagy könyve, a „Magyar Nagyasszonyok”, amit gyakran átcipelt Majához, szerették együtt nézegetni, s ebben a könyvben volt egy igen szomorú kép, melyen Mária királyné, Lajos király özvegye álmodik, s álmában mindenféle szörnyű hullák és felpuffadt lódögök között férje holtteste után kutat a mohácsi csatatéren.

Livia kezdett olyan álomszerűen mozogni, amiben a másik kettő azonnal követte, az égre nyújtogatták karjukat, úgy léptek, mint mikor az ember álmában a földet se érintve suhan, fájdalmat és panaszt jelezve emelték keblükhöz kezük, sirtak, mint a képen, ahol a királyné kékre sápadt arcán kövér könnycseppek gördültek alá.

A sátor előtt Lívia széttárt karokkal omlott a földre, fejéről lehullott és elgurult a vekker, de ezt úgy csinálta, hogy jó mulatságos legyen.

Nem éreztem benne semmi mulatságosat, undorító volt látni őt, érezni, hogy a másik kettőnek bohóckodik.

Kálmán bután eltátotta a száját; szerettem volna közbelépni, elrontani, vége legyen.

Ők résztvevőn nézték, fölé hajoltak, sírósan pillogtak, simogatták, majd benyúltak a hóna alá, igyekeztek fölsegíteni, a királynét azonban csak nehezen lehetett elszakítani férje meglelt tetemétől.

S mikor elszakítva onnan, két oldalról támogatva, elvezették, pontosan úgy, mint a képen, ő végre beletalált a szerepébe, a bohóckodásból néhány pillanatra valódi játék lett, a játékban ugyanis megjelent valami igazi és tőle nem várt érzelem, az örültet adta, szeme kifordult, előrenyújtotta két kezét, s teste súlyát kísérőire bízva tántorgott, felsőteste mereven előredőlt, kísérőinek igencsak sietni kellett, mert őt sebesen vonta magával az eszeveszett fájdalom, és bennem e látványtól észrevétlenül alakult csodálattá az undor,

meglepett vele, készületlenül ért, mint mikor a moziban valamely szörnyű jelenet láttán, hogy a félelemtől ne ordítozzak, sírjak, vagy éppen ne rohanjak ki a teremből, arra kellett gondolnom, hogy hiszen ez csak a film, a játékok, tehát a valóban érzett érzélem se lehet bennem igaz, ám szinte ugyanabban a szempillantásban Maja már ki is vonta karját a hóna alól, otthagya őket, futni kezdett, amitől ők egyensúlyukat veszítve gabalyodtak egymásba, Hédi, aki a bogrács alól nem láthatott ki, nem tudta hát, mi történik, egyszerre megbotlott Líviában és magával rántotta, Lívia pedig épp e tehetetlen súlyba kapaszkodott, Maja viszont mindezt észre se véve rohant a csúcsosan megrakott máglyához, bizonyára az odakészített gyufát vette észre, ők a földön elterülve nevettek, ő meg a máglya elé guggolva gyújtogatni kezdte a tüzet.

Akkor a fák közül felhangzott egy ordítás, Krisztiáné, s erre a tisztás másik oldaláról, mint a visszhang, egy másik ordítás, a Prém ordított ott, Kálmán is ordítani kezdett, és hallottam, én magam is ordítok.

E diadalittasan összehangzó ordítással, a szél zúgásán harsogva át, törünk le rájuk, ők pedig a tisztás két oldaláról, elő; recsegéssel, és ropogva, talpunk alatt omlott a kő, s akárha nem is négy különböző ordítás kerítette volna be őket, egyetlen elemi csapás zúdult le rájuk.

A száraz rőzsébe belekapott a láng, a szél azonnal megkavarta, világosan fellobogó nyelveit laposan, hosszan kifújta, visszaszívta, Maja elhajította a gyufát, hozzájuk menekült, vissza, ők pedig felpattantak, s mire leértünk, a máglya magas csúcsáig lobbant lángra.

Hárman háromfelé futottak, de be voltak kerítve, nem menekülhettek el, s tulajdonképpen nem tudom, milyen választás szerint, én Hédit vettem üldözőbe, Kálmán kergette Maját, Prém és Krisztián viszont egyszerre vetette magát Lívia után, aki mint a csik; Hédi lefelé futott, futtában egyik szandálja fölrepült, nem törődött vele, nyakát hátrafesztette, lobogott szőke haja, a lepedő söpört utána s arra gondoltam, rá kéne lépnem, megbotlana, így azt sem tudom pontosan, mi történt a hátunk mögött, csak azt láttam, Maja csaknem beért már a fák közé, mikor Kálmán két karjával elkapta volna, ám akkor Lívia oly kétségbeesetten kezdett visítani, sikoltozni, s ebben nem volt semmi játék, hogy Hédi hirtelen irányt változtatott és miközben én a lendület miatt hülyén túlfutottam rajta, ő kihasználva az egerutat, teljes fordulattal rohant visszafelé, föl, segíteni Líviának.

Egyetlen gomolyagban dulakodtak a földön, a szél föléjük verte a hosszú lángokat, ő mint egy esztévesztett vetette rájuk magát és sivitott, tán jelezni a földön küszködő Líviának, hogy itt van, segít, én viszont Hédire vetettem magam, holott abban a pillanatban már nagyon jól láttam, mi történik, piros szoknyáját lehúzták, ott volt Krisztián térde alatt, ez nem is lehetett nehéz, a szoknyát egyetlen vastag gumiszalag ráncolta, fogta össze a derekánál, most pedig a blúzákat akarták volna letépni róla; miközben Krisztián térdeivel meztelen alsótestét szorította le, ne tudjon rúgkapálni, a feje fölött térdeplő Prém a védekezően csapkodó kezek akadályát igyekezett elhárítani és a blúzákat tépte róla; azt a teljesen valószínűtlen körülményt azonban, hogy a Prémén nincsen gatyá, csupán abban a pillanatban vettem észre, mikor Hédi hátára vettem magam, Lívia görcsösen lehunyta szemét, visítva, és az arca fölött, közvetlenül az arca fölött, a heves mozdulatok rándulásaival ott csapódott, himbálódzott a Prém nevezetes nemi szerve, majdhogy arcához ért.

És én annak ellenére, hogy láttam ezt, mégis nekik akartam segíteni, amikor Hédit megpróbáltam lecibálni Krisztián hátáról; ő harapott, karmolt.

Csakhogy e sok tekintetben meggondolkodtató segítség teljesen fölöslegesnek bizonyult, mert megérezve magán Hédi testét, Krisztián elengedte Líviát s hátának egyetlen taszító mozdulatával levetette magáról Hédit, aki a körmeivel a vállába vájva csimpaszkodott belé s most a taszítástól kifordulva csúszott le róla, Prém is leállt, de amint Lívia ki akart volna surranni alóla, még egyszer belekapott a blúzába, mintegy utána kapott, nem tudom, a gombokat vajon előbb leszakították-e már, vagy most pattantak le a mozdulattól, ahogyan fölszökkent, látni lehetett a melleit; Krisztián vigyorgott Hédire, valamiért megrázta fejét, gyönyörű sötét fürtjeit, s egy ügyes testcsel-lel kitért előle, elkigyózott, mert a Hédi még mindig üvöltve neki akart rohanni, Prém közben futni kezdett Lívia után, aztán azonnal kiderült, mégse utána fut, hanem csak fölvenni elhajított gatyáját, Lívia a mellén összefogott blúzában, kezében piros szoknyájával futott be a fák közé, ahonnan akkor tért vissza dolgavégezetlenül Kálmán s kissé csodálkozva nézte, ahogy Lívia a rózsaszín bugyijában eltűnik; „te egy állat vagy, te állat!” – üvöltötte Hédi zokogásba csukló hangon Krisztián arcába, de Krisztián valamiként átnézett ezen, mintha a szerelmük soha többé nem lenne érdekes neki, pillantása súrolta pillantásomat, éreztem, ugyanúgy vigyorgok, ahogyan ő, homlokán, állán hosszú karmolás, lépett felém, belevigyorogtunk egymás vigyorába, Hédi közöttünk állt, néztünk bele egymás szemébe, és akkor ő kikerülve Hédit, fölemelte a kezét, és teljes erővel, visszakézből pofon csapott.

Elsötétült, s gondolom nem a pofontól.

Még valami olyasmit is láttam, hogy Hédi, aki ezt az ütést végképp nem érthette, meg akar védeni, de Krisztián kirántja magát a kezéből, lerázza magáról, megfordul és lassú léptekkel indul a szélben csapódó, kavargó tűz felé.

Én talán azonnal hátat fordítottam az egésznek és vitt a lábam.

Kálmán állt a fák alatt, egykedvűen nézett minket, Prém a gatyáját húzta fel, Maja nem volt sehol.

Prém később azt állította, ő éppen szart, amikor Maja meggyújtotta a tüzet, de ezt nem hittem el neki, az ember legfeljebb letolja a gatyáját, ha szarik, de nem veszi le, csakhogy ezek után semmi értelme nem lett volna a szemébe mondani, hogy hazudik.

És azt is később tudtam meg, hogy Kálmán akkor valóban elkapta volna Maját, de vele együtt egy fát is át kellett ölelnie, szájon akarta csókolni, Maja a szájába köpött és így tudott elmenekülni tőle.

Hosszú hetek teltek el, míg valamennyire sikerült elfelejteni.

Nem mentünk át egymáshoz, még a kertünkből se nagyon merészkedtem elő, nehogy véletlenül találkozzam valamelyikükkel.

Annak a nyárnak a végére, mégis visszaállni látszott valami a régi rendből, mert Krisztián, tán azért, hogy Hédit féltékennyé tegye s így hódíthassa vissza magának, vagy tán, mert akkor, ott, valóban észrevette, avagy valamiként bocsánatot akart kérni tőle a törtétekért, kerülgetni kezdte Líviát, várta, kísérgette, és Hédi-nek többször látnia kellett őket az ablakból, amint az iskola kerítésének támaszkodva beszélgetnek, s igen hosszan, bensőségesen, elmerülten beszélgettek, amit Hédi aztán elpanaszolt Majának, aki viszont, hogy kínozhasson engem, azon ürüggyel, hogy valami nagyon gyanúsat talált az apja iratai között, egy egészen új papírt, felszólított, mennek át hozzájuk megnézni, telefonon hívott fel, de valójában nem talált semmi érdekeset, vagy legalábbis nem tűnt használhatónak a papír, egy feljegyzésnek nevezett, kétrét hajtott írat másolata volt, melyben az apja arra kéri

a belügyminisztert, igazolja őt, miszerint ő nem önkényesen, hanem a miniszter közvetlen, személyes, szóbeli utasítására kapcsolhatta rá egy bizonyos Arendt Emma nevű nő telefonjára a Lorenz-gépet.

Maja pletykálni akart, másfelől látni akarta, milyen hatást ér el nálam ezzel a hírrel, ami nekem sem volt rossz ürügy a kibéküléshez; átmentem, és úgy tettem, mintha legkevesbé se érdekelne, mit csinál a Livia a Krisztiánnal, viszont megállapodtunk, hogy ezekután nem fogunk ilyen fontos dolgokról telefonon fecsegni, mert ha az apja utasítást kap arra, hogy lehallgasson bizonyos beszélgetéseket, ha tehát van egy ilyen gép, akkor nagyon könnyen feltehető, hogy a mi telefonjainkat is ellenőrzik.

És mikor jöttem el, Kálmán ott állt a kapujuk előtt, elvörösödött, azt mondta, véletlenül járt éppen erre, attól kezdve valamennyien átláttunk egymás hazugságain és mégis csökönyösen hazudoztunk, Kálmánnal együtt mentünk haza, hisz semmiféle elfogadható ürügyet nem találhatott, hogy mégis itt maradjon, a hazugságban következetesnek kellett lennie, és útközben kiderült, hogy ő meg kibékült a Prémmelel és a Krisztiánnal, amire az szolgáltatott alkalmat, hogy nála maradtak Krisztián katonai térképei; a kapcsolatok tehát a nyár végére, lassan, zötyögve, némiképpen újrarendeződve és eltolódva visszaálltak, csak hogy mindez nem erősödhetett a régivé, nem volt már íze, heve.

Krisztián a maga cseles elméjével egészen odáig merészkedett, hogy színháznak nevezte, s a szóval valóban megszelídítette a történeteket, sőt, újabb előadásokat tervezett az eredeti helyszínen; ama lapos szikla alatt ki kellett volna vágnunk a bokrokat, az lett volna a színpad, a lányok varrták volna a jelmezeket; engem Krisztián előbb ki akart hagyni a dologból, a lányok azonban ezt nem értették, nem is hagyták, úgy látszik, a közöttünk lévő ellentét is fontos volt nekik, mire ő kényszerűségből kitalálta, hogy én majd a szövegeket írom, kétszer át is mentem hozzá megbeszélni, megint összevesztünk, és akkor ő úgy döntött, hogy nem kell ide semmiféle szöveg, ő valamilyen háborús dolgot akart, én szerelmes történetet, mely kétségtelesen vészesen emlékeztetett volna az eredetire és csökönyösségemmel önmagamat tettem fölöslegessé, a lányoknak ugyanis sokkal jobban tetszett, hogy harcosnők legyenek, minthogy szerelmesek.

Maja egy ilyen tervezett előadás próbájára készülődött azon a délutánon, engem már nem hívtak, de természetesen semmiféle előadás nem jöhetett létre többé, csak azon egyetlen, az igazi, a véletlenekből alakuló, amit el kellett volna felejtetni, a többi mindig megakadályozták másféle, furcsa véletlenek, mert gyerekségünk játékaiknak, anélkül, hogy a változást magunk érzékelhettük volna, egyszer s mindenkorra vége lett.

És néha mégis átmentem az erdőn, érezni, de csak egyedül és magamnak érezni, amitől annyira féltünk.

A következő tavaszon a tűz nyomát fű nőtte be.

Egy éj, egy nap

*Századszor újrakezdem.
Várákozom estétől hajnalig.
Elkent s túléggett tűzzománc,
ahogy a bronzzöld Nap
bukik. Fény forgácsolja*

*a fákat, bokrok alatt
vasaljazat. A hajnal
hamujában hideg fatörzsek
földerengenek a dombtetőn,
s egyik a másik után*

*megremeg, mikor a háttér
rózsaszínre vált. Az éj,
amit e két tűz
zárójelbe tesz, az éj
enyém. Két tűz közé,*

*mint a sötétség kiszikkadt
tarlójára a zsarátnokot,
belódítom szavam: ismerje
fől magát e szürkeség –
lángomban áll bokáig.*

*S elébem jő a nappal.
Karját lógatja combja
mellett. Elnyűvött szolgál,
akit bár senki sem kíván,
beállit reggelente.*

*Én kedvelem. Nem téveszt
meg, hogy hallgatag. Sovány
testében, beomlott tüdeje
mögött törvény dobol.
Hellyel kínálok s vallatom.*

Bekerítve

*Hold hideglelős ténye
motorok nikkell hengerén.
Két nyegle ölelés közt,
 üvegkaloda keretében,
cigaretták frivol parázsa.
Géphangú mulatók zenéje,
tépett tűzérű fák alól . . .
Ne várd a szólító jelet.
 Üres az ég, a föld.
 Eredj haza!*

*Hivnád az álmot s hirtelen
falakon, ajtón, ablakon
átver valami zúgás.
A síneken begyújtott mozdonyok
árama reszket csontjaidban.
Hiába vergődsz, hánykolódsz,
sebesség megszállottja, vadd be:
egykor a jövendőt kutatva épp
ezt a kerengő remegést
szomjaztad szüntelen.*

*Már ne reméld, hogy megvált a hajnal.
A kert alatt kint, egész a sövényig
tódultak a vásárolók.
Izgága, korcs, fenyegető
hangon kiáltják áruikat.
Menj csak ki, botladozz a bazár
teret, utat, időt bemászó,
agresszív özönében.
Tanuld, milyen lesz hontalanként
tíblábolni saját hazádban!*

Egy film hiányzó képei

*Mikor a kanálisparton
a hid korlátja mellett
megállva körbementem:
Tatárvár, Kéka, Citramalom, –
mondtátok: állj! Hiába,
ha nincs kivel beszélnem,
nincs szituáció,
nem éled meg a kép a szalagon.*

*De ha már senki sem lesz,
akit szólítanék,
e hosszú árkokkal szabdalt lapály
marad mégis az én igazi földem;
érzekem minden ideges szála
ott bizsereg, feszül
a hegykaréj tele iramló,
elfogyhatatlan színű zöldben.*

*Házunk falát, tudom,
benőtte rég a gyom,
a kerítés letépett kapuján
már nincs hová bemenjek,
de hol a tóti acélsíneken
átzökken a buzsáki út,
a mindenségből ez a szálkereszt
szívemre céloz, el sosem enged.*

Téli bárány

7

Pauli valahonnan ifjúsági sapkát hozott haza. Sötétkék sapka volt, hosszan piros csíkok rajta, az elején Volksbund-jelvény. Próbálgatta a tükör előtt. – Találtam – mondta. – Nesze. Noked adom. – Később azt súgta, hogy tíz darab cigarettáért cserélte. De erről hallgassunk. Pauli akkor már titokban cigarettázott. Ezt a sapkát tettem a fejemre, most, hogy anyánkkal bementünk a városba. Amint a gimnázium előtt a nyár eleji parkon átvágtunk, két táskás lány szegődött a nyomunkba. – Na, ezek mit akarnak? – mondta anyánk. Mire kimondta, az egyik lány hátulról leverte fejemről a sapkát. Vihogtak s beszaladtak az ösvényen a bokrok közé. Fölvettem a sapkát, megremültem. – Add csak szépen ide – mondta anyánk, leporolta s eltette a kosarába. Apánk egy hete azzal jött haza, hogy Kincses ügyvédet elvitték. Vonatra rakták a város zsidóit s elvitték őket. Mi most azért vágtunk át a promenádon, ahogy a falusiak ezt a parkot hívták, mert anyánk kíváncsi volt, mi lett Kincses szép Püspök utcai házával. Tudtuk, valaki beköltözött, apánk megmondta. – Ezt én meg akarom nézni – mondta anyánk már reggel. Ismerte látásból a sváb özvegyasszonyt, aki Kincses ügyvéd házvezetőnője volt. Kincsesnek nem volt családja. Anyánk fogta a kezemet, s egyenesen beballagtunk a nyitott kapun az udvarra. Semmi különös nem látszott, fiatal lány állt a lépcsőn. – Was gefällig, bitte? – kérdezte tőlünk. Anyánk nem ijedt meg, nyelvjárásban elmondta, a Kincses ügyvéd úr házvezetőnőjét keresi. Az özvegyasszony kijött s végigmért bennünket. – Nem ismerem magukat. Mit akarnak? – Anyánk csürte-csavarta röviden a szót, a végén azt mondta, azért jött, hogy megnézzé, a Mess nevű szőlőmunkás itt van-e. Közelebb lépett. – Mondja, ezek itt mindent megtartottak, ami a házban volt? – A özvegyasszony mogorván nézett. – Tán venni akart? – Anyánk kitért a kérdés elől. – Nem, tudja... – A házvezetőnő lejjebb jött a lépcsőn. Halkan azt mondta: – Menjen a dolgára, jóasszony. Nem érek én rá. Nem röstelli, idejön kíváncsiskodni?

Én keresztapánkkal jártam épp egy esztendeje ebben a nagy udvarban. Keresztapánk a rügös tehenet vitte vissza Kincsesnek. Vasárnap délután volt, bennünket fönt talált a gerincen. András is vele volt, ült a bakon keresztapánk mellett. A tehén a saráglyához volt kötve. Keresztapánk csábított bennünket, menjünk velük a városba. Aztán meglátta, a kecske is velünk van. Pauli intézkedett, hogy mi megyünk, Larenc meg hazaviszi a kecskét. Larenc éktelen sírásba kezdett. Keresztapánk hosszan tétovázott, majd elszánta magát. – Gyertek kecskestül. – Előbb a tehén mellé kötöztük a kecskét, de a kocsi még el se indult, a tehén már kirúgott s rázta a saráglyát. Keresztapánk megint tétovázott. Nevetve fölkapta a kecskét s odatette közénk a kocsiderekba. Az ügyvéd háza előtt leszállított bennünket. Azt mondta, itt várjunk, amíg ki nem jön. Utánamenni ne merjünk, az udvaron hatalmas

kutya van. Csak meguntuk, mert keresztapánk soká váratott bennünket. Előbb beolálkodtunk. Láttuk, keresztapánk olyanforma, bársonynadrágos emberrel beszél, amilyen Szávó. A tehén még a saráglyához kötve állt. Be-
óvakodtunk mind a négyen, Pauli, András, én meg Larenc a nyitott kapun az udvarra. Kutyát nem láttunk. Keresztapánk későn lett ránk figyelmes, az ajtót nézte, amin a bársonynadrágos imént bement. Pauli fenyegetően az én kezembe adta a kecske kötelét. Az udvaron oldalt ugyanolyan rózsafák voltak, mint a nagyobb falu parókiáján. A kecske egyetlen rántással rá akarta vetni magát a zöldjükre. Nyílt az ajtó s kijött ingujjban Kincses ügyvéd, mögötte a bársonynadrágos. – Szóval ez az a rúgós tehén. – Keresztapánk oda-
ment a lépcsőhöz, köszönt. Kincses észrevett bennünket. – A kecskét tán csak nem tölem vette? – kérdezte keresztapánktól. – Tán csak nem rúgós ez is? – Mielőtt keresztapánk szóhoz jutott volna, az ügyvéd azt mondta a bársonynadrágosnak. – Jöjjön be velem, odaadom a tehén árát. Ha már ennyi a gyereke ennek az embernek s mindet idehozta. – A kopasz, zömök ügyvéd odafönt a lépcsőn megfordult s bement a házba. A bársonynadrágos utána. Keresztapánk dühösen nézett ránk. – Mars föl a kocsiderékba. De mindnyá-
jan – mondta szinte sűgva. Sietve fölkapaszkodtunk. – Keresztapánk – sűgta vissza Pauli –, a Rozi kecskével mi legyen? – Keresztapánk visszament a lépcső elé, a bársonynadrágos a kezébe számolta a pénzt. Eloldották a tehe-
net s hátravitték az istállóba. A kecske most már a saráglyához kötve bal-
laghatott. De félúton hazafelé keresztapánk csak visszaemelte közénk a kocsiderékba, lassúnak találta a poroszkálást.

– Te mit kuncogsz itt magadban – szólt rám mérgesen anyánk. – Vigyázz, szájon ne kapjalak. – Ballagtunk egyre beljebb a városba. Anyánk dült-fült magában, alig tudtam lépésben maradni vele. Piaci nap volt, sokan bent voltak a városban. Az utcán egyfolytában a német katonákat kerülget-
tük. Anyánk egyszer csak elkiáltotta magát. – Jani, Sirok. – A férfi, aki után kiabált, észrevett bennünket s megvárt. Anyánk falubelije volt, már láttam máskor én is. Szabó volt itt a városban, s a Lombos-üzlet udvarában dolgo-
zott. A Lombos, aki hiába magyarosított, tovább is úgy hívta mindenki, hogy Lindenlaub, mindenféle férfiruhát árult, öltönyt, rövid kabátot, télikabátot. Anyánk falubelijén széles kötény volt, sok tüvel megtűzve, nyakában centi. – A ti gazdáitokat is elvitték? – kérdezte óvatosan anyánk. Az ismerős bó-
lintott. – Szörnyű – mondta –, szörnyű. Úgy ahogy voltak, fölpackolták őket. Bejöttek ide az üzletbe, a főnököt egyszerűen elrángatták az asztala mellől. – Anyánk hallgatott. – A Kincsest is elvitték – mondta halkan. – Ahol az uram dolgozik. – Az ember egyre csak azt hajtogatta, szörnyű. – S most ho-
gyan lesz – tapogatódzott kérdésével anyánk. – Ki fizet benneteket? Kitől kaptok pénzt? – A szabó a vállát vont. – Majd intézkednek a városnál –
mondta –, valamit tenniük muszáj. Majd csak átveszi valaki mindezt.

Anyánk valamelyest nyugodtabb volt már. Odahaza este elmesélte apánknak, mit mondott a Lindenlaub szabója. Apánknak a vancellér szintén azt mondta, majd a város. A környező falvakból is elhurcolták a csendőrök a zsidó boltosokat. Szekérre ültették őket a kakastollasok s behajtottak velük a városba. Úgy rendesen bántak velük, az utcán beszélgetve kísérték föl őket a községházára. A nagyobb faluban három zsidó boltos volt. A szegényebb asszonyok, mint anyánk is, Gelbékhez jártak, Gelb Lipóthoz, akit a helybe-
liek, mivel a Poldi név nemigen állt a szájukra, Pali bácsinak szólították. Gelb Lipót mindig kiszólt a boltja ajtaján az asszonyoknak, szép szoknya-
nakvaló jön, következő héten nézzenek be. Nála nem kellett mindjárt fizetni.

– Ráérsz ősszel, gyermekem – mondogatta –, lesz kövér libád, s elszámolunk. – A fiatal lányok Pali bácsinál rendelték meg az egységes szoknyának való borszinű szövetanyagot, amikor a Volksbunk-nagygyűlésre készültek. Gelb Lipót vagy tudta vagy sem, mire kell, a szövetet időben meghozatta, üzent s kimérte. Amikor Gelbék elvitték a csendőrök, mindjárt másnap az a hír terjedt, hogy Pali bácsi nem volt azért olyan ártatlan. Titkos leadója volt az őiban, kémkedett az angoloknak. Ő mondta meg éjszakánként, az angol repülők merre szálljanak s mit bombázzanak. A hidlás deszkái föl voltak tépve, alattuk frissen ásott gödör látszott. Abban találták a leadót. Gelbék elhagyott udvarán első héten mindig ténfergett egy német katona, hogy megmutassa a kíváncsiskodóknak, mit művelt titokban Gelb.

A titkos leadót Meinradék mesélték el nekünk, amikor egyik reggel kijöttek. Mostanában mindennap kint voltak, a szőlőben sok dolog volt. Estére azonban hazamentek a nagyobb faluba, Péter beteg volt. Meinrad a fejét csóválta beszéd közben. – Ilyet kitalálni, ilyen marhaságot – mondta. – Hogy a Gelb Pali... Ki hiszi el ezt. – Agnesz néni engem arra biztatott, balagjak be, látogassam meg Pétert. Péter tavasz óta betegeskedett. Hashártyagyulladás volt. Vagy fölfázott tavasszal, mert mindjárt lehasalnak a réten, akármilyen hűvös van, ahogy Meinradék mondták, vagy, ahogy Péter mondta, az egyik fiú hasba rúgta verekedés közben. Most már jobban volt, kiülhetett az udvarra. Anyja még júniusban is rátette a melegebb kabátot a vállára. Nem sokáig maradtam Péternél. Ő rosszkedvű volt, én meg untam nézni a sápadt, vánnyadt képét. Visszafelé a falu közepe felé kerültem. A Dvorsky boltja előtt gyerekek tülekedtek. A bolt, mint mindegyik zsidóbolt, be volt zárva, ajtaja lepecsételve. De ablakában most egy német fiú lógáta a lábát s mindenfélét adogatott le a gyerekeknek. Bent is volt valaki, többen is, hangokat hallottam. Beszédük után német fiúk azok is. Május óta voltak a környéken német fiúk, a kibombázott városaikból hozták őket ide, hogy nálunk a parasztnál jóllakjanak, a nyugságban kicsit kiviruljanak. Ezek a nagyfalubeliek itt Hamburgból jöttek. Az ablakban ülő fiú nekem is leadott valamit. Rám parancsolt, fogjam s vigyem. Otthagytam őket, cipeltem hónom alatt hazafelé a kapott dobozt. Anyánknak kicsit szépítve elmondtam, hogyan jutottam hozzá, s kezdtem kibontani. Kerek pléhdoboz volt a papírdobozban, az volt ráírva: LENOLAJ. Anyánk megnézte, betűzte, váratlanul pofon teremtett. – Nem szégyelled magad – mondta. – De hát én úgy kaptam – válaszoltam. – Azt mondta ez a német, ha nem... – Anyánk újból fölemelte a kezét. De másodszor már nem ütött pofon. – Ezt is meg kell érnem – mondta halkan, hogy Meinradék valamit meg ne neszellenek ebből az egészből. – Most pedig tüntesd el, mielőtt apád hazajön. Mert az, tudom, agyonver. – Sírtam. – Most hova tegyem? – Anyánk kérlelhetetlen volt. – Vidd vissza, ahonnan elhoztad. – A nagyobb faluban a Dvorsky boltja előtt már nem voltak gyerekek. Az ablaktámlák behajtvá. Az alkonyati utcán sokan járkáltak. Nem mertem a bolthoz odamenni. Eldugtam a dobozt a magtár-köz elején a gazba s pillogtam ide-oda. Amint beszükkült, ellopakodtam a bolt ablakáig, kicsit félretaszítottam a spalettát s letettem a dobozt a párkányra. Körülnéztem, nem látott meg senki. Odahaza apánk kérdőre vont, hol csavarogtam idáig. – Én küldtem be a faluba – mondta anyánk. Apánk morgolódott. – Ne foglalkozz te mindennel, s ne morogj – intette le anyánk.

Vasárnap délután lovaskocsival kijött az öreg Urosevics. Körüljárta a szőlőjét, aztán átjött hozzánk. Szép fekete, négyévesforma kislányt hozott kézen. – Hát te ki vagy, s hogyan hívnak – gyönyörködött anyánk a kislány-

ban. Az öreg Urosevics szerbül azt mondta a kislánynak, árulja el szépen a nevét. – Ljubica – mondta szemérmesen a kislány. Látszott, anyánk nem tud betelni vele. – Nem tud mást, csak szerbül? – kérdezte az öreg Urosevictől. – Kicsit se svábul, magyarul? Hogy beszélgessek vele? – Vezette körül, megmutatta neki a kecskét, odacsalta a fiatal kutyát, amelyik tavasz óta nálunk volt. – Hvala, Ljubica, hvala – dudolta neki. Bevitte a házba, együtt jöttek ki a nagy magyaros babával, amit anyánk a szublódon tartott. – Ha ilyen lányom lenne – mondogatta. – Tudod mit? Elcseréllek ezekre a rossz fiúkra. – Ljubica szégyenlősen tűrte anyánk szeretgetését. Az öreg Urosevics nem volt beszédes, hiába faggatta anyánk. Odaátról van, ennél többet nem lehetett belőle kihúzni. – Egyem a fényes, fekete szemedet – ismételtette anyánk, s nézegette, simogatta a kislányt. Nem tudta, még mivel járjon a kedvében. A kislány inkább az öreg térdéhez húzódott. Apánk Szávóról kérdezősködött. Az öreg nem tudott róla semmit. Apánk meg Pauli segített Szávónak egy májusi este beteregni a birkákat a városba, a komphoz. A kompnál úgy ígérték neki, ha este tízig odaér, mint minden évben, átviszik. Szávót nyugtalanították a németek. Az ő rendőrével most is megbeszélte, hogy keresztülhajtja a nyáját, a sokacnegyeden át, a part felé húzódva, a városon. Amíg idehaza vártuk őket, nagy rajban jöttek a repülők. A ház elől néztük a légvédelmi ágyúk tüzelését, hogyan szállnak föl sűrűn a világító lövedékek. Anyánk addig el nem aludt, amíg a férfiak vissza nem jöttek.

Tudtuk, hogy Uzd tanító bevonult katonának. Larencnek ősszel meg kellett kezdenie az iskolát. Anyánk azt találta ki, hogy akkor inkább a nagyobb faluba járunk. Ott még legalább maradtak tanítónők s vannak papok. Nekünk ehhez jogunk volt, hiszen a szőlőhegynek eme része, ahol mi laktunk, a nagyobb faluhoz tartozott. Nagy szerencsével így se jártunk. Alig félszkelődtünk meg, jöttek új német katonák, azok helyébe, akik nemrég a faluból elvonultak. A mostani parancsnok nem engedte házakhoz szállásolni a katonáit. Lefoglalta az iskolákat, a szerbet is, mi mehettünk haza. Pedig már kezdtem örülni, néhány barátot szereztünk a nagyobb faluban, én is, Larenc is.

Legeltettük a kecskét, segítettünk a munkában, Pauli is többször otthon volt, hevertünk a hegyoldalban, a fehér felhőit hajtó eget néztük s az egyre közelebb hangzó ágyúszót hallgattuk. A faluba halottak napjáig nagyon be se mentünk. Anyánk a halottak napját igen szent ünnepnek tartotta. Mindnyájunknak meg kellett mosdanunk, fölöltöznünk s elmentünk délután együtt a temetőbe. Nekünk csak a nagyobb falu temetőjében voltak halottaink. Anyánk előző héten bement, megtakarította, megcsinosította a sírokat, a boltban apró gyertyákat vett. Sütött a nap, ebéd táján már olyan renyhe idő volt, ingujjban lehetett volna nekivágni. Az ágyúmoraj időről időre akkora volt, mintha közvetlen közelből hangzott volna.

A temetőben nagyon sok gyerek volt. – Nem jössz – súgta oda egyik mostani osztálytársam –, fölmásznak a templomtoronyba. Megnézzük, látszanak-e már az oroszok. – A fiú tudta, hol a helye a torony kulcsának. Nem voltam ministráns, sose jártam még templom karzatán se. Amennyivel följebb jutottunk a létrafokokon, annál jobban fújt kint a szél. Odalent nem is érződött, itt szinte füttyölt. Egyre jobban borzongtam, ahogy kapaszkodtunk fölfelé. Amikor az óraszerkezetet elértük, én a falhoz lapulva kerültem a következő létrához. Olyan lassan jártak az óra kerekai, összereztem, ahányszor kattantak. A két kisebb haragnak, amit hónapokkal ezelőtt le-

dobtak a toronyból s háborúba elvittek, helye üresen tátongott. Csak a nagy függött most közepén, mozdulatlanul, magában. A kémlelőnyilasok a torony sisakja alatt voltak. A fiú az egyiket kinyitotta, s olyan hangos volt a szél-fúvás, alig értettük egymás szavát. Kiabáltunk, odalent a járókelők, a temetőbe igyekvők meghallották a hangunkat, ballagva a nyakukat tekergették, bámészkodtak fölfelé. Uray főtisztelendő úr könyvfélével járkált föl s alá a kertjében, hangunkra ő is megállt s nézett a kémlelők felé. A temető egyforma magasságban volt velünk. Feketéllett az ünneplő ruháktól, a kis gyertyalángok a napfényben idáig nem látszottak el. Kerestem anyánkat, apánkat, Paulit, Larencet. Egyiket se láttam. Visszahúztam a fejem, a többi fiú is bújni akart. – Katonák, motorosok. Mennek föl a temetőbe – kiabált az egyik fiú. – Lehet, hogy már az oroszok. – Apróztunk le a létrafokokon, szinte elsodortuk egymást. Az osztálytársam hamar bezárta a torony ajtaját s a kulcsot visszadugta a helyére.

Az emberek épp kezdtek lefelé jönni a temetőből. A német motoros katonák a szurdikban közöttük hajtottak, egyik, a tiszté a hátuk mögött jött. Anyánk meglátott, intett, álljak be melléjük a sorba. Apánk akaratlanul kézen fogott, mintha kisgyerek lennék. Mindenki csendes volt. A községháza udvarán, ahova betelereltek bennünket, a német tiszt fölállt a lépcsőre s beszélt. Az oroszok, mondta, egy időre alighanem átjönnek a Dunán, eljönnek idáig. Minden jó németnek most az a dolga, hogy a bolsevista veszedelem elől elinduljon nyugat felé. A birodalom nem akarja, hogy bármilyen németnek bármi baja essék. A birodalom a birodalomban tudja legjobban megvédeni az övéit. Éppen ezért fölszólítja a falut, pakoljon, üljön szekérre, a legközelebbi nagyobb vasútállomáson vagonok várják. Ez minden tisztességes német családnak kötelessége is. Aki nem ezt teszi, arról a birodalom leveszi a kezét. A tiszt beült az elülső motor oldalkocsijába, s kihajtottak a községháza udvaráról. Az emberek szétszéledtek. Mi sem mentünk vissza a temetőbe. Még aznap éjszaka esni kezdett, olyan eső eredt el, lassú, csendes, napokig el se állt.

Két héten át újra iskolába jártunk. A német katonák elvonultak, újak már nem jöttek. Anyánk csak nehezen engedett el bennünket. – Menjenek, mi bajuk lehet – mondta apánk. Adott Larencnek is, nekem is jó vastag zsákokot csuklyának, mire az átázik, beérünk a faluba. Anyánk úgy gondolta, az utakon most már mindenféle nép kószál, ez hírlik, az hírlik. Láttuk odafönt, hogy a völgyben a németek sűrűn hajtják a marhacsordákat. Réteken, szedetlen kukoricaföldeken is, nemcsak az úton. Az országúton szörványosan, ritkán ponyvás szekerek haladtak. Ezeket anyánk mindig nagyon megsajnálta, nem az idő s bizonytalan útjuk miatt, hanem hogy nem tudják szegények, ennek a kövesútnak a harmadik falun túl vége szakad. S aztán már csak erdővidék következik meg ilyenkor a dágvány. A marhahajcsárok idősebb katonák voltak, fegyver is alig akadt náluk. A legyöngült marhák szemük láttára hullottak el, s félve, így túlságosan megfogyatkoznak, pótolták a következő falvakban. Az egyik közeli helyen a sváb gazda nem engedte be őket az istállóba. Elállta az ajtaját. Meinradék hozták ezt a hírt, nem apánktól tudtuk. Kiderült, az öreg katonánál mégiscsak lapul fegyver a köpeny alatt. Nagy szóváltás után belelőtt a parasztba. Talán csak a karját találta el, de akik összefutottak, a szomszédok, a katonát, s a másikat, aki a lövésre az utcáról beszaladt, agyoncsapták, s elkaparták a kert fölött. A falu papja, aki tüstént megtudta, ugyan nagy németellenes volt, de most kiásatta a két katonát, átvitette őket a temetőbe s ellátta végtisztességgel. S azon

gondolkodott, ne jelentse-e az egészet valahol, hiszen parasztnak katonát agyoncsapni mégiscsak gyilkosság.

Akik a nagyobb faluban másnap valóban pakoltak, s szekérrel útnak eredtek az esőben, aztán nagyrészt visszavergődtek a vasútvonalról. Napokig várakoztak ott, hogy a vonat elinduljon velük. Főtt étel nélkül, rendes tisztálkodás nélkül. Hidegben, merő nyirkosságban. A gyerekek elnyűtten ültek vissza közénk a padba. Másik nap az iskola előtt a sáros kövesút közepén német katonai teherautó állt meg. Nyílt az ajtónk, magas, esőköpenyes, tiszti sapkás német állt meg szemközt velünk. Némán szalutált az öreg tanítókisasszonynak, szeme pásztázott a padokon. Egy Vavi nevű kislány hirtelen parányit sikoltott, szájához kapta a kezét. A tiszt magához szorította a kislányt, aztán kézen fogta. A kislány a fogasok előtt magára kötötte nagykendőjét. – Dicsértessék a Jézus Krisztus – köszönt riadtan s halkán a tanítókisasszonynak. A tiszt szalutált, kimentek a teremből. Az ablakokhoz tódultunk, Vavit odakint egy katona fölsegítette a teherautóra. Az autóponyva alól Vavi anyja nézett ki. Egyik reggel úgy érkeztünk az iskola elé, hogy magyar katona állt a kapuban. Fején kakastollas sapka, szinte olyan, akár a csendőröké. Azt mondta, hosszú vakáció, haza, kis svábok, s nem engedett be bennünket.

Harmadszor már apánk se szívesen engedett el bennünket iskolába. Meinrad Péterék jöttek ki hozzánk. – Hazudjuk azt – súgtam Péternek az udvaron –, hogy a káplán üzeni, ha nem megyünk, soha többé nem mehetünk. – Anyánk kelletlenül hallgatta, mit mondunk. – Na, jó – egyezett bele gyanakvóan. – De a kicsi idehaza marad. – Larenc sírni kezdett. Anyánk a sirást sose tudta elviselni. Rákiabált dühében. – Vigyen a fene téged is. Egyenek meg az úton. Egy gondommal kevesebb. – Tíz óra körül az egyik káplán berontott az iskolába. Susmorgott az öreg tanítókisasszonnyal. Olyan furán, mi röhögcsélni kezdtünk. Aztán nyílt az ajtó, s egymás után tódultak be rajta az asszonyok. – Tanítókisasszony – szólalt meg az egyik –, futnak mindenfelé a német katonák. Azt mondják, itt vannak az oroszok a határban. Hazavinnénk a gyerekeinket. – Az öreg kisasszony a káplánra nézett. A káplán bólintott. Meinrad Agnesz néni azt mondta nekem, mi is menjünk hozzájuk. Hol van Larenc, kérdezte. Nekem nem volt kedvem Meinradékhoz menni. Megkerestem Larencet, s mire Agnesz néni észrevette volna, nekivágtunk a temetőszurdiknak. Fönt jártunk a magaslaton. A túlsó domboldalon csapat német katona igyekezett. Álljunk meg, mondta Larenc, várjuk meg, míg elmennek. Abban a pillanatban a város felől, alacsonyan, repülőgép bukkant föl. Mire meghallottuk a zúgását, már ott is volt. A német katonák rohanni kezdtek a kukoricás felé. Még elérték, de a repülőgép kelepelve rájuk lőtt. A kukoricásból egy katona se jött ki. A repülőgép továbbszállt, valahol messzebb újra kelepelt. Aztán láttuk, kanyarodik. – Szaladjunk, ez visszajön – ragadtam meg Larenc kezét. Larenc azt hitte, hazafelé, én erős rántással megfordítottam, s futottunk, egymás kezét fogva, vissza a temetőszurdikba.

Még utolértük Agnesz néniéket az utcán. Odahaza náluk összegyűlt a szomszédság. – Mindenki a mi pincénkbe megy – rendelkezett egy öregasszony. – Elég nagy, elérték mindnyájan. Majd elétoom a szekrényt, hogy a lejáratot ne lássák, ha jönnek. Én már öreg vagyok, engem nem bánt senki. – Az udvarokon át látni lehetett, a kertek fölött, a dobokon itt-ott csapatok vagy magányos németek menekülnek. A pincében aztán nem is volt rossz, csak sötét volt, nemigen láttunk. Eleinte gyertyákat égettünk. De egyre bü-

dösebb lett a lángtól a levegő. Az öregasszony időnként átszólt a szekrényen, halljuk-e őt, még mindig nincs semmi. Ahányszor bejött, a gádor ajtaja megnyikordult, a pincében meg se pisszentünk. Délutánra mindenki megunta. Meinrad megnézte az óráját, s azt mondta, neki elég volt. Ő kimegy. Ha eddig nem jött senki, most már nem történik semmi. Kint szürkült, itt-ott emberek álldogáltak. – Gyertek – mondta Meinrad –, vacsorázzunk. Olyan éhes lettem odalent, akár a farkas. – Abban a pillanatban a falu közepe felől lövések hangzottak. Álltunk tanácstalanul, fülelni kezdtünk. Valaki elfutott. Más nem hallatszott. Agnesz néni visszaindult a pince felé. Meinrad tanakodott. – Én többet le nem megyek abba a bűdös krumplis pincébe – mondta. – Végigcsináltam egy világháborút, beszélek kicsit szerbül, olyan nincs, hogy... – Mentünk be mindnyájan a házba. Megvacsoráztunk, lefeküdtünk. Másnap reggel Meinrad kinézett az ablakon, s halkán, riadtan azt mondta: – Mennek a túloldalon. Kettőt látok. – Agnesz néni a sültkrumplit szedte ki a sütőből a kötényébe s az asztal közepére öntötte. – Ide is jönnek – súgta Meinrad. – Hamar ülünk le, mintha ennénk. Ne lássák rajtunk, hogy félünk. – Keze reszketett, ahogy a gőzölgő krumplit megpróbálta magához emelni s haját lecsipegetni. Hárman jöttek be, minden zúgba benéztek. Kettő átment a másik szobába, onnan egyik földugta fejét a padlásfölgjáróba, a másik kiment az udvarra, a nyári házba. A harmadik bentmaradt velünk, odalépett a falióra elé, megállította a sétálóját, bólintott s újra elindította. Kis ragyásképű öreg volt, horgas ujjal az óra virágmintáit piszkálta. Mondott valamit. Odaállt, mögénk, fejünk fölött egy szem krumpliért nyúlt. Még meleg volt a kezének, kétszer-háromszor földobálta a levegőbe. Később mi gyerekek annyira megbátorodtunk, hogy kióvakodtunk az utcára. Ott várakoztunk csomóban a szomszéd ház sarkánál. Megint jöttek, egy közülük mondott valamit. Ijedten föltartottuk a kezünket. Az orosz megfogta a szomszédfiú csuklóját s lenyomta mind a két kezét a csipőjéhez. Nézett ránk mogorván. Tekintete a legnagyobb fiúra esett. Neki mondott valamit. A fiú arca elfehéredett s újra fölkapta a kezét. A katona dühös lett. Szeme összeszűkült, visszakézből egyszer csak pofon csapta a nagyfiút.

Harmadnap délelőtt eljött anyánk. – Van itt kurácsi, nem mondom – szólt Meinrad. – Valakinek muszáj már megnézni ezeket – felelte anyánk. – Jöttem, nem értem rá félni. – Meinrad ingatta a fejét. – S ha valaki az úton hirtelen a farodba csip? – Anyánk mély lélegzetet vett. – Tudom, ott halok meg – mondta nevetve. Legyintett többször is. Összepakolt bennünket, s indultunk haza a hegyre. Az országúton már áradtak az oroszok visszafelé. Ők is megtalálták a kövesút végét a harmadik falun túl. Gyalogosan jöttek az út két oldalán, a sáros fűben, teherautók, páncélok gabalyodtak köztük. Akárhogy kerülgettük, nekünk muszáj volt átkelnünk az országúton, hogy hazajussunk a hegyre. Anyánk olyan helyet keresett, ahol, akár el is bújhatunk, ha kellene. De akik vonultak, velünk csöppet se törődtek. Iparkodtak lefelé, a város felé, a nagy útelágazáshoz. Várakoztunk, egyszer csak támadt akkora hely, hogy átszaladjunk az úton. Egy páncélauto majdnem elgázolt bennünket. Larenc húzatta magát anyánkkal, sírt, ő egyre jobban meg volt ijedve. S nem hittük, hogy a páncélauto olyan hamar odaér. Meglapultunk a túlsó árokban, hirtelen két-három lövés hallatszott közvetlen közelből egymás után. Anyánk lesunyta a fejét. – Mária, Istennek szent anyja – fohászkodott hangosan. Valameddig lent kucorodtunk, azt se tudtuk, élünk-e, halunk-e.

Egész decemberben azon tétováztunk, levágjuk a két hizót vagy még hagyjuk őket. Ha nem vágjuk le, netalán jönnek, meglátják, milyen szépek,

s elhajtják őket. Ha levágjuk, igazán egyszerű leakasztani s elvinni a húst. Föl a hegy tetejére hozzánk nemigen jött senki. Egyszer fordultak meg nálunk. Ha jártak lent az úton, s inni akartak vagy akármi egyebet, volt az út mentén prэшáz nem-egy. Az országút kanyarulatában a németek otthagytak egy hatalmas vasszekeret. Éjszaka is arra riadtunk, hogy azt döngetik. Mindig eszükbe jutott róla a germán, valahányszor meglátták, belelőttek egy-egy sorozatot. Apánk mondogatta, már nekünk kellene elhúzni valahova azt a szekeret, mert amíg ott áll, nem lesz nyugalom. Közvetlenül karácsony előtt mégis úgy határoztunk, leöljük a hizókat. Mi havat vártunk hozzá, de nem akart megjönni. Néha olyanforma volt az ég, csöndes, sötéten enyhe, alacsony. Csak az első pehelynek kellett volna leimbolyognia. Karácsony vigíliáján is ilyen volt. Anyánk a fenyőágakból, amiket Pauli szerzett, kis lapos fát fércelt egybe. Az előző évi szalonburkokba kockacukrokat rakott, szépen fölötözte a fenyőgallyakra. – Ma nagyon elmennék éjféli misére – mondta vacsora közben. – Hálából, hogy ilyen szépen megmaradtunk. Hálából. – Eltöprengett. – Ki is gondoltam én valamit. Nektek nem mondom, hogy muszáj, de én fönt maradok. Amíg meg nem szólalnak éjfélikor a harangok. Meghallgatom őket, imádkozok s lefekszem. – Apánk nem szólt. Vacsora után egy darabig elüldögélt, aztán észrevétlenül lefeküdt. Larenc megpróbált fönt maradni velünk, de neki is leesett a szeme. Bebújt a megvetett ágyba. Paulival csöndesen kártyáztunk, anyánk az imakönyvében olvasott. Valamivel éjféltől apánk fölriadt. Nézte, mi valóban körülüljük az asztalt. Vakaródzott, anyánk a szemüvege fölött rá-rápillantott. – Jól fűtöztök – szólalt meg apánk –, nem pocskéolás ez? – Anyánk az órára nézett. – Én kimegyek, meghallgatom az éjféli harangokat. – Nagykendőt kerített, mi is öltöztünk, kimentünk. Az ablak fényénél úgy látszott, szállingózik gyéren a hó. Megszólaltak a harangok. Előbb a nagyobb falué, aztán a város egy-egy harangja, messzebb, alig hallhatóan a környező falvaké. Anyánk hallgatózott, egyszer csak halkan énekelni kezdett. – Ein Kind ist geboren – dúdolta, hangja el-elakadt s lassan fölérősödött. Pauli vele énekelte. Apánk harakolt, én inkább a szájamat mozgattam, mint mondtam az éneket. Úgy sírhatnék, ahogyan nekem egyszer csak támadt, nem emlékeztem, hogy régebben lett volna. Hogy sem meg nem vertek, sem nem tiltottak, senki semmimet el nem vett, s mégis. Amikor visszamentünk a szobába, észrevettem, apánk szeme árkában valami csillogás fönnakadt. Röstelltem, hogy nézem.

Meinrad hófúvásban jött ki újesztendő előtt borért. Amikor elindult, mondta, épp csak szállongált. A szél fele úton került a hátába, aztán szembe, s azóta fúj rá, mint a bolond. Úgy sodorja a havat keresztül a mezőn, alig lehet valamit látni. Anyánk a tűzhely mellé ültette. Faggatta, jó hírt hozott-e. Apánk elmesélte, ez a bolond feleség hogyan ünnepeltette velünk idekint a szent éjszakát. Meinrad somolygott. Ha mi tudnánk, a faluban hogyan ment végbe az éjféli mise. Mindenki úgy tudta, a faluban már fia orosz nincs, de most karácsonykor döbrentek rá, a báró kastélyában egy tiszt, egy őrnagy van. Az éjféli misén látta meg mindenki. Az emberek a váratlan hőésében eleinte oda se merészkedtek a templomhoz, látták, fegyveres emberek járnak körülötte. Aztán derült ki, hogy a fegyveresek a helybeli rác meg cigány legények. A Mile, a Krsztisz, a Zlatko meg mások. Akikkel az őrnagy meg tudta értetni magát. Belőlük szervezett őrséget s adott vagy rendes fegyvert vagy vadászpuskát a kezükbe. Az őrnagy ott ült az éjféli misén a templomban, nagy marék pénzt adott perselyezéskor. A falu énekelte, az örök odakint sétáltak. Most senki se tudja, mi lesz. Az őrnagyot azóta is látták, a kísére-

téből egy-két legény mindig vele van. – Most megint mesélsz, ugye – kérdezte nevetve anyánk. Meinrad fölhorkant. – Nem én. Ez így volt. Isten bizony. Kérdezz akárkit. – Meinrad az isten bizony-t magyarul mondta, a nagyobb hitelért. Apánk a tűzhely másik oldalán gondolkodóba esett. Nem a történetekről érdeklődött, végül anyánkat dorgálta: – Nem tudom, mért nem hiszed, amit mond, mért bántod? Mikor kaptad hazugságon?

A vidék hamar kifehéredett. A szélfúvás elállt, most látszott igazán, milyen télies minden. Olykor ráérősen havazott, másnap reggelre kitisztult az idő. Nekünk legfőljebb a lapátolás meg a söprés volt a dolgunk. Elvértve már lovas szánt is láttunk odalent, a völgyben, az országúton időnként katonai teherautók csúszkáltak. A hegyoldal néha olyan csöndes, otthonias, patyolat volt, mintha ágyaznának valakinek. Lassan elszoxtunk attól, hogy éjszaka lövöldözést halljunk s találgassuk, merre járhat, aki lő. A városból kijöttek a távolabbi szőlőszomszédok, Prakatur órás, a sokacok.

A fiatal kutya egy éjszaka úgy ugatott, azonnal tudtuk, odakint valaki jár. Inkább rekedt, kétségbeesett acsakodás volt, nem is ugatás. Aztán hirtelen fölnyüszített, hörgött s elhallgatott. Halk beszéd hallatszott az ablak alatt. Apánk fölkelte az ágyból, hogy kinézzen, de már hallottuk, a prэшázajtót feszítik. Apánk fényt csinált volna, anyánk rémülten ült az ágyban. A szobaajtó egy rúgással kinyílt, berontottak többen is. Katonaköpenyben, mélyen lehúzott orosz sapkában, arcukból semmit se lehetett látni. Az egyik rávetette magát apánkra, a sarokba taszigálta s ráfogta a pisztolyt. A másik kezében levő pisztolyt anyánkra fogta. A többiek kimentek s elkezdtek mindefelé járkalni. Egy idősebb mozgású időnként benézett. Egymással szót nem beszéltek, legfőljebb integettek egymásnak, jeleket adtak. Hallani lehetett, cipelnek, pakolnak, törnek-zúznak. Apánk egyszer megmoccant, aki idebent őrizte, a pisztolyával tüstént arcul vágta. Egy idő után már kezdte itt-hon érezni magát, körülnézett a szobában. Lehúzta rólunk a dunyhát, épp csak a száját láttuk, vigyorgott. Jártatta a sapka alatt láthatatlan szemét. Észrevette a falon Pauli trombitáját. Leakasztotta, nézegette. Hirtelen a szájához emelte s nagyot fújt bele. Berontott az idősebbforma, aki be-benézett a szobába, ököllel az arcába vágott. Kitépte kezéből a trombitát, földhöz vágta s csizmájával összevissza taposta. A másik, a fiatal, nézte. Nem tartott soká, végeztek. Apánkat az öreg beparancsolta anyánk mellé az ágyba, a géppisztollyal megfenyegette. Behúzták maguk után a prэшázajtót s elmentek. Apánk elfújta a lámpát s kinézett az ablakon. Láta, lovaskocsi zötyög a gyér holdvilágban lefelé. Gubbasztanak rajta vagy öten, kettő a saráglya mellett gyalogol.

Másnap reggel néztük meg, mit is vittek el. Mindenünket. A húst, a szalonnát, a zsírt, a lisztet, egy hordó bort, a szekrényből ruhát, ágyneműt, mindent. Apánk elindult a maradék nyomon lefelé. Nemsokára visszajött, kezében Pauli összetaposott trombitája. Pauli közben megtalálta a ház mögött a kutyát, nyakán dróthurok, azzal vonszolták oda éjszaka.

(Folytatjuk)

Sorsváltozatok

A dél-dunántúli nemzetiségek életéből

II.

A huszadik század húszas éveiben a tótszerdahelyi kastély volt a legkülönb épület a környéken, ma a legkopottabb. Nem azért kár ez, mert az egykori tulajdonos, Fedák Sári, az ünnepelt színésznő szeretett ide járni, hanem azért, mert a múzeumnak „kinevezett” kastélyban elhelyezett értékek nagyobb törődést érdemelnének. Mert a falak között van miben gyönyörködni, a zsúpfedeles házak keményfából készült ágyában, a tulipános ládában, a sarokpadban, a tálasban. De magában a hajdani horvát asszonyok, lányok sűrűn lerakott szoknyájában, a *robocsában*, a dúsan fodrozott fehér blúzban, a *tokicában*, a ráncolt fekete kötényben, a *surec*ben, a fejdíszben. Talán ez a legszebb. Sok finom öltés jelzi az aprólékos munkát a *zsnorán* és a *puculicán*. Sokáig időzhetnénk a kendervászonból szőtt, bordóhímzésű ágytakarók, a nagy gonddal készített törülközők és vékaruhák előtt is.

De rosszul érzem magam. Dohos a levegő, a mennyezetet alápolcolták. Talán ez a kastély is úgy jár, mint az államosított bérházak egy része?

A háború után azt hitték, hogy az Alkotmány paragrafusai automatikusan hatnak, mintha előtte éppen nem bolydult volna fel az érdekeltek élete. A hatvanas évek vége felé megjelenő Politikai Bizottsági határozat után ugyan méginkább ösztönözték a nyelvet, a hagyományok megőrzését, de addig húsz év telt el, ha nem is semmittevésben, ám kevés eredménnyel.

Ezek a szavak a Zala megyei Nemzetiségi Bizottság ülésén hangzottak el, ahol kemény vitában tekintették át a hét Mura-menti horvát település lakóinak, nemzetiségi létének a helyzetét. Írhatnám, hogy olykor számonkérő volt a vita. Amikor a bajcsai és a beleznai horvátok anyanyelvének elsorvadásáról volt szó. Pedagógushiány miatt történt – vélekedett az egyik rész. Mert nem törődtek vele, meg azzal se, hogy a horvát többségű községek élére nemzetiségi vezető kerüljön – mondta a másik fél. Ahol viszont fontosnak tartották – Tótszerdahelyen, Tótszentgyörgyön, Molnáriban, Petriventén, Fityeházán, Murakeresztúron, Becsehelyen –, ott ma is él a nyelv, és a lakosság elégedett a vezetőivel. A hét község csaknem kilencezer horvátajkú ember nyelvi közösségét jelenti.

Másnap Tótszerdahelyen a horvát nyelv tanításának 30 esztendősi jubileuma alkalmából tudományos kutatók szóltak a nép történelméről, gazdasági, politikai küszködéséről, és arról, hogy a néhány évtizede megnyílt lehetőségeket miként tudnák még inkább tartalommal megtölteni, kamatoztatni. Az előadások után a falvakból érkezett gyerekek horvát költők verseit szavalták, népdalokat énekeltek, őseik táncát járták. Érezhető volt a szereplésükből, hogy ez nem alkalmi produktum, élet van mögötte, folyamatosság. És a szülők törődése, akik a legnagyobb munkaidőben napokat áldoztak azért,

hogyan felkészüljenek gyerekeikkel erre az ünnepre. S hogy számukra nem szólam, ami az emelvény mögött olvasható: U jeziku živi narod!

Nézem a régi füzeteket az iskolatörténeti kiállításon. Horvát nyelven kacsa betűkkel írták első dolgozatukat 1952-ben az akkori másodikosok. A téma: Joszif Viszárionovics Sztálin, a világ proletárjainak vezére...

Kevésbé ünnepélyes nemzetiségi bizottsági ülés zajlott Baranya megyében, ahol a német nyelv oktatásának helyzete volt a téma. Az eredménytelenség okául a szülők és tanulók részvétlenségét emlegették. De a tanács és a tantestület felelősségét is. Nincs anyanyelvet ápoló pedagógus? Hiszen a pécsi főiskolán végzett tanárjelölt, aki mellesleg a falu szülöttje és mindvégig kitűnő tanuló volt, nem kapott helyet a tantestületben! „Nincs igény a nyelvtanulásra” – mondták, amikor jelentkezett szülőfaluja iskolájában. De amikor a bizottság tagjai érdeklődtek, mit tettek azért, hogy az igényt felkeltse, erőltlen mentegetődzés volt a válasz. Leginkább gazdasági-egzisztenciális okokra hivatkoztak. A nép gyarapodásra tör, napjai hajnaltól késő estig munkában telnek. Kulturálódásra, nyelvtanulásra, hagyományörzésre nem marad idő és energia. Lehet, hogy alapvetően beleszólnak mindezek az anyanyelvi oktatásba? Kétségtelenül. A labdát lehet ide-oda lódtítani, ám ebből a féltett anyanyelvi kultúrának nem sok haszna lesz.

Magyaroszágon 1970-től kétszeresére növekedett a német és horvát nyelvet tanulóknak száma, s csupán Baranyában annyian tanulnak nemzetiségi nyelvet az óvodákban, mint a hatvanas évek végén az egész országban. Mégis figyelmeztető jelzésnek tekinthetők az említett esetek, ahogy a következők is.

Az egyik Tolna megyei gimnázium igazgatója kézzel-lábbal tiltakozott az ellen, hogy az általa irányított iskolában órarend szerint is tanítsák a német nyelvet.

– Miért?

– Inkább talán én kérdezhethetném, miért erőltetik – válaszolja ingerülten. Önnek is illik tudni, hogy a gimnázium nem ad szakképesítést, de előkészít a továbbtanulásra. Nos, ha műszaki egyetemre jelentkeznek az illetők, nem számtanból, fizikából kell-e alaposabb előtanulmány? Ettől függetlenül németül képezheti magát, választhatja egyik élő nyelvként, de tiltakozom a kötelező jelleg ellen.

Villanegyedben beszélgetünk, a házak előtt meggyfasor, a kertekben szőlő, gyümölcsös, konyhakerti növények. Amikor beléptem az utcai kapun, az igazgató a szőlősorok közé vájt árokba szivattyúzta a vizet. A víz lehúzódik az ültetvény mélyre hatoló gyökeréhez, s a levelek megújulnak, a fürtökön a bogyók megduzzadnak. Az igazgató nagy figyelemmel gondozza a kertjét.

– Mellébeszél ő – mondja a szakfelügyelő. – Érzelmi okból ellenzi a német nyelv oktatását. Szüleit elpusztították a háború alatt a nyilasok. Mondják, volksbundista is volt a feljelentők között. De a nyelv nem bűnös! És ez olyan vidék, ahol a tanulók kétharmada német anyanyelvű. Megvan az alapja, hogy bevezessék a német nyelv tanítását.

A kacsa hápog, rikácsol, majd elfullad a hangja. Csőre kitágul, mintha be akarná falni a világot. Pedig mindössze fél marék áztatott kukoricát kap. Hosszú ujjai vannak a fiatalasszonynak, vörösek, mert a hajnali szél megfújta, a víz kiáztatta. Sötétkék mackójára ráfröcsög a kacsa tiltakozása nyomán kicsobbanó lucskos lé. Milica ujjáival végigkíséri a lefelé haladó szemet a kacsa nyakán, csaknem a bögyéig. Majd fölkel a zsákvászonról, az állat hangja rekedten jajgató, s amint belekerül a ketrecbe, csap néhányat szár-

nyával, aztán szemét lehunyva elterül. Milica kiemeli a következő kacsát, maga alá gyűri. Fogy a dézsából az áztatott kukorica, púposodnak a kacsák bögyei.

A pajta, ahol a hizlalót berendezték, a múlt század végén épült, nádfelede mohás, a tető gerincén egy sor új nádazás világosodik, vesszőfonattal leszorítva. A disznóól vastag keményfadeszkából készült, padlója megemelt, mint a hajdani cölöpházaké. Az eperfa lehullott levelei egymásra lapulnak, süpped a lábbeli a kesernyés szagú szőnyegbe. Az udvar nyugati részén féltetős, elől nyitott épület, benne kopott Zsiguli előtte viharvert Trabant áll. Mellette, a szalmatetős pajtában kerti traktor és kaszálógép.

Az épületek mögött kerített udvar, csirkék, tyúkok, pulykák, ludak nyújtogatják a nyakukat. Rikácsolnak, mintha féltenék a nyugalmaikat. Még hátrább a hostel, korai fagytól megcsipkedett lucernatábla, kukoricacsutkáktól tarkálló szántás. Azon túl akácok aljában a méhkaptárak sora, északról vesszőből font fallal védve a zordabb időktől.

Most se barátságos az idő, borzongató a szél, cibálja a megkopaszodott fák ágait. Milica beengedi az utolsó kacsát a rekeszbe, kezét a melegvizes csap alá tartja, ujjai még vörösebbek lesznek. Aztán a hosszú lakóház konyhájában leteszi a kendőjét, haját fellazítja a tükör előtt.

– A gyerekek?

– Most óvodában. Misu négy, Milan három éves. Sorjában jöttek.

– Férje a városban az autójavítónál, az apósa bort fejt a prэшázban.

– Itt András nap táján szokták az újbort leengedni. Nálunk... Nem tudom, Dunaújvárosban kevés a szőlő. Az óvárosban, így nevezik a régi Dunapentelet, laktunk. A szüleim ott élnek ma is, én búcsún ismerkedtem meg a Milannal.

– Ez még Noviszdád előtt volt?

– Közben. Nyáron hazajöttem, búcsú volt Grábócon. Amikor az egyetemet befejeztem, Milan feleségül vett. Ez minden. Meg a két gyerek.

– Elég?

– Gyerekből, igen.

– De egyébként?

– Nem tudom... Most még nem.

– Hívták szerb nyelvet tanítani a körzeti iskolába.

– Nem mehetek másik faluba, itt a két gyerek, az após, meg a sok állat. Legfőképpen a gyerekek. Bárki ezt csinálná a helyemben. Hogy később mi lesz, nem tudom. Ki ismeri a jövőjét? Nehéz. Ha nem szűnt volna meg az iskola a faluban, talán ott lennék. Ha nyelvünket taníthatnám. De nincs elég gyerek. Fogy a lakosság. Fogyunk mi is. Megtanulták az egykét. Elvándorlás volt Jugoszláviába, az első világháború után, a falu egyharmada átköltözött, a többi beássa magát a szőlőbe, az istállóba, a méhkaptárak közé, új házakat épít, pajták, garázsokat, s alig tud lépni a baromfiaktól.

Kicsordogál a főzőből a fekete, Milica aranyaszélű herendi csészékbe töltögeti.

– Én már a másodikat iszom ma – mondja. – Korán keltem.

– Nem akarom nyugtalanítani a kérdéseimmel, de alig tudom elfogadni a helyzetét.

– Mit tehetek? Forgatom a fejemben, hogy elcsalom a férjem olyan helyre, talán városba, ahol taníthatok. Talán ha a gyerekek elérik az iskoláskort. De előre félek, hogy nem sikerül. Úgy érzem, nem lesz bennem elég erő. Nem akarom, hogy hanyódjanak a gyerekek, szeretem a férjem, az apó-

som is rendes ember, mindenét ránk iratta. Ha semmink nem lenne, talán már felkerekedtünk volna. Így sejtem, hogy nehéz lesz.

– Csak sejti?

– Kivel beszéljek erről?

– Attól tartok, hogy...

– Kimondom én a gondolatát! Azt hiszi, hogy élvezem a mártíromságot? Ha így is lenne, az idő teltével könnyen kiábrándulhat az ember ilyenből. Ezt tudom én is. De ha az ember rágondol az iskolára, a sok vesződésre és értetlenségre, eszébe ötlik: nem jobb a magadéban? Ahol becsülnek, és szeretnek. Ne nézzon rám gyanakodva, nincs bennem hibbantás. S ha mégis megbontakoznánk, érdemes-e? Ez a nagy buzgólkodás, ami most körülöttünk tapasztalható, alábbhagyhat. Rájönnek, már nehéz menteni a menthetlent. Akkor?

– Inkább úgy mondanám, mentsük a menthetőt. Egyébként amikor a noviszádi egyetem kollégiumában találkoztunk, a szakdolgozatát írta. Ha jól emlékszem, a magyarországi szerb-horvát nyelv tanításának néhány módszerét próbálta elemezni. Dicsérettel fogadták el a dolgozatát. Ez a ráadás, amit most kifejtett?

Milica hallgat. A hátsó udvarban libák gágognak, pulykák rikácsolnak. A tömött kacsák becsukják a szemüket.

A 60-as évek elején a többségében német nemzetiségű Véménden, Pátabozsokon, amikor a termelőszövetkezeti gazdálkodás általános lett, kibővült az óvoda, ahol anyanyelven foglalkoztak a gyerekekkel. Ha jól emlékszem, a takarítónők vállalták, hogy a gyerekekkel anyanyelvükön foglalkoznak. Máshol idős dada töltötte be az anyanyelv-ápoló szerepet. Mit taníthattak a gyerekekkel? Talán régi verseket, dalokat, játékokat, – a saját „repertoárjukból”. De nem volt eredménytelen a munkájuk. Sopron környékén találkoztam egy német pedagógussal, az ő indulását is óvónő egyengette.

A Baranya megyei Tanács kimutatása szerint az 1980/81-es tanév kezdetén a megyében 47 nemzetiségi óvoda működött, abból 39 német, 8 szerb-horvát. A tannyelvű (ahol nemzetiségi nyelven tanítanak) mindössze 4. A negyvenhét óvodába több mint 2800 gyerek jár. 1970-ben az egész országban 2700 gyerek kapott helyet nemzetiségi nyelvet oktató óvodába. – De ujjongani nem érdemes, mert ha a német nemzetiségi lakosság arányát nézem – Hoóz István 1970-es felmérése szerint – ez a baranyai összlakosság 19,5 százaléka. A német óvodába járók aránya pedig 14,2 százalék. A szerb-horvát anyanyelvű gyerekek helyzete még kedvezőtlenebb. A délszláv lakosság az összes népesség 4,5 százaléka, a szerb-horvát óvodásoké pedig az összes óvodáshoz viszonyítva 1,8 százalék. Az eltérés okaiba érdemes azért belekalkulálnunk, hogy olyan falusi családoknál, ahol öregek is vannak, nem adják óvodába a gyereket.

Az óvodák jelentősége különösen ott nagy, ahol a körzetesítés következményeként megszűnt az iskola alsó tagozata. Baranya megyében az összevonás 13 német nyelvet is tanító iskolát érintett. Ilyen Ófalu, ahol német tannyelvű óvoda alapozza a gyerekek anyanyelvi ismereteit, készségét a szülői háztól kapott indítás mellett.

A több mint húszezer német (és csekély számú szerb) nemzetiségű lakossággal rendelkező Tolna megyében még több a tennivaló. 1979-es felmérés szerint mindössze 280 gyerek jár nemzetiségi óvodákba. Baranyában és Tolna megyében csaknem azonos arányban teremteték meg az általános

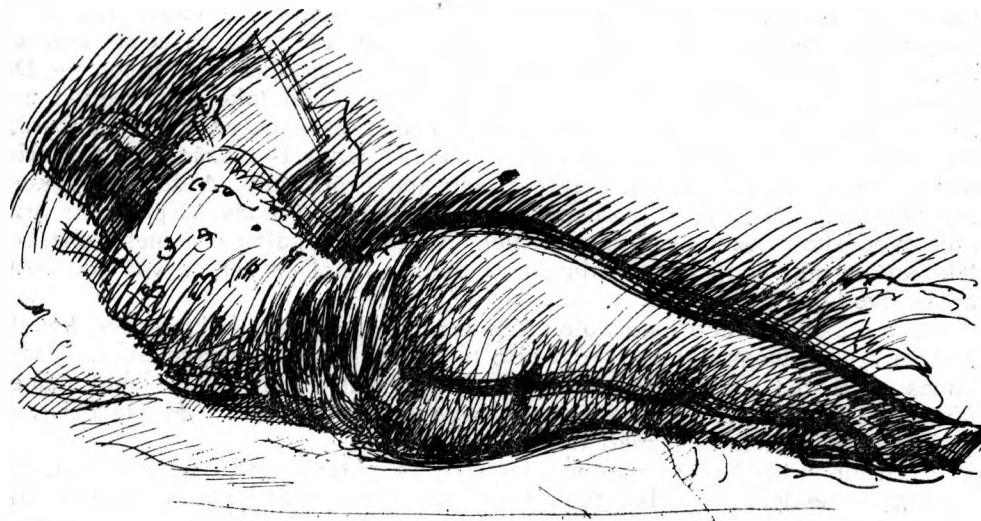
iskolások nyelvtanulási lehetőségeit. Tolnában 2780-an, Baranyában 4328-an veszik ezt igénybe, ami az érintetteknek négyötöde. A baranyai szerb-horvát iskolásoknak kétharmada – 839 – gyakorolja anyanyelvét. Ha a Dél-Dunántúlon nemzetiségi nyelvet is tanuló általános iskolások számát összeadjuk, az csaknem fele az 1970-es országos számnak.

Negyedszázada működik a pécsi Leőwey Klára gimnáziumban a német tagozat, a győнки gimnáziumban két évtizede, a pécsi Janus Pannonius gimnáziumban létrehívták a szerb-horvát tannyelvű tagozatot, a bonyhádi gimnáziumban német nyelvű indul. A pécsi Leőwey előkészítő tanfolyamokat szervez a falusi általános iskolákból kikerült tanulóknak, hogy megkönnyítse számukra a bejutást.

Folytathatnám a törekvések és lehetőségek sorát; a bajai tanítóképző főiskolának, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának nemzetiségi nyelvszakos hallgatói külföldön szereznek gyakorlatot cserkapcsolatok alapján. Talán különösen hasznosak az egykori kibocsájtó országokban szervezett nyelvtanfolyamok, amelyekkel megteremtik a kapcsolatot az élő-alakuló nyelvvel. Ilyen létesült a lipcsei és a pécsi tanárképző kar német tanszéke, az eszéki pedagógusképző és a pécsi kar szerb-horvát nyelvű tanszéke között. Újabban a baranyai német nyelvet tanító iskolák és a Német Demokratikus Köztársaság-beli általános iskolák is érintkezésbe kerültek, a bolyi iskola diákothona az apoldai Buttstädter Strasse-i iskolával.

Mindezek segíthetik a fejlesztést, amelynek tervezete tíz évre készül, a jellegzetes törekvése, hogy gyarapodjanak a tannyelvű iskolák. Számolnak a nemzetiségi tudat gazdagodásával, az urbanizációval, újabban a faluba áramlással.

Számolni lehet és szükséges. A valóság azonban a mégoly apró részletekre kiterjedő tervezésénél is bonyolultabb. Lehet, hogy ezért nemcsak a fejlesztés eltöklétsége tapasztalható e tervekben, de némi bizonytalanság is.

Négyzet a körön

*A szürke ég, a félkoszos platon,
a meszes értalak,
az egyszer-egy-az-egy, a nem tudom,
a hiszen-süt-a-nap,*

*az itt-a-tény, az ott-van-a-recept,
a habos hintaló,
a vágtatunk, s a rajta-d-is-nyereg,
a miért-jó-ha-jó?*

*a vak üveg, az egyben-az-egész,
a konok sose-volt,
s a végtelen, a lüktető kelés,
a folt-hátán-a-folt,*

*a kába bőr, az egyedül-vagyok,
s a kétféjű öröm,
a másban-én, s a boldogabb-a-sok,
a négyzet a körön,*

*a kész szerep, a millió tükör,
az összevissza-fény,
a mind-maga, s a mért-nem-tündököl
a hogyha-költemény?*

*a nincs-mese, a mint-a-lavina,
az aki-bír-röpül,
a kő-kövön, s a szállongó ima,
az űr körös-körül,*

*a félelem, s a mégiscsak-a-rend,
a drót-a-szíven-át,
a szabadság-mint-korlát-idebent,
s a szökik-a-világ,*

*a szó szava, a lyuk-a-ketrecen,
s a csupatül-anyag,
a nézed-magad-mint-egy-idegen,
s a mindenütt-te-vagy.*

Platón benéz az ablakon

*A visszavert fény évszaka,
Platón benéz az ablakon,
kezében ásó és kapa,
csodálkozik, hogy itt lakom.*

*Mondanám, hogy rögtön megyek,
lehetnék még jó asztalos,
de megbénít a döbbenet,
silány tükörré foncsoroz.*

*Mondanám, hogy nem én vagyok,
bűnössé tett a félelem,
háтам mögött a lét dadog,
előttem a történelem.*

*Mondanám, hogy nincsen remény,
hogy ma holnap ötven leszek,
s ami árnyékból költemény,
a valóságban egyszeregy.*

*Mondanám, hogy akkor mi van,
miért jobb, aki boldogabb,
s ha a varázs anyagtalan,
mire emlékszik az anyag?*

*Mondanám, hogy egyébiránt,
hogy vártam már, hogy jónapot,
de minden sorvég rímbe ránt,
csak hazudnék, csak hallgatok.*

Nagy László iszkázi otthona

Azon a napon jártam először Iszkázon, amikor az emléktáblákat helyezték el a mennybemenendő házon, amely két költőnek is a szülőháza. Barátságosan, hűvös idő volt aznap, csapkodott az eső s a bakonyi szél orcátlanul bebújt az ember bőre alá. Az udvaron ténferegve arra gondoltam: Nagy Lászlót ez a betyáros szél is nevelte s keményítette. Orosz János domborművéről is ez a már örökre megkeményedett szem sugárzott felém ismerősen, amely kívülről nézve egykor ordasi tűz és fegyelem volt, belül azonban piros őzike-csillag. De mehettem bárhová: be a szobákba, a kamrába s föl a padlásra, a lenyűgöző koszorúgerendák közé, engem az élő Nagy László arca kísérgetett. A fürkésző, a huncutkodó, a hajlíthatatlan, a komor s a nagy hazaságoknak férfiasan udvarló arc. Akik közelről ismerték őt, tudták, hogy nemcsak a verseiben van elragadtatás és erő, báj és hatalom, hanem magában az emberben is. Sose írt le olyasmit, hogy alkotni manapság az azt is jelenti, éljünk méltóképpen, mert kijátszottak és kijátszhatók vagyunk, és csak az emberi tartásnak van emberfölötti ereje – de – ismétlem – ha nem írt is le hasonlót, gondolkodni így gondolkodott. Az életéből csak keskeny hidpadlók vezettek át a költészetébe, úgy tetszett mégis, hogy az életét is költői képzelet irányította.

1974 szeptemberében a „Varsói Ősz” költővendégei voltunk hárman: Nagy László, Kovács István és én. Szabad óráinkban a régi Varsó, a romokból újjáépített Óváros utcáival, múltjával és házaival ismerkedtünk. A háború kísértet-katonái utcai harcban bonyolódva futkostak körülöttünk. Németek s lengyelek. A szeptemberi napfély emléktáblát villantott meg előttünk egy sarki ház homlokzatán. A tábla fölíratából s Kovács István történelmi ismereteiből azt tudtuk meg, hogy egy német mesterlövész ebben a házban lőtte le a szemközti városháza ablakából Baczyinskyt, a fiatal költőt, aki huszonnégy évesen is már a lengyelek reménysége és nagy költője volt. Láttam elfehéredni László arcát. Együtt láttam rajta a megrendülést és a kora őszi verőfényt. A halál fölötti hökkenetet és a mindenkori vértanúknak kijáró komorságot. „Fiúk, ezt a házat nekünk illenék megkoszorúznunk” – mondta csöndesen László. És egy közönséges napon, minden hivatalos szervet megkerülve, aapidijunkból vásárolt koszorúval visszaballagtunk újra a táblával megjelölt házhoz és megkoszorúztuk. A körülményesen megszerzett nemzetiszínű szalagra Nagy László egy tintaceruzával, szép, dőlt betűivel ezt írta föl: „A nemzet közös ihlet”. S a magyar írók nevében mindhárman odaírtuk a nevünket a József Attila idézet után.

A történet látszólag semmi. Alig több egy megható közhelynél. De az a csönd s az a halott költőkhöz húzó szolidaritás, amely a koszorú és a szalag megszerzése közben ott vibrált körülöttünk, egy áldozatokra épülő világ részeseivé avatott bennünket. Nemcsak aznap este, de azóta is úgy gondolok erre a rögtönzött megemlékezésre, mintha egy kiadatlan Nagy László vers kéziratát olvastam volna.

Így volt ő teremő ember még a gesztusaiban is.

Vannak költők, akik filozófiai vagy alkotáslélektani tapasztalatokra hivatkozva kijelentik, hogy számukra a valóság nem előfeltétele az írásnak, hanem a célja. Magyarra fordítva: azért írnak, hogy új valóságot hozzanak létre.

Nagy László ritkán fogalmazott efféle esztétikai tételket, ha fogalmazott egyáltalán, de költői gyakorlatában az ilyen „új valóságot” teremő költők mester-csapatához tartozik. Idézzük csak föl bármelyik hosszú versét: a Gyöngyszoknyát, a Zöld Angyalt, a Menyegzőt, a Búcsúzik a lovackát s a próza-versek közül, mondjuk az Elvarázsolt kastélyt. Ha vannak is előképei ezeknek a verseknek Vörösmartynál és a szimbólumos Adynál, vagy Juhász Ferencnél, a Nagy László-képzelet sugárzóan őrzí önállóságát. Olyan sűrű képeket s metaforákat tud rákényszeríteni a valóságra, hogy a valóság végül megadja magát a képzeletnek és szervesül vele. Ha valaki évekkkel ezelőtt látta volna ezt az udvart, ezt a házat a romlás állapotában, és elolvasta volna mellé a Zöld Angyalt, olyan esztétikai leckét kap a Nagy László-i teremés természetéből, amit semmilyen egyetem se pótol. Az omló falak s az elhagyott, üres istálló látványa máson talán csak átborzongott volna. Nagy Lászlóban egy életforma végső haláltusáját jelentette. Egy több évszázados életforma végét. Talán, ha lett volna ennek a megrázó élménynek kultúrtörténeti előzménye, akár egy töredékes mítosz vagy bármi, Nagy László azt használja föl. De mivel nem volt, ki kellett találnia a felejtetetlen lényt, a Zöld Angyalt, aki nemcsak egyetlen falusi házat lep meg, az ő iszkázi házukat, hanem a világot.

Ugyanezt mondhatjuk el a Menyegzőről is. E hatalmas vers is csak a kezdő és a befező soraival kötődik valamiféle stilizált tényhez, egy bolgár népszokáshoz, a többi részletében fürgetegesen kavargó új valóságot teremt, új valóságot a XX. századi tudat és érzékelés számára. Olyat, amitől saját maga is elborzad s megkeményedik.

Amiről beszélnek, első hallásra talán csak költői módszernek tetszik. Pedig jóval több annál: erő és lendület szorzata. Világot folytató akarat, sőt erkölcsi eltökéltség is, mivel Nagy László jól tudta, hogy olyan mértékben létezőnk csak, amilyen mértékben ki tudjuk magunkat fejezni. Ami megnevezhetetlen marad, az már eleve a vereségünk. Ne tekintse hát senki véletlen elszólásnak, amikor Nagy László ezt írja egy régebbi jegyzetében: „A szó igazi hőse akarok lenni”. Merész önjelöltség ez akkor, amikor Európa kitüntetett koponyái köröskörül a nyelvben való csalódásukról értekeznek. És ha volt is valamennyi donquijoteizmus a Nagy László-i bejelentésben, az Idő őt igazolta. A magyar költészet hatvanas-hetvenes éveinek meghatározó költője ő volt. Benne testesült meg az a remény nélküli nagyság, amely a pusztaság létezésével is reményre bűjtogatott. Parasztköltőként kezdte, mint Jeszenyin, de a népdalszerű versektől az emberiség-versekig jutott el. Mintha ebből a parasztudvarból a levegőre támaszkodva föltornázta volna magát a Holdig. De amennyire egyetemes, legalább annyira a részletek megszállottja is. Verseiben a magyar történelemnek egyetlen mozzanata se fejeződik ki olyan éles megvilágításban, mint Adynál vagy Illyésnél. Sőt gondolati síkon se igen bukkan föl, mint például József Attilánál. De bizonyára elcsodálkozna az a kritikus, akinek a történelmünkre utaló jelzőket vagy metaforákat kellene kiválogatnia az életműből. Szent László szép aranykirálytól kezdve Batori Gáboron, Balassin s a Rákóczi-legényekig át egészen a Donig, tömördek motívu-

mot találta, mert Nagy László verseiben a történelem nem tanulságként jelenik meg soha, hanem mint elfelejthetetlen élet és kultúra.

Akik eljönnek ide ehhez a házhoz, megrendülni és lélekben fejet hajtani a költő emléke előtt, jól tudják, hogy a ház szülöttje minden sorsdöntő hatást ettől az otthontól kapott. Ha azt olvasom a Rege a tűzről és a Jácintról-ban: „Angyal-hulla: hó van a kertben, elássák suhogó fények”, először az itt halott mesékre s logikájukra gondolok s csak azután az európai szürrealizmus költői műhelyeire. De ugyanez vonatkozik a nyelvre is: ha Ady nyelvére jótékonyan hatott a protestáns Erdély és a Partium, Nagy Lászlóéra mért ne hathatott volna az a népi katolicizmus, az a dunántúli kemény barokk, amely a Habsburg katolicizmustól gögösen eltépte magát? Sőt az a reformkorból ránk maradt vörösmartys és Berzsenyi Dániel-es válltartás, amely a nyelvben az erkölcsi tartást ugyanolyan fontosnak tartotta, mint a kifejeznivalót?

Akadnak persze olyanok is, akik ezt a sokgyertyás és bakonyi éggel hajzott költészetet fullasztónak tartják. Kétségtelenül van benne valami ideg-lázító, mint a jégverésben, valami fenséges, mint a nagy vizek mozgásában. De azt a lelki nagyságot, amit ő elhozott közénk, kivéreztetett szavakkal nem hozhatta volna el soha. Éppen ezért ne féltsük őt a támadásoktól se: a világnak akkor is szüksége van nagytávlatú és nagyléptékű vállalkozókra, ha egyelőre az összezsugorított lelkek alakítják is a jövőt. S különben is, ha egy költő nem okoz gondot, fejtörést, izgalmat a halála után, az csak azt jelenti, hogy életében nem igazi gondokat görgetett. S életművét a sírásók gyorsan befejezték.

Nagy László utóélete már a halála másodpercében elkezdődött. S azzal, hogy emlékháza megnyílt, ránk maradt élete bensőséges mozzanattal gyorsodott: átléphetjük újra a küszöböt, amelyet ő is átlépett s eredetéhez úgy térhetünk vissza mi is, ahogy ő is visszatért mindig.

„...majd kitűz az ország...”

A *Versben bujdosó* címet viselő, csaknem órányi hangosított diafilmben legnagyobb élményünk a Nagy Lászlóval való időn túli találkozás lehet. Nemcsak gyönyörű férfiarcát láthatjuk, de élete és költészete drámájának fontos vallomásait is többnyire ő maga mondja. Ahogy megőrizték a magánótekerceket: méltósággal, ügyelve hangsúlyra, ritmusra, muzsikára. Úgy pereg az állóképekkel főlzabdalt és szöveggel egybevarrt film szemünk előtt, mintha álmodtunk volna. Álmodnánk Nagy Lászlóval, aki – szó szerint is – él, lélegzik; kézenfog és pontról pontra elmagyarázza: ez volt a sorsom és így írtam versebe; így lássatok barátaim, s ti is: „*kénytelen vállalkó*”. Az ő hűsége és vállalása szíve utolsó dobbanásáig nyilvánvaló. A film centrális helyén, két portré látványához fűzve, egy valahai rádióriportban így mondja: „*Költészetünkben kezdet óta láthatjuk a költői felelősséget a haza, a nép iránt. Emlitem Janus Pannoniust, Balassit, Zrínyit, később Csokonait, Petőfit, Aranyt, Adyt, József Attilát, Illyést és még tovább. Hozzájuk menekültem abban az időben. Ők támogattak engem. Írtam is egy versben: 'Poéták, csodanyelvek, ivadékuknak jajos versekkel fölnevelnek.' Mindig ehhez a hagyományhoz ragaszkodtam, tudván, hogy legtöbbször nem voltak jó politikusaink. Mint költő érzem a felelősséget, a költő nem menekülhet, amit egyszer rosszul csinált, az nem egyéni dolog, nem lehet azt mondani: tévedtem. A költő nem tévedhet.*”

Szécsi Margit a film szöveges részeit, Nagy András pedig a képanyagot is ezt erősítendő válogatta; úgy hangsúlyozva az életmű valóban kiugró oromzatait, hogy az a páratlan ívelés is kitesse, amit Nagy László élete és költészete az iszkázi szülőföldtől Farkasrét temetőföldjéig átölelt-átfogott. Mert a magyar történelem fél évszázadát, s különösen az 1945 utáni história minden lényeges szívdobbanását, panaszát, sajnását és görcsét ebből a költészetből – mint hiteles leletből – érdemes tanulmányozni. A Nagy László-i költészet felől nézve a történelemkönyvek szövegei a tények erdejében óvatossan slalomoznak. Most itt, kép és hang erősíti ezt döbbenetes módon: igazság és hatalom van minden sorában, s méltóság minden gesztusában. Hány portré, hány arc sorakozik itt kitűnő művészek által megörökítve?! De ugyanaz a beérettség a vonásokban, mint a legjobb pengéknek odatartható nemes fák belső rajzolatában: hol derűvel, hol meg gondokkal rakott; égre néző és vízre néző; merengő és a kor torkolattüzébe szigorúan tekintő; leveles ághoz lehajló, szentségtartóba rejthető arc. A közvetlen családtagok, kortársak, barátok képi meg-megjelenései is ezt az egyetlen arcot tükrözik vissza; fényében szinte hitelesülnek, szavaiba kapaszkodnak. Ők: Vas Erzsébet, Nagy Béla, Szécsi Margit, Nagy András, Ágh István, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Csóori Sándor, Kormos István, Latinovits Zoltán, Berei Kati, Kondor Béla, Szervátiusz Tibor, Czine Mihály, Kiss Ferenc és még mások is, nevesek és névtelenek áthaladnak ezen az álmon, melyet Nagy László vezényel. Helyszínek és tájak itthon és külföldön: az erdélyi Gyimesben;

a bulgáriai Bozsenciben; a macedóniai Strugában, a költőfesztivál aranykoszorújával. S a diakockákon feltűnő ikonjai, faragott Betleheme, festett falovai, mind-mind az ő keze munkáját hirdetik, s az emberi, művészi teljességet sugallják.

Egy idő óta visszatérően magamnak teszem föl a kérdést: vajon az elmúlt években miről és milyen verseket írt volna Nagy László, ha a sors kegyelméből még kortársunk marad, ha harangjai nem jönnek érte? Versei helyén hatalmas, sivatagnyi fehér vásznakát látok, de azt is, ahogy botjával és szigorú tekintetével megkocogtat néhány, ügyekkel hivatalossá tornyozott magas asztalt. És megy versei erejével is (be)írni „*kint az országos panaszkönyvbe*”, mert *elhullt bolondok nyomán* fontosnak érezte, hogy legyen a „*vesztett ügy(ek)nek bolondja*”. A filmben Szécsi Margit – mint leghitelesebb tanú – föl is sorolja Nagy László hadbavonulásait: hadd tudja meg az utókor is, milyen evilági pörökben volt érdekelt e sárkányölő jóvitéz, a bajok megnevezője, a küldetéses vétő esztétikailag is érvényes vállalója. Ezért is írhatta – Nagy Lászlónak ajánlva – már 1958-ban a *Vonzás* című versének utolsó szakaszában, amit az azóta eltelt negyedszázad is igazolt: „*Ő majd kitűz az ország, / kénytelen vállal, / bajban elhenceg véled: / sajtó virággal.*”

Nézem a filmet, és nem akarom hogy vége legyen, mert Nagy László elmúlásával, megrablásunk ténye csak fölerősödik: megint azt kell hinnünk, hogy a *Versben bujdosó* halálba bujdosott azon az utolsó képen, ahol nagytotálban megörökítve egy erdei ösvényen elbotoz, s verse zárósorait mondja: „*és holtig a hűségtől nem menekülsz / versben bujdosó haramia vagy, / kesztyűdet: ötujjú liliomodat / kidobod a szimatoló ebek elé, / vallatják, szivárogoz belőle a vér.*” Csoóri Sándor valahol így fogalmazott: „*Nagy László egyre vonzóbb és tiszta alakja azoknak a kortársi költőknek, sőt annak az emberiségnek is, amelyik ebben az abroncsos világban makacsul hiszi magáról, hogy kikerülhetetlen a földön.*”

Hiszem, hogy ez a szerény eszközökkel élő film is, melyet Tóth Erzsébet szerkesztett és a Magyar Diafilmgyártó Vállalat készített, kikerülhetetlen dokumentumként őrködik Nagy László műve fölött.

Szilánkjaim

*Félek,
nem mától és nem tegnap óta változom,
veszítetek, vénülök,
támasztom fel magam,
s kutatom soványuló maradékát az eljövőnek,
mely többé nem úgy az enyém, mint ékeesebb
s érettebb mása volt,
várnom kell,
legkivül zajlik s forog örvényesen
háborúsága, békétlen divatja tüzes vagy hideg Héjnak,
bent karcsú magasság vagyok,
kamasz-nyurga, de kicsi lovas,
kit lendítve sújtó lándzsával, nagytorkú sárkánnyal
csúcsíves, megnyújtott keretbe foglal
bástyásan megtámasztott kőfal.
Ez is csak máz, lemálló vért,
amit magamon a viaskodásból őrzök,
benn a Mag, a pusztíthatatlan
századról-századra ugyan-egy volt.
Ha én mondom se én emlékszem,
látom,
s így élem újra.
Egy nyáreste holdas küszöbe tőle
sövény tövéből árad fel, zsong
a kaptárak álmos hangja,
füstölőben parázs húnytával
még pattog, felhőzik a dió levele,
komondor kezdi valahol az örködést,
a lámpás megvárja a teljes sötétet,
mozdulásom a tornácról, szerszámok,
félbehagyott levél mellől, a második szólitást,*

CSONTVÁRY ZARÁNDOKÚTJA

Az volt, tudjuk, nem csupán egyik festménye, hanem egész élete: zarándokút. Maga is annak tekintette és – mint látni fogjuk – erre indította fiatalkori misztikus élménye, a titokzatos szózat is.

A titok mindig csábítja az embert, míg be nem törik az igába. De a titok mégis titok marad. Azt sem tudhatjuk jószerint, nem öreg korában álmolta-e csupán a művész, amit önéletrajzában leírt. Nem alkotásait akarta-e isteni rangra emelni egy költött történettel? Hiszen ismerjük az álom lélektanát, s tudjuk, hogy ébren is lehet álmodozni.

Mégis megpróbáljuk újra és újra megfejteni a titkot, a művész, az ember belső világát. Vagy legalább közelébe férközni és melegedni nála.

Magam leginkább más ködös tájain járok a magyar művészeteknek. Csontváryval csak véletlenül találkoztam. (Valaki sárkányt ragasztott hatalmas vásznaiból s azzal riogatta lovaimat. Kénytelen vagyok hát védelmére kelni a művésznek és műveinek, megállva pár percre utamon.) El kell mondanom róla egyet-mást, amit ugyan mindenki tudhat, akit érdekel, de mégsem tud, mert nem olvas. (Nem ér rá, mert sárkányokban gyönyörködik.)

Tudjuk, hogy Csontváry a Sáros megyei Kisszebenben született 1853-ban. Ekkor még csak egyszerűen Szeben volt a városka neve. Fényes Elek alig másfél évtizeddel korábban ezt írja róla Magyarországnak... mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben című művében (III. kötet, Pesten 1837 – 248.)

Szeben, Cibinum, Sabinow, szabad királyi város, Eperjeshez észak nyugatra két mérföldnyire, a Tarca vize mellett igen kies vidéken: 2590 tót lakosokkal, kik közt 1798 r. kath., 200 g. kath., 576 evang., 16 zsidó. Van kath. paroch. és két evang. szentegyháza, egy kegyesatyák collegiuma gimnasiummal együtt, papirosmalma. A város kőfallal van körülvéve; egyébiránt sok lent termeszt, stb. stb. – A lakosság nemzetiségére vonatkozó adata valószínűleg pontatlan: csak az abszolút többségben levő szlovákokat említi, mert 1875 körül német és magyar nyelvű lakosokat is említ Kollerffy (A magyar korona országainak Helységnévtára. Bp. 1877), számadatok nélkül, az 1910-beli népszámláláskor pedig 1640 tót lakos mellett 1168 magyar, 341 német, meg 120 román lakosa is volt Kisszebennek. Valószínűleg a magyarok közé számították az ekkor már 435 főt kitevő zsidó vallású lakosokat is, bár ezek anyanyelve bizonyára német volt, a németek pedig alighanem mind luteránusok voltak (258 fő). Föltehető, hogy azidőben a szlovákok közül is sokan magyarnak vallották magukat. Bizonyos, hogy Csontváry gyermekkorában a város lakóinak többsége szlovák nyelvű volt.

Önéletrajzában azt írja Csontváry, hogy kiskorában hiányos volt magyar nyelvtudása, s csak később tanult meg jól beszélni, apjának alföldi rokonainál vendégeskedve. (lásd *Csontváry Emlékkönyv*, szerk. Németh Lajos. Bp. 1976. 67. 1.). Némétül meg csak 15–17 éves korában tanult meg eperjesi gazdájánál. (Ugyanott 69. 1.). Ezek szerint gyermekkorának legjobban ismert és állandóan használt nyelve a szlovák volt. „Kisszebenben tót és német iskolák voltak” – írja Csontváry (68. 1.), de nem mondja hogy ő melyikbe járt. Csak nyelvismeretére vonatkozó adataiból tudhatjuk, hogy a szlovákba. – Később, tizenhárom éves korában Szerednyére került szüleivel. Ez Fényes Elek szerint (III. k. 369. 1.) „orosz, magyar, tót mezőváros, Ungvártól délkeletre 3 mérföldnyire: 534 római, 750 görög kath., 4 nem egyesült óhitű, 10 evang., 24 ref., 254 zsidó lakossal”. A magyarság tehát itt is kisebbségben volt. De Csontváry Ungváron járt gimnáziumba, s ott alighanem magyarul tanítottak már a hatvanas évek közepén.

A szlovák nyelv birtokában Csontváry jól tudja, hogy apjától örökölt családi neve, Kosztka, szlovák név és hogy mit jelent ezen a nyelven. Ő, kissé szabadon, Csontváryra fordítja, a hely és a kor követelményeinek, illetve divatjának megfelelően. Mert ne feledjük, hogy a Mikszáth által annyiszor kipellengérezett „gavallérok” hazájában és a kiegyezés „hazafias” korszakában vagyunk. A csont-hoz (kost) tehát várat kell ragasztani és ipszilont a végire. – Eddig úgy gondoltuk, nincs több tudnivalónk a névről. Pedig bizony több figyelmet érdemel az. Ha jobban megismerkedünk vele, kiderül, hogy ominózus név és nagyobb szerepet játszik Csontváry életében, mintsem magyarításából gondolnánk. A *kost* név minden szláv nyelven csontot jelent, de szlovák nyelven van egy második jelentése is. Így neveznek egy kőkemény magocskát termő gyógynövényt, mely görög eredetű tudományos nevét is erről a tulajdonságáról kapta: *Lithospermium*. E név szó szerinti fordítása a fű magyar irodalmi neve, kőmag, de van több más neve is nyelvünkön. Ezekkel is meg kell ismerkednünk, ha meg akarjuk érteni Csontváryt, mert ő is ismerte ezeket és mint látni fogjuk, nem volt közömbös irántuk. A *kostka* magyar nevei „napkása”, „napköles”, sőt „Mária könnye” is. Előbbiek a latin *Semina milii solis* fordításai, de valószínűleg latin eredetű a Mária könnye is, mert beleillik a középkor vallásos világába.

Csontváry már szebeni kisiskolás korában botanizált. Azt írja önéletrajzában, hogy az iskola igazgatójával járta a határt és gazdagította az iskola növénytarát. „Mindennek nevét ismertük rendszeresen”, írja (Emlékkönyv 68. l.). A gyógynövényekkel később is foglalkozott, hiszen ez hozzátartozott a patikusok szakmájához. Biztosak lehetünk benne, hogy ismerte a kőmagot és annak magyar neveit és elgyönyörködött azok költői hangulatán. Szemléletes, szép nevek ezek, a *Lithospermium officinale*nak ugyanis apró, aranyárga virága van, mely hasonlít a köles magjaira, de Máriának a vallásos kegyelet által aranszínűre festett könnyeire is. Hiszen az Isten Anyja nem sírhat közönséges anyai könnyeket!

Különös jelentőséget nyer ez a név, ha nem feledkezünk meg arról, hogy a művészt pályájára indító szózat Raffaelt említi (Emlékkönyv 73. l.). Raffael ugyanis bibliai tárgyú képeket festett, s azok közt is leggyakrabban Madonnát.

Csontváry azt írja, hogy a szózat megszólalása előtt apró magocskát talál a markában, s azon gondolkodik, hogy került az oda. Pedig hát a patikusnak könnyűszerrel belejuthatott a zsebébe, onnan meg a markába. Nem gondolkozott volna el ezen más. Csakhogy az ő neve hasonló magocskát jelent, a kőmagot. Szlovákul *kostkát*. Ez úgy hat rá, mintha megszólította volna valaki, a nevén szólította. És már hallja is a szót. Mert a Jelenések Könyvében már olvasott ehhez hasonlót. Károli Gáspár fordításában idézem a 2. rész 17. versét:

„Akinek füle vagyon, hallja mit mond a Lélek a gyülekezetnek: A győzedelmesnek enni adok amaz elrejtett Mannából, és adok annak *tejér követtségét és a követésén írott nevet*, melyet senki nem tud, hanem csak az, aki azt elvészti.”

A *lithospermium*nak is kőkemény a magja és fehér, sőt rajta is van egy név, ha nem is kézzel írva, amelyet senki sem ért, mert nem magyarul szól: az ő neve: *Kostka*. Csontváry persze nem árulja el öregkori írásában, hogy miféle mag volt az, sőt, hogy eltitkolja, színét is megváltoztatja. Azt írja, fekete volt a mag. A nagyra-vágyó magyar művész, mint látni fogjuk, egyébként is leplezi, hogy indíttatása szlovák nyelven szólt. De a magot mégsem ejti el. Hiszen a *milium solis*, a napköles neve szépen összevág újabb nagy témájával, a napkultusszal. És ha nem árulja el, hogy egy fűnek a magja, még cédrusfát is nevelhet belőle.

„Pici kis mag, melyből fejlődik a fa, – írja önéletrajzában. – Tehát nekem is a fejlődés volt kijelölve.” (Emlékk. 74. l.). Ezt a szimbólumot is a Biblia sugallta. A mustármag példázata három evangéliumban is olvasható. Máté evangéliuma 13. részében olvashatjuk Károli Gáspár tolmácsolásában:

„Hasonlatos a mennyeknek országa a mustármaghoz, melyet az ember vévén elvet az ő mezejében. Melly jóllehet minden magoknál kisebb, de mikor felnevekedik, a fűvek közt legnagyobb, és végre fa nevekedik belőle, annyira, hogy az égi madarak reá szálljanak és fészket rakjanak az ágain.”

Csontváry is bizonyára jól tudta, hogy a mustár kis cserje, nem nő fává, mint ahogy a kostka, a kőmag sem nő azzá. Hogy a Biblia szövegébe hogyan került bele ez a hibás természetrajzi adat, nem érdekel most bennünket, Csontváry pedig nem határozta meg a magot, mert csak a kis magból növekedő nagy fa szimbóluma kellett neki. A magszimbólumot később is alkalmazza:

„Olyan voltam, mint a kis mag, amikor a földre kerül; ki törődik vele, miképpen él a föld alatt s fejlődik-e tovább? Ki törődött velem, mikor azon tűnődtem, hogyan és hol kezdjem?” (Emlékk. 76. l.). A magvetőről szóló példázat elevenedik meg itt, lásd Máté evangéliuma 13. részének első 23 versét.

A markában talált mag tehát fontos szerepet játszik Csontváry elhivatásának történetében. Hasonló kulcsfontosságú szó itt a „napút” szó is. Csontváry először érthetetlennek minősíti, később plain air-nek értelmezi (Emlékk. 83. l.), s nem veszi észre, hogy így egész szövege értelmetlenné válik. Mert Raffael nem ismerte a plain airt, nem nehéz tehát ebben felülmúlni őt. És az sem indokolt, miért éppen vele kellene ebben versenyre kelni. De ha figyelembe vesszük, hogy Raffael legtöbbször bibliai tárgyú képeket festett, akkor megtaláljuk a napút helyes értelmezését is, csak hogy nem magyarul, hanem szlovák nyelven. „Ide na put’!” – Eredj zarándokútra! – A put’ szó ugyanis szlovákul búcsújárást vagy zarándokutat jelent. A cseh nyelvben (pout’) szintén ezt jelenti, a többi szláv nyelvben viszont csak közönséges utat jelöl. (A cseh és a szlovák nyelvben az útnak más neve van: cesta.) – Ezek ismeretében valószínűnek látszik, hogy az elhívó szózat teljes egészében szlovákul hangzott Csontváry fülében és ez volt az értelme: Eredj zarándokútra és te leszel a világ legnagyobb vallásos festője, nagyobb Raffaelnél. Hogy az öreg, bomlott idegzetű festő hazafias buzgalmában azt állítja: „A kinyilatkoztatás az egy szón kívül értelmes magyar nyelven szólott,” (Emlékk. 73. l.), nem cáfolhatja meg a felsorolt művészettörténeti és nyelvi tényeket. A szlovák put’ szó szerinti magyar fordításban is visszatér a Zarándoklás a libanoni cédrusokhoz című kép megnevezésében, Raffael Madonnáinak emléke pedig a Mária kútja Názáretben című kép főalakjában. Ennek az utóbbi festménynek fordított arányai is a középkori vallásos festészet nyelvén jelképezik a lelki nagyságot.

Csontváry bizonyára ismerte a latin közmondást: Nomen est omen és boldogan vette tudomásul, hogy az ő esetében valóban jóslat van belerejtve a névbe: a kostka napkölest virágzik, s aranyszínűben ontja Mária könnyeit. De hogyan került Baalbekbe, a Nap-kultusz ősi városába és mi vitte a cédrusok alá? Ne fogadjuk el gondtalanul a titokzatos „görögnek látszó ember” meséjét, aki önéletrajza szerint Damaszkuszban szólította meg őt, hogy Baalbekbe küldje. Ha figyelembe vesszük az egykorú magyar szellemi életet, melynek akkor már Ady költészete volt a leglelke, mindjárt realisabb színben láthatjuk Csontváryt is.

Csontváry 1906-ban ment Baalbekbe. Két évvel korábban jelent meg a Budapesti Naplóban Ady Párisi hajnal című verse (1904. május 12.), mely később, az Új Versek című kötetben kissé módosított címmel jelent meg: Egy párisi hajnalon. Idézem néhány sorát:

Ki vagyok? A Napisten papja,
Ki áldozik az éjszaka torán...

Evoé, szent ösláng, Napisten.
Még alszik itt e cifra rengeteg.
Én vártam, lestem a te jöttöd,
Papod vagyok, bolondod, beteged.

Sápadt vagyok? Piros sugárt rám.
Boldog Ad-üköm pirosabb legény
Volt, ugyebár, mikor papod volt?
Hej, sápadok már ezer éve én.

Kilenc hónappal később, 1905. február 5-én ugyancsak a Budapesti Naplóban jelent meg Ady másik idevágó verse Könyörgés Baál istenhez címen. (Később, az Új Versek című kötetben Ima Baál istenhez a címe.) Csak a töredékeit idézem:

Óh, Baál, Nagyúr, ez irgalom óra, ... Nézz hát reánk ... Nem énreám,
De itt van a párom ... Bús asszony-ember, de lelke Nap üszke ...
... királynő az én párom, Selyemvánkost áztathat csak a könnye,
Óh, öntsd reánk aranykönnyed folyását ...

És Csontváry a következő év nyarán elmegy Baalbekbe, lefesti a Nap oltárát és elébe képzeletbeli Attilát, meg az ősmagyarokat, amint a Napnak áldoznak.

A Magányos cédrust 1907-ben festette Csontváry. Ady hasonló témájú verse két évvel korábban, 1905. október 19-én jelent meg a Budapesti Naplóban, Az iharfa címen. (Az Új Versekben Ihar a tölgyek közt.) Hadd álljon itt egész terjedelmében:

Száradjon ki az iharfa,
A büszke fa, a magyar fa,
Amely engem gyökerével
Bever, lehúz, ide láncol.

Lombtalan lomb a mi lombunk,
Virágölő a virágunk,
Árnyéktalan az árnyékunk,
Miért legyünk erdő csúfja?

Leveleit elhullassa,
Virágait korán esse,
Sohse lássa, sohse lássa
A szent Napot terebélyel.

Álljunk az égnek meredten,
Lombtalanul ő is, én is.
Tölgyek között, tölgyek között
Nyomorultul miért éljünk?

Ugyancsak 1907-ben készült a Zarándoklás a cédrusokhoz Libanonban. Ady verse: Sírás az Élet-fa alatt egy jó évvel korábban jelent meg Könyvek hullatása címmel, a Budapesti Napló 1906. április 29-i számában.

Lentről nézem ős terebélyed,
Piros csodákkal rakott Élet,
Óh, jaj,
Te hitvány, te hitvány, te hitvány.

Csodáidból csak egyszer adnál,
Fiadnak csak egyszer fogadnál,
Óh, jaj,
Be várom, be várom, be várom.

Nem áhitott így soha senki,
Nem tud téged más így szeretni.
Óh, jaj,
Hiába, hiába, hiába.

Véremmel hívlak, csallak, várlak,
Véremmel gyűlöllek, imádlak.
Óh, jaj,
Csak nézlek, csak nézlek, csak nézlek.

És itt maradok, itt a porban,
Tudom, én tudom, eltiportan.
Óh, jaj,
Halálig, halálig, halálig.

Csontváry festményén a piros csodák vérveres ágakként jelennek meg. A fát csábító taglejtésekkel táncolják körül a tündérlányok, akik valami vértengerből sorjáznak elő. Nem fogják-e eltiporni őket a körülöttük ólalkodó lovasok? Az egyik lovon gyermekét szoptató asszony ül. Nem a tündérlányok közül rabolták-e el ezt is?

Ne gondoljunk itt tudatos átvételre. Csontváry művei spontán kifejezései a lelkében élő autonóm világnak. De hogy Ady versei fordították érdeklődését ebbe az irányba, az tudnivaló. Ady hatása minden téren felfedezhető. Bartók és Kodály érdeklődését is A magyar Ugaron című verse irányította a népdalok felé. 1905. augusztus 13-án jelent az meg a Budapesti Naplóban.

Ady rendkívüli hatásának titka ma már nem titok. Ő volt az, aki mindenkinél erősebben rezonált a magyarság legértékesebb hagyományaira, és mint egy gyűjtő-

lencse, úgy sugározta ki magából ezeknek a fényét. Aki belekerült a gyújtópontjába, tüzet fogott, ha ugyan volt benne gyúlékony anyag.

Csontváry maga is Adyra hivatkozik burkoltan, amikor azt írja, hogy egy ismeretlen, „görögnek látszó ember” küldte őt Baalbekbe. (Emlékk. 83. l.) Olvassuk csak el a Vén diák üdvözlését, vagy legalább néhány strófáját:

Páris rikolt rám, míg e verset szövöm,
Én, régi diákod.
Én jó mesterem, jó görög tanítóm,
Ma is átok még az őс görög átok.

Homérosz s felhős görög tragédiák
Vágnak a szívembe.
Te beszélsz és mi, nebulók hallgatunk,
Istenem, istenek, mintha csak ma lenne.

Pedig Homérosz kék ege beborult.
Istenek és hősök
Hullnak azóta szívemből szüntelen,
Hogy az élettel küzdök, kergetőzők.

Anér, és andrós a genitivusza,
Én jó, bölcs tanárom?
Beh elfeledtem görögül s férfiúl,
Már csak a sorsot, a végzetet várom.

Ady később írta ezt a versét. 1908. június 28-án jelent az meg először a Vasárnapi Újságban. De már korábban is hivatkozik görögös mivoltával. Gyáva Barla diák című verse 1906. aug. 26-án jelent meg a Budapesti Naplóban. Csak első sorait idézem:

Hadverő nem volt Barla diák,
Én jámbor, görögös, kopottas őсm.
Elmaradt Töhötöm seregétől
Ama véres őсzön.

De nem ezekkel küldte ő Baalbekbe Csontváryt, hanem a már korábban idézetekkel. Csontváry azonban czeke is rezonál önéletrajzának írásakor, amikor úgy jellemzi damaszkuszi útbaigazítóját, hogy egy ismeretlen, „görögnek látszó ember”. S ő már Attilával mutattat be áldozatot a Nap Oltárán a költő őse, Ad-űke helyett.

Csontváryt és művészetét csak az őт környező világhoz, a társadalomhoz való viszonyában lehet megérteni. Minden emberre, minden autonóm egyéniségre érvényes törvény ez és ma már általánosan elfogadott, de alkalmazni még nem szoktuk minden esetben. Ez derült ki Csontváryval való ismerkedésünk során is. Figyelembe kellett vennünk gyermekkorának társadalmát, annak nyelvét, azután a művész polgári foglalkozásával járó speciális növényismeretét, korának vallásos neveléséből származó Biblia-ismeretét, társadalmi osztályának hazafias hangulatát és az irodalmi élet legelevenebb megnyilvánulásait. Így próbáltuk megközelíteni az ember, a művész titkos, belső világát. Mert, Ady Endre szavaival,

Minden titok a nagy világon,
S az Isten is, ha van
És én vagyok a titkok titka,
Szegény, hajszott magam.

PÉCSI SZÍNHÁZI ESTÉK

(Radicskov: *Zűrzavar*, Camoletti: *Boldog születésnapot*)

„Minden játék, de különösen a vig, sebes és tüzes menetelt kíván s elő adást, hogy Theátrumi effektust nyerjen” – olvasható egy 1825-ös magyar vígjáték szerzői utasításában. A vígjáték színpadi megvalósításában valóban kulcsszerepe van a tempónak, a „sebes menetelnek”, mert a nézőben kialakuló élmény egyik legfőbb forrása éppen az, hogy nincs ideje latolgatásra, mérlegelésre: a reá zúduló élmény-özön egymáshoz rendel össze nem tartozó elemeket – s ez az összeférhetetlenség a komikum, a színházi komikum egyik alapja. Lassú vígjátékról beszélni tulajdonképpen anakronizmus, mégha színházainkban időnként találkozhatunk is ilyennel. S ha a tempó lassú, az megszünteti a színpadi illúziót, s az előadás nem válik műalkotássá. Az évad derekán tartott két prózai bemutató – melyekre a Kamaraszínházban került sor – szerencsésen elkerülte ezt a veszélyt. A Radicskov-mű esetében szinte maradéktalanul részesei lehetünk egy műalkotás s ezzel egy saját világ megszületésének, a Camoletti-darabnál viszont a gyors tempó sem tudja az üresen csillogó logikát, a rafinált de tartalmatlan bohózatot tartalmassá tenni. A Vas-Zoltán Iván rendezte két vígjáték kortárs európai szerzők műve, de ezen túl más rokonság nem fedezhető fel bennük. Egy népi és egy polgári, egy abszurdba hajló és egy „jól megcsinált” dráma világa áll szemben egymással. A színháztörténet sohasem fogja egy napon emlegetni Radicskovot és Camolettit, mégha a műsorösszeállítás szeszélye így egymás mellé rendelte is őket az évadban, s ezzel a kritikában is.

*

Jordan Radicskov művei az elmúlt másfél évtizedben jutottak el hozzánk, a bolgár szerzőnek elsőként 1969-ben jelent meg magyarul *Kecskeszakáll* címen elbeszéléskötete (benne *A zűrzavar* című novellával), majd 1977-ben két drámája, a *Zűrzavar* és a *Január* került kiadásra egy kötetben. A színházi bemutatók sem késtek soká: 1978-ban Szolnokon, 1981-ben Debrecenben és Budapesten vitték színre Radicskov darabjait, a mostani pécsi premier pedig a szerző első színdarabjának, a *Zűrzavarnak* magyarországi bemutatója. Az 55. életévében járó író világirodalmi rangot vívott ki magának népi gyökerű, de ugyanakkor az abszurd, pontosabban a kelet-európai abszurd jegyeit is magukon viselő drámáival. Nehéz volna bárkihez is hasonlítani, mert a rokon drámaírók közül Örkényből hiányzik a népi jelleg, Mrožek túlzottan logikus és intellektuális, Sorescunál pedig „sok” a történelem. Radicskov népisége sem a szó hagyományos értelmében népi, hanem – a groteszk ábrázolásmódnak megfelelően – egyúttal a népi jelleg paródiája illetve komikussá tétele is. A darab címében szereplő „zűrzavar” azonosítása, pontosabban behelyettesítése nem lehet az interpretáció célja, egyfelől azért, mert az eredeti novellában a szerző e szavakkal zárja a történetet: „Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy mi is volt ez a zűrzavar és mi szükségünk volt erre a zűrzavarra? Hát én talán tudom, hogy mi a zűrzavar? Hiszen én is éppen ezt kérdezem!” Másfelől azért, mert a behelyettesítés önmagában nem jelent értelmezést, és fennáll a veszélye annak, hogy allegóriának tekinti a művet. A modern irodalomnak (drámának) gyakori jelensége, hogy a mű központi szervezőeleme egy közelebből definiálatlan lény (Beckett *Godot*-ja, Vian *Smürce* stb.), vagy egy elvont szervezet (Kesey regényében, a *Kakukktészekben* a kombinát, Örkény *Vérrokonok*jában a vasút stb.), ám hiába teszünk egyenlőségjelet

például a zűrzavar és a forradalom közé, mindezzel nem hatolunk mélyebbre a mű világában, sőt, inkább leszűkítjük a darab jelentésgazdagságát. Hiszen a dráma alapját alkotó novellából azt is megtudjuk, hogy „a zűrzavar olyan, mint az ember, mivel emberek csinálják”, továbbá azt is, hogy „ha egy zűrzavar vidám, az már meg is szűnt zűrzavar lenni.”

A dráma két része élesen elválik egymástól, s a címbeli zűrzavar csak a második részben bukkan fel. Az első „története” mindössze annyi, hogy a bolgár falu néhány férfiere történeteket mesél egymásnak. Ennek során megismerjük, hogy az ostobaság hierarchiájában hol helyezkednek el, mivel a szerző valamennyi szereplőt – más-más mértékben, de – együgyűnek és korlátoottnak mutatja be. Ez természetesen csak a befogadó számára ilyen egyértelmű, az alakok a mű világában megfelelő komolysággal és őszinteséggel adják elő ostobábbnál ostobább mondandójukat. Radicskov úgy mutatja be ezt a világot, hogy hiányzik belőle az a naivitással és szeretettel vegyes jelleg, ami például – a szintén a befogadó „okosságára” építő – Svejk-ből vagy a chaplini kisember figurájából árad. Itt a „csornűj Balkan” parasztjai állnak előttünk, akikről a második részben azt is megtudjuk, milyen kegyetlenek és kíméletlenek tudnak lenni egy náluk gyengébb (és maguknál ostobábbnak vélt) emberrel.

Ebben a hierarchiában Goca a legostobább, ő a mű folyamán elvesztettnek hitt disznaját keresi. A legnagyobb tekintélye viszont Orkánnak van, aki a darab során tiszter elmondott történetet a magát döglöttnek tettető rókáról tizenegyszer is elmondja, de úgy, ahogy senki más. Az alaptörténet szerint egy paraszt elment halászni, fogott egy kocsiderék halat, hazafelé az úton talált egy döglött rókát, feldobta a saroglyába, de mire hazaért, a róka amennyi halat csak birt, megevett, a többi ledobálta és elfutott. Az alaptörténetet Lilo – a második legostobább – meséli el, Goca okulására. Aralambinál a tanulság az, hogy nem egy egyszerű parasztot, hanem egy kereskedőt szed rá a róka; Gligornál az új elem az, hogy a kocsin marad egy halpikkely; Gamasa, a nagytekintélyű vadász azonos meséjének hőse egy vadász; a cigányok első történetében pedig a főszereplő önozott edényeit eszi meg a róka, a másodikban a pápa által begyűjtött adót. Orkán azzal tesz túl mindenkin, hogy így meséli: „amikor más népeknél jártam, ott, ahol az az étterem van, egy ember mesélte, hogy valaki Trabanttal ment el halászni, és színültig megrakta a Trabant csomagtartóját.” A tanulság természetesen az, hogy a róka még az okos – mivel orkánt viselő és Trabanttal járó – külföldieket is rá tudja szedni.

A darab első részének tucat-szor variált története, az eltúlzott redundancia legalább kétféle hatást eredményez. Egyfelől a népi kultúra orális jellegének megfelelően hitelesíti, hogy ebben a szóbeliségben minden csak variációkban létezik, de egyúttal – épp az eltúlzott mértékű ismétlés miatt – ironizálja is ezt a ma már nem életrevaló közlésmódot. Másfelől jelzi, hogy a szereplők számára milyen mértékben korlátozott a világ: hiszen tudásuk nem terjed túl egy banális tanulság újbóli és újbóli megfogalmazásán. Ennek ellenére igen fontos számukra az, hogy mindig az okosságról beszéljenek, mindig elmagyarázzák a butábbnak, ha az valamit nem ért, mivel azonosság-tudatuk alapját az alkotja, hogy az „ész-hierarchiában” hol helyezkednek el. A második részben előálló zűrzavarban pedig azt látjuk, hogy milyen eltérő módon viszonyul mindegyikük a zűrzavarhoz: Lilo elmenekül előle, Gligor figyelmesen tanulmányozza, mielőtt belevetné magát, Orkán arra ügyel, hogy könnyed és hajlékony legyen s megőrizze jómodorát, Gamasa húzódozik, tisztes távolságból akarja szemügyre venni, Aralambi úgy veti bele magát, hogy zászlót is lobogtat, Goca pedig úgy rohan, hogy a nagy sebesség miatt lemarad róla a ruhája.

A zűrzavar egyetlen eredménye, hogy a süketnéma Petraki, akit e fogyatékos-sága miatt valamennyien a legostobábbnak tartanak, megszólal – s ez a fordulat felszínre hozza a többiek addig rejtett tulajdonságait is. Petraki ugyanis – eléggé el nem ítélt módon – azt mondja, amit gondol. Mivel ő gondolkodik. Bizonyára korábban is gondolkodott, de akkor nem tudott beszélni. Most ezt mondja a többieknek: „Mocsok! Te is és ő is és az is, amaz meg végképp mocsok!” Miután agyba-főbe verik, a nagyokos Aralambi kioktatja: „szétválasztod a dolgokat – vagy csak

a gondolatokat használok szavak nélkül, vagy csak a szavakat használok gondolatok nélkül." Így hát Petraki a dráma utolsó pillanataiban már értelmetlen szavakat motyog, mindenki legnagyobb meglepedésére. Nem szóltam még a krokodilokról, vagyis az asszonyokról, akiket ezek a „bölcsek” férfiak lenéznek, mert – mint Aralambi mondja – „nem olyan műveltek még az asszonyok, mint mi, hogy ha újságot olvasnak, hát mindent elhiggyenek.” Mert ehhez – feleli Gamasa – „műveltség kell. Én például mihelyt elolvasom az újságot, rögtön elhiszem, amit csak ír. Az asszony azonban csak válogatva hiszi el, amit az újság ír.”

Vas-Zoltán Iván rendezése az előadást az árnyalt karakter-alakításokra építette. A meglevenedő figurák mindegyike olyan, akire itt és most ráismerhetünk, nem társadalmi helyzetük, hanem fontoskodásuk mértéke alapján. Az előadás világszerűségének megteremtésében kiemelkedő szerepet játszik az alakok hierarchiájának a gesztusokban, jelmezekben és maszkokban egyaránt kimunkált és összehangolt kifejezése, s a műalkotás megszületését jól segíti a darab balkáni népzenevel (összeállítója Simon Zoltán m. v.) – és az ehhez kapcsolódó koreográfiával (Vidákovich Antal m. v. munkája) – történő kiegészítése, kibővítése. A valóságból az abszurditásba történő átbillenést tulajdonképpen csak akkor vesszük észre, amikor már javában benne vagyunk a sokadik róka-mesében és a valószínűtlennél valószínűtlenebb helyzetekben. Ennek az észrevétlen átváltozásnak egyik alapvető oka a részletek csiszolt kidolgozottsága, és a „felpörgetett” tempó. Kevés olyan előadást láttam, ahol a produkció dinamikája mindvégig ilyen intenzív maradt, mint a *Zürzavar* esetében. A groteszknak azt az alaptörvényét, hogy mindent tökéletesen komolyan kell venni, maradéktalanul érvényesíti az előadás, és ez tovább növeli a komikumot. A rendező ugyanakkor nem teszi „felhőtlené” jókedvünket: a mű befejezéséhez vezető fordulatot (Petraki megszólalását és agyonverését) úgy emeli ki, hogy a nevetés keserűvé válik, mert a zürzavar „aralambizó” hőseiről megsejtjük, hogy bizonyos történelmi helyzetekben mi is – Petrakihoz hasonlóan – az ő kezükben vagyunk.

A Csík György tervezte színpadkép közepén hatalmas balák és zsákok hevernek, a színpad hátterét pedig zöld műanyag szalagokból álló félkör alakú „függöny” alkotja, rajta festett levelek, két szélről – a játéktér előterében – egy kocsa és egy konyha rozoga kellékei. A szereplők leggyakrabban e mögül a függöny mögül lépnek elő és itt tűnnek el. Mozgásukat azonban megnehezíti – s ez a díszlet hibája –, hogy a szalagok mögött ott a színpad valódi fala, s oly kicsi a távolság a kettő között, hogy a színészek kénytelenek lelassítani tempójukat, amikor a szalagok közt átlépve elhagyják a játéktérrel, nehogy a színpad kőfalának szaladjanak. (Itt tehát kénytelenek *saját személyükben*, s nem az általuk felidézett alakokként cselekedni: a saját testi épségüket, és nem Gocáét, a cigányét stb. védeni.) Kitűnőek a színészek maszkjai (a színlap nem tüntet fel maszkmestert), az a felszabadult játékoság mutatkozik meg bennük, ami az önmagát kimaszkírozó *gyermekre* jellemző, aki bajszt ragaszt magának (Goca), befeketi egyik fogát, hogy foghíjasnak látszék (Petraki) stb. A maszkok között azonban van egy oda nem illő is: az első krokodil. Ő a szöveg szerint elhanyagolt, öregedő asszony, itt azonban rúzsosított ajakkal, púderes arccal és kihúzott szemekkel jelenik meg, ami ellentmond műbeli szerepének – illetően megjelenése anakronizmus. A Pilinyi Márta által tervezett jelmezek – ahogy már említettem – szintén kifejezik a szereplők hierarchiáját: a lábbelik sora például a kivágott orrú *dorkótól* a bocskoron, a bőr lábszárvédőn és csizmán át a félcipőig terjed, s a fejfedők és a ruházatok is hasonló sorba rendeződnek.

Az előadás koherens világszerűségét megteremtő rendezés – a fenti látványelemek mellett – a legnagyobb szerepet az egyes színészi alakításoknak szánja, amivel láthatólag a játékosok is elégedettek. A szerepformálások közül a három legsikerültebb Újváry Zoltán Aralambija, Balikó Tamás Petrakija és Sipos László Gamasája. Újváry Zoltán a „bürkabátos” kupec szerepét úgy építi fel, hogy minden porcikájából sugárzik az önhittség és az ostobaság magabiztossága. Úgy „hőbőlg” végig az előadást, hogy eközben egyre komikusabbá válik. Mindvégig úgy tűnik, már találkozottunk vele: vagy kocsmasztalok „életfilozófusaként”, vagy piacok, vásárok agresszív – portékája mellé nézeteit is ránk erőszakoló – árusaként. A Gocát

alakító Bánky Gáborral mindig verekezésbe bonyolódnak: az egyik mellbevágja a másikat, az ezt egy kicsit erősebben visszaadja, s a csihi-puhit csak a többiek tudják megfékezni (ez újabb példája a rendezői leleménynek). Ha már Bánkynál tartunk: ő nem elég karakteres, elváltoztatott, elmélyített hangja, s felszegett fejtartása nem egyedíti, illetve hitelesíti teljes mértékben a disznópásztort. Balikó Tamás a darab utolsó jelenetét kivéve arra kényszerül, hogy – süketnémát játszva – kizárólag meta-kommunikációval formálja meg az alakot. Ezt a feladatot kitűnően oldja meg. Első megjelenésekor bárgyú vigyora szellemi fogyatékoságot sejtet. Ám a mimika mindjobban árnyalódik: egyik legszebb jelenete az, amikor – észrevéve, hogy a többiek együtt énekelnek – arcára sóvár vágyakozás ül ki, majd mindjobban átszellemül, s megfélekedzvéen arról, hogy néma, már a száját is megnedvesíti, hogy ő is énekeljen, s e kollektív élmény részese legyen, amikor végül mégis észbekap. Mindezt a színpad hátterében játssza el, miközben a nézők figyelme az éneklőkre irányul. Sipos László is karaktert teremt Gamasa, a vadász alakjából, jól érzékelteti azt az ellentmondást, ami a figura többiek által is méltányolt és elfogadott bátorsága és tényleges gyávasága között fennáll. Győry Emil új arcát mutatja Lilo szerepében, s érezhetően örömet lel ebben a számára szokatlan szerepkörben. A Gligort játszó Újlaky László – a szereplők viszonyrendszeréből következően is – kevésbé különül el, kevésbé kap saját arcélt, mint a fenti alakok, Fülöp Mihály viszont, akit Orkán szerepében látunk, nem tudja teljes mértékben kihasználni a figura kínálta lehetőségeket: kevés, és nagyjából részletes eszközrel dolgozik, többet bízik a szövegbe, mint a mozgásra, gesztusokra. A két cigányt alakító Paál László és Pálfay Péter – s különösen az utóbbi – jeleneteikben új szint visznek az előadásba, végtelenül ravaszak, s bár játéuk „cigányos” elemei – a hanglejtés, a felfokozott gesztusok – nem különlegesek, mégis, ironizálni is tudják szerepüket. Labancz Borbála sajnos nem találta meg azt a játékmódot, amellyel beleilleszkedett volna az előadás egységes játékkultúrájába – az sem véletlen, hogy volt eset, amikor kiesett a szerepéből. Radicskov darabjában egy vörös róka is megjelenik – Gyuricza Liliann játssza –, akit a rendező a variált mesén túli jelentésszűfűgésben is szerepeltet: a krokodilok (azaz a feleségek) mellett ő lesz az a fiatal nő, aki után a férfiak sóvárognak, s aki az ujjá kőre csavarja őket. Gyuricza Liliann táncsal és énekekkel jeleníti meg a rókát: kár hogy a túl magas hangfekvés miatt dala nem igazán érvényesül.

*

Vas-Zoltán Iván a *Boldog születésnapot* című darabban is felfokozott tempót diktál, amit az öt színész mindvégig tartani képes. A kortárs bohózatíró, Marc Camoletti művének magyarországi bemutatója 1981. decemberében Békéscsabán volt, ahol a *Leszállás Párizsban* és a *Szerelmi bujácská* című darabjai már a 70-es években színpadra kerültek. Azt megelőzően a budapesti Kis Színpad is tartott Camoletti-premiert, Pécsen azonban most láthatjuk először egyik bohózatát. A produkció azonban nem új: a színházon belül működő magánvállalkozás keretében már a tavalyi évad során létrejött, s most ez az előadás bekerült a Pécsi Nemzeti Színház műsorába is (bár az évad műsorterve ezt nem jelezte).

A pergő és dinamikus előadáson mindenesetre látszik a kiérleltetés és a rutin (a diszlet szegényességén pedig az, hogy magánvállalkozásként született). A játék nem akar másnak látszani, mint ami a darab: gondtalan és gondolatlan szórakoztatásnak. A darab egy egyszerű névazonosságon alapuló helyzetkomikumra épül. Ha a bohózat a kritikusnak is megengedhető, azt mondhatnám – komolyan szólva, de nem úgy gondolva –, hogy a mű a modern kor egyik alapvető létélményét, az azonoságvesztést mutatja be. Dehát itt nem erről van szó. A szellemes logikával felépített játék története az, hogy Bernard vidéki villájába várja az éppen születésnapját ünneplő szeretőjét, Brigitte-et, de hogy vele levő felesége, Jacqueline ne fogjon gyanút, odarendeli barátját, Robert-t is. Így ugyanis Brigitte úgy szerepelhet a feleség előtt, mint Robert barátnője. A házigazda azonban nem sejtí, amit a nézők már az első pillanatoktól tudnak, hogy a feleség Robert szeretője. Érthető hát, ha

a barát erősen húzódozik ennek a szerepnek az elvállalásától. Időközben Jaqueline telefonon megegyezik egy ügynökséggel, hogy estére küldjenek egy szobalányt, a neve Brigitte... Míg a házigazdák bevásárolni vannak, megérkezik Brigitte: de nem az, akit Robert vár, hanem a másik, a szobalány. Ám a jóbarát (aki a belépőt Bernard nőjének hiszi), ha már belekényszerült abba, hogy ezt a „szívességet” megtegye, igen célratörően adja tudtára a betoppanó nőnek: úgy kell tenniük az est folyamán, mintha egymás szeretői volnának. A vagány szobalány némi pénzért hajlandónak is mutatkozik erre. Amint a házigazdák hazaérnek, Bernard rádöbben a cserére, de most már nincs más lehetőség, mint tovább hazudni, s a késve érkező másik Brigitte-et rávenni arra, hogy adja ki magát szobalánynak. Ő ezt nagyon kelletlenül meg is teszi, de minduntalan kiesik a szerepéből, s Jacqueline is kezd gyanút fogni, mert aki szobalánynak adja ki magát, az inkább dámanak látszik, míg Robert szeretője sehogy sem illik a férfihoz: olyan, mint egy szobalány. Az ünnepi vacsora után aztán megkezdődik a „ki kivel” bújócskája, Bernard szeretne belopakodni a barátnőjéhez, de annak előbb szobát kell cserélnie a szobalánnyal, Jacqueline pedig Robert-re vár, de Camolettinek nem elég annyi bonyodalom: most már Robert nem barátja feleségére, hanem annak szeretőjére vágyik (és viszont), s a darab második részében az ezzel kapcsolatos szoba- és partnercseréket látjuk.

Az előadás nyitányaként bejátszott, és a felvonásokat kezdő-záró dinamikus rock-zene intenzitása a bohózatot is végigvonul: a replikák gyorsak, a játékmód egyszerű, de hatásos. Vas-Zoltán Iván nem tesz mást, mint kibontakoztatja a színészek komédiázási kedvét: az ajtó nyitódások és csukódások, az összenézések, a kétértelmű helyzetek koreográfiájában minden a helyén van. Az öt színész, N. Szabó Sándor, Bieder Éva, Balikó Tamás, Gyuricza Liliann és Unger Pálma egyaránt mulatató alakítást nyújt, bár néhány „olcsó” fogás, a nézőknek való kiszólás, s nem a szerep- hanem a színésztársaknak szóló gesztus elő-előfordul.

Ének Kronoszhoz

Dienes Valéria emlékének

*Óh Kronosz úr, te dicső,
Hozzád száll ma az ének!
Óh te hatalmas, különös Isten,
jössz a végtelen múltból,
és vágatsz a végtelen jövőbe,
emlékeket és vágyakat cipelsz magaddal,
és az örök jelenidő vagy:
a mába tolulnak a tegnapok,
a mában csírázik a holnap.*

*Atkarolod a mindenséget,
és a történesek bölcsője vagy.
Benned teremtdött az élet
Születtek és meghaltak istenek
Tomboltak háborúk és forradalmak
Benned rebbent ki a gondolat,
és lobogva lángol.*

*Te teremted a ritmust és vele a zenét,
egymásba csókoló hangok buja nászát.
Mindenbe ütemet öntesz:
alkony váltja a hajnalt,
álom a tettet,
a szív is a te ütemedre ver,
de nem bírja sokáig, megáll,
és kiesik az időből.*

*Óh Kronosz úr, Te kegyetlen, különös Isten,
az örök folytatás vagy, zsarnoki, nagy urunk,
Neked hódolunk, hozzád simulunk
rabszolgáid, mi halandók,
aggódva lessük, mikor löksz el magadtól,
s belehullunk a semmibe.*

Te meg csak futsz, csak futsz tovább. –

Utolsó kívánság

*Én sok évet vészeltem át
Néha szépet, többször csúnyát
Azt szeretném megérni még
Hogy simán hulljon rám a vég*

*Lehetne úgy, hogy álmodom
Járok jeges hegyormokon
A csúcsig csak pár ölnyi már
És szívem egyszerre megáll*

*Vagy álmodnám hogy kedvesem
Gyöngyvirággal felkeresem
S mikor kinyitná ajtaját
Egy nem élőt ölelne át*

*Vagy pezsgővel, mint Don Juan
Énekelnék egy lakomán
Ajkamhoz érne a pohár
De nem tudnám kiinni már*

*Este békésen alszom el
Szívem rendes ütemre ver
De mire a nap felragyog
Nem tudnám, hogy már nem vagyok*

KISLÉGI NAGY DÉNES június 21-én tölti be 100. évét. Szeretettel köszöntjük – két új versének közlésével is – a Pécssett élő kiváló tudóst, a Nyugat egykori költő-munkatársát. (A szerk.)

AZ ÁRNYAK KERTJE KÖLTŐJE

Szemelvények egy készülő Kálnoky László-monográfiából

SZIMBOLIZMUS ÉS ANTIKVITAS-ÉLMÉNY

Nem könnyű hitelesen meghúzni azokat a koordinátákat, amelyek a fiatal Kálnoky szellemi szituációját kijelölik. Első kötetének költészettörténeti helyét mindekelőtt a Baudelaire-, valamint a Verlaine- és a Kosztolányi-hatás tükrében szokás lemérni; Kosztolányi nemcsak saját verseivel, műfordítói életművével is kimutathatóan inspirálta. Ezek a hatások óhatatlanul konzervativizmust sejtetnek, hiszen Baudelaire költészetét a szimbolizmushoz képest sokan inkább előfutár jellegűnek tekintik, s nyilvánvaló szálak fűzik a romantikához és a klasszicizmushoz; Kosztolányi pedig, a Modern költők és az Idegen költők tolmácsaként, az avantgarde előtti európai lírát közvetíti, műfordítói és költői életműve a szimbolizmus korai, romantikus árnyalású izlésvilágához kapcsolódik. Rába György kimutatja, hogy a Nyugat első nemzedékében ő áll „legkevésbé szemben az előttük járó nemzedékkel”, műfordításában is észreveszi a „mal du siècle” megnyilvánulásainak továbbfokozását, az „elkészt romantikára való vágyat”. Stílustörténetileg ez a hatásrendszer a romantikából kinövő, vele még érintkező szimbolizmus és impresszionizmus kortársának mutatná Kálnoky, amit megerősíteni látszik az első kötet dolorizmust, elkárhozottságot, egzotikumot magába sűrítő rétege. Ugyanakkor azonban Baudelaire a mindenkori modernség apostola, Hugo Friedrich, sokat idézett könyve (Die Struktur der modernen Lyrik) nem alaptalanul társítja nevéhez a következő fejezetcímeket: Személytelenítés; Koncentráció és formatudat; Líra és matematika; Korszakvég és modernség; A Rút estetétikája; A visszatetszés arisztokratikus élvezete; Rommá vált kereszténység; Az üres eszményiség; Nőelvi mágia; Kreatív képzelet; Fölbontás és deformálás; Absztrakció és arabeszk. Ezek többnyire a XX. századi költészet kulcsszavai, s a korszerű leckét Kálnoky is megtanulta: leginkább abban a magatartásban követi Baudelaire-t, hogy a Rossz, a pokoli tapasztalatok közül nem menekülni akar, hanem a költői megismerés és a formai tökély erejével veszi föl ellenük a harcot; a formának ez a platonizáló, eszményítő koncepciója és a pokoljárás vállalása pedig Baudelaire és Flaubert kora után sem válhatott elavulttá.

Alföldy Jenőt követve szimbolizmust, impresszionizmust, romantikát emlegetünk az imént. E terminusok közül Lator László joggal kifogásolta a félreérthető (irodalomról lévén szó, nem képzőművészetről) elmosódott jelentésű impresszionizmust, de a másik kettőhöz sem árt megjegyzést fűzni. A korstílusoknak általában nemcsak időhöz kötött vonzásaik vannak, tartalmaznak valami messzire mutató többletet is, olyan élményt és magatartást reprezentálnak, amely túlélheti a stílusra jellemző formai jegyek többségét; Jacques Barzun művének (Classic, Romantic and Modern) epilógusa a Romantika 1960-ban címet viseli, a szovjet irodalom „romantikus áramlatát” is földolgozták (például L. I. Zalesszkaja: O romantycseszkom tycsenyii v szovjetszkoj lityerature). A szimbolista poétikához kapcsolódás nem jelent egyszerűen anakronizmust, a belső világ kultusza, a védekezést és autonómiát kínáló kifinomult lelki élet, a tárgyokban jeleket látó lényegkeresés attitűdje túlélte az irányzat időhöz kötött, esetleges, külső, modorbeli sajátosságait. Kálnoky „romantikája”, igaz, a kísérletesség és a transzcendencia szférájához is vonzódik, de az innen származó ködösséget gyakran már fiatalkori verseiben (idős korában pedig majdnem mindig) egészséges, jóízű irónia világítja át; a kerti vendéglőben málnaszörpöt ivó úrról például olyan torzképet fest, amely éppen az utolsó sorok romantika-paródiájával éri el megsemmisítően ironikus hatását: „Gyomorhaj bántja tán

szegényt, / s minő unalmat érez itt? / Dohánytól sárgák ujjai, / és szalmaszála vérezik." Szimbolizmusa ehhez hasonlóan műfajok és stílusjegyek átvételében áll, jól jellemzik ezt a kapcsolatot (több más példa között) a *Viaszangyalok* c. vers Tóth Árpád-reminiscenciái, a címet alkotó és a szövegben változó asszociációs környezetben visszatérő metaforája, hangsúlyozott zeneisége.

Meglepő, hogy a sokszor említett szimbolizmus és romantika mögött mennyire háttérbe szorul a Kálnoky-irodalomban a költő korán megnyilatkozó antikvitás-élménye. A Baudelaire-vers az Aeneis hires VI. énekére céloz („Új Aeneas előtt nem nyílik alvilág.") másutt Vergiliust és Dantét emlegeti; mintegy a pokoljárás-téma, a túlvilági utazás klasszikusaiként. Beleéli magát a „rég római" politeista világképébe (*Késői sajnálat*), az *Őszi képek kisvárosból* egyik darabja pedig Petronius öngyilkosságát idézi föl irigykedő borzongással. Kálnoky a maga vidéki elzártságában ráérezett nemzedéke ókori orientációjára, de míg például a fiatal Radnóti a Georgica bukolikája nyomán Rousseau-n és Francis Jammes-on átszűrte paraszti életképeket fest, őt a halállal és a szellemek életével kapcsolatos képzetek vonzzák; maga *Az árnyak kertje* kötet cím a halottak birodalmának homéroszi és későbbi antik elképzelésére utal, a fölfogás is hasonlít a homéroszéhoz, amelyet a Santarcangeli idézte Erwin Rohde *Psyche* c. művében így jellemez: „A halott lelkek árnyékéletének homéroszi ábrázolását a megnyugvás szüli, és nem a vágy. A vágy nem tulajdonitana valóságos létezésnek ennek az állapotnak, amely az ember számára holta után nem jelenti sem megszakított tevékenysége folytatását, sem az élet fáradalmi utáni megpihenést, hanem csak szüntelen, céltalan bolyongást és repdesést, létezését ugyan, de a létezéshez méltó tartalom nélkül..." Kálnoky csaknem szó szerint ugyanezt mondja: „E kert az árnyak kertje itt. / Aki a kertkapun belép, / múltjáról elfeledkezik, / / s vértelen árnyként át meg át / bolyongja szüntelen sötét / útjai labirintusát." Természetesen összeillik ez a túlvilágelképzelés e költészet életkritikájával, a hétköznapi unalom gyűlöletével, így válhat az elviselhetetlen banalitás jelképévé a „pokol" biblikus vagy az „árnyak kertje" mitológikus képzete.

Még inkább az antikvitás eszmevilágához fűzi Kálnoky a dolgok mulékonyásával való perlekedése, sóvárgása a maradandó, az örök után; Nicolai Hartmann írja, hogy az időnek alávetett jelenségekkel szembeni viszolygást a görögöknél Platon foglalta „egy felfogható világkép formájába: a keletkező mögött változatlan tökéletességű örök ösképek állnak; ezek az egyedül igazán létezők, a mulékony dolgok pedig csak képmások, összességük a jelenségbirodalom. (...) Az időbeliséggel szembeni ellenségeség (...) sokféle fokozatra oszlik, s némely rendszertípusban a reális világ és a benne lefolyó emberi élet mélységes lebecsüléséig és megvetéséig fokozódik." A fiatal Kálnokytól egyáltalán nem idegenek ezek a platónikus „spekulatív vágytendenciák"; alapélménye „a létezők értéktelensége" („Ezer oktalanságra felragyogtok és örülök, ó, bamba örültek! Pedig hát: / pár évtized, s gyermekek és rézszegek fognak kockázni csontotokkal." – *Egy nyáréj emléke*, a jelentős dolgok, a nagy álmok, a „friss ötletek" birodalmát képzeletében nem evilági helyszínre utalja: „A Vigság gazdag birtokos, / ki más vidékeken mulat. / Kastélya elhagyottan áll; / termeiben a félhomály / s pókok szövik hálójukat." (*Völgykoporsó*). Platónizmusának másik összetevőjét, a forma transzcendenciájába vetett bizalmát a Baudelaire-hatás kapcsán érintettük. Kálnoky leginkább idős korában fogja fölfedezni az élet jelentőségének evilágiságát, azt, hogy (ismét Hartmann-nal szólva) „Az egyes ember személyes élete is a legmulandóbbtól kapja fényét, az értelemteljesülés pillanataitól, amelyek a mindennapokat beragyogják."

A KRIZEOLÓGUS

Saját korának eszmeáramlatai elsősorban a válságérzet fölerősítésével, hangsúlyozott tudatosításával alakíthatták a harmincas évek Kálnokyját. Az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság nyilvánvalóvá tette és egy másik szférában is bizonyította annak a közérzetnek a hitelességét, amelyet már jóval korábban a bizonyossághiány, sőt a kételkedésnél rosszabb csömör jellemzett. Hamvas Béla nem-

csak esszéivel, hanem egy kitűnő bibliográfia összeállításával is hozzájárult a Krízis tudatosításához; Nietzsche *Wille zur Macht*-jától eredeztetni a későbbi válságirodalmat, szerinte „A modern krízis vallásos krízis. Minden más függvénye ennek: politika, társadalom, gazdaság, művészet, filozófia.” Lukács György, ellenkező előjellel, „az ész trónfosztásában”, az irracionális térnyerésében látta a válság gyökerét, és négy fő szimptomájaként a demokrácia, a haladáseszme, az életbe vetett hit és a humanizmus kudarcát tárgyalta. Kálnoky és kortársai a második világháború elősejtelmében fokozottan érzékenyek voltak a „krízeológia” jelzéseire; Spengler főműve (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918) a húszas-harmincas években standard műnek számított, idézetekből, akár Szerb Antaléból, azok is ismerték alap gondolatát, akik nem olvasták végig.

Igaza lehet Pomogáts Bélának, aki a válságtudat tágabb és szűkebb körét megkülönböztette a spenglerianus nyugat-európai gondolkozókön kívül a hazai szellemi környezet, a Nyugat szerzőiből áradó pesszimizmus hatására figyelmeztet, s az „intellektuális bizonytalanság” és szorongás kettős okát a század történelmi tapasztalataiban meg a természettudományos forradalom okozta megrázkódtatásokban keresi: „egy minden korábbinál idegenebb világmindenségben kellene megtalálni az ember helyét”. A kelet-európai irodalmak szakértője, Bojtár Endre a lengyel irodalomról ismert terminus kiterjesztésével és adaptációjával kísérletezve katasztrofizmusnak nevezi a két világháború közötti korszak egyik fő eszmei-művészi áramlatát; a katasztrofizmust az avantgarde ellenpólusaként jellemzi, központi kategóriájának a groteszket, alap témájának „a halállal szembenező ember örök, időtlen kérdéseit” tekinti. A katasztrofizmus változatait Bojtár a technokrata, a történelemfilozófiai és az egzisztencialista jelzőkkel különbözteti meg, s ezek már a korai Kálnokyra ráillenek, még ha Kálnoky egzisztencialista és „katasztrofista” olvasottságáról e korai szakaszából nincs is elsődleges bizonyítékunk.

Világképét legáltalánosabban pesszimizmának minősíti a kritika, Vas István híres tanulmánya (31 évvel az első kötet megjelenése után) a „gyógyító” jelzőt társította ehhez a sokat vitatott fogalomhoz. A filozófiatörténet olyan személyes meggyőződést vagy bölcséleti irányzatot ért a pesszimizmuson, amely a világ rosszabbik oldalát tolja a szemlélődés előterébe, a dolgokat javíthatatlanul rossznak, az emberi létet végső soron értelmetlenné tartja. Beteges változata a melankólia, amely már nemcsak elvi meggyőződés, hanem lelkiállapot, sivár hangulat, szomorú képzetek, akarategyöngeség, az önérték és önbizalom csökkenése jellemzi. A bőségesen kínálkozó példák közül elég az *Enlék* c. versre utalni: a lírai önjellemzésben csupa borúlátó és reménytelen mondat dominál: „álmos vagyok, gubbasztok egymagam”; „Akaratom mint megvert eb nyúzit”; „Irtózva tespedek” stb. De a rezignált kijelentések felhangját képező hasonlatokban éber és szellemes megfigyelőkedv érvényesül, egyfajta magyaros, már-már népies hajlam a vidéki élet konkrétumainak rögzítésére, az életérzés vaskos realitások révén való ábrázolására: „és mint tanyán subát a számadó, / fülig huzom magamra a magányt”; „Tudom, hogy engem gúnyolnak, hiszen / úgy ballagok, mint a kopott borügynök, / s a bánatot mint csomagot viszem.” A tragikus értékesítés ironikus interpretációját sejtetik az efféle példák, jelezve, hogy a költészetben, az irodalomban a legkomolyabb „eszmék” előadása közben is érvényesül némi szerepjátszás, jó értelemben vett színészkedés; Kálnokyt pedig már első kötetében szoros szálak fűzik a groteszkhez, a nevetséges hatás szélsőséges ellentétek általi fölkeléséhez; úgynevezett „romantikájában” többnyire van „valamely riasztóan torz, rút, vagy általában félelmet, borzalmat keltő vonás, amely a másik oldalon mulatságos, kedves, bájos vagy kicsinységgel komikus elemekkel ötvöződik”, ahogy a kézikönyvek a groteszket meghatározzák.

BÖLCSELETI KÖLTÉSZE

Filozófikus töprengéseit ebben a kötetben *Az árnyak kertje* c. tíz részes ciklus összegzi legteljesebben (az 1972-es átdolgozás során az egyes darabok külön címet kaptak és az összefoglaló cím elmaradt). Kálnokyt elemi erővel érintik meg – nem

a szakbölcsélet, de az emberi létezés titkai, a kozmoszhoz való viszonyunk, a túlvilág és a halál, az anyag és a szellem kapcsolatának kérdései. Nem mondanánk Fülöp Lászlóval, hogy „valami ismeretlen eredetű, meghatározatlan és tárgyaltalan szomorúság ömlik el a verseken”: ez a szorongás, hívják előidézőjét istennek, túlvilágnak, vagy a reneszánsz természetbölcsélet óta végtelennek, sok nagy költőn és bölcselőn borzongott végig az évezredek során, s a tudomány bizonyos eredményei sem tudták elmulasztani. Kálnokyt is áthatja a kínzó bizonytalanság, intuícióval és racionális eszközökkel szeretne közelebb jutni a rejtelmes jelenségekhez, tagadhatatlan misztikus és okkult érdeklődése is innen fakad. Nem végleges nézeteket, hanem ezt az állandó izgalmi állapotot, szellemi ajzottságot tükrözi, még távol az érett, nagy művek színvonalától, a kötetcímadó ciklus is. Első darabja (*Anyagtalanság*) az éjszakai ébredés és az eszmélés közötti átmenet elemzéséből bontja ki téziséit. Az öntudatlanul szorongó lény a semmiben először „csupasz létét” érzi csak, „mint az ősember, az állat és a fa”. Aztán a semmi „zsúfolva lesz a képektől”, visszatér a „biztos tudat”, „s minden felé ok és emlék vezet”. A paradox összegezés az élet szilárd alapjául az anyagtalanságot nevezi meg. Ez nem egzisztencialista fölfogás, legföljebb a csupasz létezés elsőségének és a semmiben való szorongásnak az érzése rokonítja vele – inkább a racionalista kiszolgáltatottsága, a ráció korlátaira való rádöbbenés fejeződik ki benne. A második és a harmadik vers úgy folytatja a gondolatmenetet, hogy érző, netán tudatos kozmikus, illetve természeti lények föltételezésével ember és világ viszonyára kérdez rá, fölfogása animisztikus, egyben az űrben élő rémeket, a menny fiait a szemlélet és csillagászati megfontolások alapján hatalmasoknak, fenyegetőknek ábrázolja (*Emberi tévedés*): „Azért élünk csak, mert nem vesznek észre.” A *Tearózsa* viszont a kéjgyilkosság parnasszien kidolgozását, részletezett képével írja le egy rózsza halálát, s az embernek kiszolgáltatott lények iránti felelősség súlyára, az antropomorfizmus közönyösségére céloz. Az őrült agy képzelgése, mint „korlátolt szabadság”, azután a régi római mitológikus szemlélet fölötti ironikus sajnálkozás mintegy a tudat törekenységének, megtéveszthetőségének gondolatát variálja, részben ezt a sort folytatja a hetedik számú (*Rejtett játékok*) is: a morfium ördögével való találkozás az ellenőrizhetetlen második énnek, a belül rakoncátlankodó „kis embernek” az ötletével vág egybe. Ezzel együtt a halál, a gyilkosság, a semmi hívása, a pusztuló emlékezet, az embert kifosztó idő néhol közhelyszerűen, néhol szemléletes képekkel és szentenciózus sűrítésekkel érzékeltetett problémakörébe lépünk át (VII., VIII., IX.), a biblikus parafrázist „tudományosabb” fogalomhasználattal egyesítő „ítélet” kihirdetéséig: „hogy ne járj többé, csak feküdj hanyatt, / hogy anyag voltál, s légy megint anyag”. Az igazi átlépés, „transzcendencia” azonban a cikluszáró darabban, *Az árnyak kertjében* következik be, ahol Kálnoky az ismeretlenbe, az árnyak „szörnyű kertjébe” kíséri el „a teljes semmiség felé / tartók pusztuló lelkeit”. Az érzékelhetetlent és elképzelhetetlent főleg tagadó felsorolással („Nem kert e kert, nem lét e lét, / nem ösvény az ösvény, ahol / vaktában lép a láb, ha lép.”), monoton dallammal és mondatritmussal próbálja szuggerálni. A Vergilius és Dante – az ókori és a középkori kultúra szimbólumai – alvilág-képét is elvető vers az eddig megtett gondolati út meddőségét sugallja, az érzékelés és a szellem csődjét a végső léttitkok előtt, s a versfűzér a megrendültség, a tehetetlenség hiteles lírai szólamával csendül ki.

A kötet többi gondolati verse gyakran visszatérésként és variációként hat *Az árnyak kertje* problematikájával és képi motívumaival összehasonlítva, annak – főleg I. és X. részének – lelki drámát érzékeltető feszültsége nélkül. A meditáció megszokott éjszakai helyzetét egy vihar meg egy kerti ünnepély leírásával bővíti az *Egy nyárej emléke*, majd a lírai hős látomásában és hallucinációjában a kiragygó égbolton „három hosszú kísértet” leng el (a magyar előzmények a Hajnali részegségig, még előbb Vörösmarty, Vajda látomásaiig nyomozhatók vissza), ők éneklék el az emberi fontoskodás, öröm, játszatás őrülségét, a halál mindent eltörpítő hatalmát. A cselekményes, leíró és értelmező elemeket vegyítő hosszú vagy félhosszú vers innen kezdve tartósan elkíséri Kálnoky pályáját. A gondolati ihlet azután átme-

netileg gyöngülni látszik a kötetben, de van még egy izgalmas föllobbanása: az *Óda Charles Baudelaire szelleméhez*.

A sokat idézett programvers fölfogásunk szerint nem pusztán parafrázisok gyűjteménye, s már csak a magasztaló óda, az ars poetica és a filozófiai kérdésfölvetés műfaji vegyülete miatt is több figyelmet érdemel az eddiginél. Hommage-jellege indokolja, hogy bőségesen tartalmaz idézeteket, versformája is Baudelaire követésére vall: a 13 és 12 szótagos, sok spondeusztól lassított jambikus sorok azt a képletet követik, amelyet például Tóth Árpád a Don Juan a pokolban fordításában érvényesített. A vers első része metaforikus sorsösszegzés; a sivatagban szomjan haló vándor s a szekercével elpusztított erdő toposza nyomatékosítja a vágóhídra hajtott emberbarmok csordavégzetének nietzschei képét. A Baudelaire-élményt sorsfordulatnak, megváltásnak, elvárásolásnak fogja föl, amely kiszakít az únt valóságból, és egy más világ, a nyolcvan év előtti Párizs varázsának érzékletes képekkel festett látomását idézi föl. Csak a második rész tér át a megszólítás beszédhelyzetére, hogy a szimbólumok és képek mágikus költője helyett a túlvilággal ismerős szellemet faggassa: „Hol reszket utolsó mosolyod már a térben? / Szelid tekinteted az úrban merre jár?” Az éjszaka „roppant bálterme”, az ezüst uszály és álarc Kosztolányira rimelő képei, a Baudelaire-i *Jegyek* motívumai bölcséleti kérdésekbe torkollanak. Pesszimista kozmológiai nézetek ismeretére vall a csillagok fényének optikai látszatként való csüggedt elutasítása az „örök fekete... elhagyott anyag”, a „léttelen sötétség” elképzelése nevében (ez az éjszaka-szimbólum legtágabb, az ürre kivetített jelentése). Már a múlt századi vulgáris materializmus az agytékervények színes játékaivá degradálta az emberi szellem fényét; Kálnoky is attól tart, hogy „Leleked fölszívta rég a semmi, / s úgy tűnt el, mint tüzes kohóba hullt virág. / Balga kísérelt ez, vakon utána menni. / Új Aeneas előtt nem nyílik alvilág.” Aeneast „tudós vezetője”, „a hosszúéletű papnő”, „a szűz amphrysusi jósnő” vezette le az Alvilágba, a Vergilius-utalás értelme eszerint a megismerés lehetetlenségébe, a beavatott vezető hiányába való kényszerű belenyugvás; a remény fölött, a *Spleen* ciklus szellemében, a kétség diadalmaskodott, de a verset profán ima zárja, amely egyfajta baudelaire-i *Eldorádó*t idézve kívánja a vers ünnepeletjének a kéjek, a nyugalom, a szenvedéstől való szabadulás schopenhaueri üdvét: „Ne érezd már soha a fájó, nyugtalan kint. / Ne gyötörjön a zord és spleenes alkony ott.” A szenvedésmentesség, illetve az öntudattal vállalt fájdalom dilemmája a következő évtizedben Kálnoky költészetének egyik központi kérdése lesz, de általában más végkövetkeztetéssel, mint amilyet a Baudelaire-ódában mormolt ima sugall.

MEGFIGYELÉS, ZSÁNER, HUMOROS EPIKA

Az *Őszi képek kisvárosból* kilenc részből álló ciklus, az alcímek az 1972-es kiadásban szerepelnek először. Többen a kötet legjobb darabjai közé sorolják, méltányolva eleven környezetfestését, szatírába hajló humorát, a világ felé forduló nyitottságot és elevenséget. Nem évült el Weöres megállapítása, aki szerint „Kisvárosi hangulatképei a Kosztolányi poros és álmata Szabadkáját idézik”, de műfajuk Baudelaire párizsi „képeivel”, Babits „lírai festményeivel” is rokon. Többségük táj- és városrészletet, enteriört vagy emberi portrét fest, a háttérben gyakran megjelenik a kisvárosi társaság csoportképe is. Tárgyilag tehát azt a mindennapi közeget ábrázolják a versek, amely a kívánni vágyó érzékenység világfájdalmát, spleenjét, magányát meghatározza, s az életképeken minduntalan áttörnek az önarckép jegyei. A leírás objektivitása nem kerül szembe a föltárukozó személyességgel, mert a lírai hős nemcsak reflektál a látottakra, nem kívülről jellemzi érzéseit, véleményét, közérzetét, hanem a látás módjának, a hangulat és az indulat változásának közvetítésével is. A képi anyagban összefonódnak a „menekülő nyár”, a hűvös esős október természeti motívumai, az unatkozó, haszontalanul vegetáló kisvárosi egzisztenciák portréi, valamint az életét, undorodását, tétlenségét panaszló lírai én önarc képei. Az ironia, a gúnyos harag és a remény nélküli rezignáció hangnemi árnyalatai váltakoznak benne. A színtér az őszi városképet „egy henyélő, lanyha úr” hasonlatába

játssza át és frappáns kis életképpé bővíti ki (ez a különböző változatokban később is visszatérő alak a nyitány e fogása nyomán a provincializmus szimbolikus megtestesítőjévé válik). A következő két darab (*Októberi zápor*, *Érsekkert*) mellékes látványok, esetleges szemléletek, időjárási megfigyelések között a szenvedés és a nyomor világának futó föltűnésével, meg a hivatalnoklét értelmetlenségének jelzésével kapcsol be új motívumot: „Tengés-lengés csupán az életem. / Asztalomról száz akta rám röhög / holnapra, bélyegzőktől szennyesen.”

A *Rókusmetető* váratlan meglepetéssel szolgál, szerzője mintha már azt a hangot próbálgatná, amelyet évtizedek múlva a *Magánzó*- és a *Homálynoky*-versek szóltatnak majd meg. Kedélyes humorral elmond egy önmagában súlytalan kis anekdotát a sirban talált ócska puskacsőről, azután szellemes eszmetársításokat fűz az esethez, kihasználva a jelentéktelen tárgy és a nagy világnézeti alapkérdések (a halál, a sírontúli élet) összekapcsolódásának komikus hatását. „Éjjel tán sírjából kikelt, / s e holt fegyverrel lötte le / a halott őzek árnyait / a halott főpap szelleme.” A bölcséleti következmények összegzése sem marad el, sőt a szellemes csattanó és a szállóigészerű utalás technikája közvetlenül előreutal a Kései verses elbeszélésekre: „Titkok közt élünk... Kavarog / fejemben száz bizarr dolog, / s az indiánok különös / vallására is gondolok, / s gyakran látom, mint járja be / kezében puskával a két / halott vadász együtt a menny / örök vadászterületét.” A stílus csevegő, már-már szándékosan szószaporító és közvetlen: „De nem is ezt akarom én / voltaképpen elmondani, / hanem a temetés után / történt inkább csak valami.” Kálnoky itt rátalált egy tárgyra, egy műfajra és egy hangra, amelyhez csak a hetvenes évek végén tért vissza; a fejlődésrajzban azért fontos ezt hangsúlyozni (még ha a vers esztétikai értéke nem vetekedhet is legjobb alkotásaival), mert a kései novellisztikus „félhosszú versekben” a lírakritika hajlamos inkább mások eredményeinek továbbfejlesztő klasszicizálását hangsúlyozni.

A ciklus más versei inkább a tematikában és az epikus hajlam érvényesítésében utalnak előre. A két utolsó versre a személyes, illetőleg a tárgyszerű összegzés, a következménylevonás feladata hárul. Az *Őszi strand* a kötet lappangó öngyilkosság-motívumát emeli a tudat fényébe Petronius-utalásával és a leginkább Arany A walesi bárdok-jából ismert „vértó” összetétellel. A záró vers (később kapott címén: *Völgykoporsó*) nyitánya hatásos kontrasztként üt vissza erre a nosztalgiára, amikor a kispolgári vasárnap unalmas és lankasztó boldogságának jeleneteit idézi. Szóképrendszerében a ravatal és asszociációi, a koszorúk, a halotti disz, a koporsó, a kriptá metaforái uralkodnak, mint a város, a házak, a lakosok látszateletének, voltaképpen halott dermedtségének jelölői; ide kapcsolódik később a százezer álmodó temető mocsár összevont hasonlata és megszemélyesítése is. Aláhúzza ezt a gondolatot a „cselekményes” mozzanatok rejtett ellentéte és paradoxiaja: az ismerősséggel való találkozás az „együgyű mondóka”, „a pletyka verklíje”, a „szörnyű taposómalom” képzetét idézi, érzőn beszélgetni, együtt sírni csak a köszoborral lehet, ő az egyetlen, akinek homlokán „értelem fénylett”. Az Unalom, a Vígáság nagybetűs absztrakciói kissé avittnak hatnak a harmincas évek végén megjelenő kötetben, de a „csirkeész határait” átugró leleményesség, a „keserű megismerés” igénye, e líra tartalékaira utal, az önkicsinyítő gúny mögött a szellem többletét, a leleplezés és az új formát teremtés fölényét fejezi ki. Ezt az összetett lírai magatartást és hangnemet jól jellemzik az utolsó strófa rejtett effektusai, kivált a gyermekeknek a tételes pesszimista sorsösszefoglalást ellenpontoszó bizalomteli képe, az „óra” és az „ör” közötti felemás összecsengés, a 3–4. sor gondolatpárhuzammal kiemelt kancsal rímei, a „tutulni” ige nyelvi komikuma, s nem utolsósorban a csaknem hibátlan jambikus nyolcasok diadalmas lüktetése: „A sarkon gyermek áll; sovány / kezében egy darab lenyér. / Az óra azt ütötte le, / az ör is azt tutulta le, / hogy életem semmit sem ér.”

H. SZ. JELENÉSEI

Kálnoky László: Bálnák a parton

Irodalmi életünk szomorú hagyománya, hogy az érdemnek nem mindig felel meg az elismerés, és a magasrendű szellemi értéket nem okvetlenül övezi siker. Hosszú évtizedeken keresztül Kálnoky László költészetének is ebben a méltatlan sorsban kellett osztoznia, s noha a pályatársak, az igényesebb kritika már a harmincas évek eleje óta a magyar költészet nagy ígéretei, majd kiváló mesterei között tartotta számon, nemcsak az elismerés került el, hanem időről időre ostoba támadásokkal is szembe kellett néznie. Annál öröndetesebb, hogy az elmúlt évek nemcsak az oly hosszú időn át nélkülözött elismerést hozták meg számára, hanem a költői népszerűséget is: munkásságáról kismonográfia jelent meg, kiadták összegyűjtött költeményeit és műfordításait, új kötetei láttak napvilágot, s ami talán mindezeknél többet számít, a versolvasók széles tábora szerette meg költészetét. Mindez bizonyára sokat jelent neki is, verseiben mégis több az elégikus fájdalom, mint a váratlan öröm, és ezt egészen természetesnek kell tekintenünk, minthogy az élet java már mögötte van, ő maga testi bajokkal küszködik, s egy távoli lakótelep magányában tölti napjait. Miért hatna rá különösebben költői sorsának jobbrafordulása, amikor független szellemként, sztoikus életbölcsséggel viselte korábban a közönyt, a csapásokat? „Láthattam fejem fölött / a mindnyájunkat fenyegető balszerencsét / nemegyszer én is. Nekem sikerült / egy váratlan mozdulattal kicsúszni / árnyéka alól. De mintha tiltott cselet követtem volna el, / nem szűnik a lelkifurdalás” – olvasom – jóbarátjának, az ismeretlenül maradt Apor Elemérnek ajánlott – *Adósság* című versében. Ma is a sztoikusok szellemi függetlensége és bölcs filozófiája hatja át költészetét.

A panellakás szűk falai között tevékeny alkotó műhely rendezkedett be, a minnennel számot vető értelem és a titkokat ostromló képzelet fényei világítanak. Kálnoky László a múlt emlékein mereng, többnyire mégis az elmúlás közelgő kísérteteivel küszködik. A *vándorhoz* című önmegszólító versében a múlt emlékeivel és a jövő árnyaival vet számot, s e melankolikus számvetés során ad képet közérzetéről: „Hamut szóró halottak / közelednek feléd, elfajzott kályharédek. / Kölcsönösen megtagadtátok egymást, / te meg az Isten, ti irgalmat nem ismerők. / Járd hát utadat, a házard jelenések / vándorútját, és jegyezd föl a baljóslatú képeket, / míg fonnyadt gyümölcse nem aszalódsz, / és el nem tűnsz egy eljövendő napfogyatkozás / sötétlő, néma hajnalában”. Az emlékek és a jelenések vonzásában emelkedik ki abból a köznapi világból, amelyben életét tölti, a hatalmas panelház ablakából nem a többi beton-falansztert, nem a közeli vasúti pályát látja, hanem az éjben lüktető csillagokat, a világegyetem rejtelmes örvényeit. *Hangok szólitának* című költeménye meredek ívet fut be a tapasztalati világ és a létezés magasabb rendje között, a költő elutasítja az érzékelhető valóságot, a mindenség titkos értelmében bizakodik. Ezt az elutasítást az indítás szürrealisztikusan groteszk képei fejezik ki: „Éles sikoltás messziről: / dobhártyám ráspolya, / mozdonyfűtő vagy papagájrikoltás. / Ív lámpák fénye tör át / lombjaimon, ahol ágak göcsörtjein kuporgó / szárnyas kutya nyúszítanak”. A létezés magasabb rendjét ostromló bizalmat pedig a nagyromantika hagyományát idéző kozmikus képek érzékeltetik: „Talán csak az önmaga titkait kutatni vágyó / mindenségnek egyik kinyújtott csápja volt / az életem, vagy egy halál-dokló isten / lemondó legyintése. / De ha még emlékezni tudnék, / büszke volnék rá akkor is, / hogy egy enyésző pillanatra / visszazengtem a világ hangjait.”

A most idézett lírai önvizsgálat a költészetben jelöli meg az eszmélkedésben és küzdelemben eltöltött évtizedek végső értelmét: „Bennem zeng a világ / ki a világot visszazengem”. A költészet fogalma mindenképpen Kálnoky László világképének középpontjában foglal helyet, a visszavonultságban, betegségekkel viaskodva a vers nemcsak morális védelmet, szellemi menedéket jelent, hanem szinte kimeríthetetlen erőtartálékot is, amely révén legyőzhetők az elmúlás kísértetei. A *sziklamászó* című költemény fájdalmasan őszinte önarcképet rajzol, s ez az önarckép a múlt idő keserű jegyeit viseli magán, egyszersmind arról a vigasztaló és békítő erőről is számot ad, amit a költészet jelent. A *Téli napló* egyik verse, a *Káprázatok* ugyancsak a költészet titokzatos hatalmáról beszél: „Érthetetlen, de mégis azt sugallja / a költészet vagy a zene, / hogy közük van valamilyen módon / az örökkévaló időhöz is.” A legtöbbet mégis az *Elhárító kíváncsiság* árul el arról a bizalomról, amelyet Kálnoky László táplál a vers, a szó iránt, ebben a versében úgy tesz vallomást a költészetéről, mint a vad támadások között élő humánus egyetlen lehetséges fegyveréről: „Bár csak titkos hatalma volna a költő szavának, / megakadályozni a Rontást, / elüldözni a lesben álló árnyékokat / a csak homályosan ide látszó / távoli partokról, levegőből vagy víz alól, / megállítani a mérget hömpölygető hullámokat.” A költészetet, akár csak az élő magyar líra más alkotó egyéniségei, ő is az emberi remények végső zálogának tekinti; számára egyedül a vers kínál menedéket a világ orvosolhatatlan bajai, az elmúlás fenyegetései elől.

A teljesebb önismeretért küzdő vagy a költészet mitologikus hatalmát megalapozó versekben látomásos ihlet működik, az új verseskötetnek azonban van egy másik ihletforrása is, a bölcs ironia. A költő ironikus mosollyal kommentálja a betonelemekből épült lakótelep mindennapi életét vagy éppen az irodalmi élet fonák jelenségeit. *Mizantropia* vagy *Lakótelepi lakos tohása* című verseiben ahhoz az elidegenedett és elidegenítő életformához fűz megjegyzéseket, amelyet a panelházak falanszteri környezete hoz létre, *Fűlszövegek*, *Szonett*, *gyöngye csattanóval*, *Akinek nem inge* ... és *Egy ismeretlen olvasóhoz* című verseiben pedig az irodalmi közéletben szerzett tapasztalatait látja el gúnyos költői széljegyzetekkel. Nem mondhatnám, hogy különösebben jó véleményrel volna az irodalomtörténetírás, az irodalomkritika szakavatott képviselőiről, ez a vélekedése nagyjából összecseng azzal, ahogy más költők (például Vas István vagy Képes Géza) jellemzik a bírálatban megmutatkozó felkészültséget, ügyzerűséget. Manapság hasonló módon nyilatkoznak az irodalomkritikáról folyó viták is (a Kortársban rendezett regényvitára vagy a debreceni költészeti vitára gondolok); Kálnoky László gúnyos bökversei ehhez a vitához jelentenek adalékokat. Az irodalmi életnek görbe tükröt tartó kis versekkel rokoníthatók ezúttal *Homálynoky Szaniszló újabb történetei*, a sikeres önéletrajzi versciklus újabb fejezetei, amelyek mindenképpen arról tanúskodnak, hogy Kálnoky László fanyar humora és ironikus ötlettára kimeríthetetlennek tetszik. Újszerű költői kezdeményezés viszont az imént már idézett *Téli napló* című harmincegy versből álló sorozat, amely 1982 decemberének minden napját megjelöli. E verses naplóban egyaránt szerepet kap a tapasztalat, az emlék és az álom, a köznapi valóság és a képzelet. Ez utóbbi művei *H. Sz. Jelenései*, amelyek egy groteszk költői apokalipszis apró mozaikkockáit festik elénk. A napló egy örmezei december költői krónikáját örökíti meg, s ebben a krónikában a köznapi tapasztalatnak is „valóságfeletti” karaktere lesz, ahogy a költő mondja: „Arról álmodott, amit már megélt / valaha. Ébredés után / azt élte meg, amiről álmodott”. (*Magvető*)

Kifakadás

*már nemcsak álmainkban látunk kísérteteket
perverz gonosztettekre képes szőrös majompozákat
nézzétek a komoly államférfiaknak öltözött
álcás alakokat akik a világ megmentőinek
hazug szerepében szolgálják ki a még több profitra éhes
kevesek érdekét kockára téve mindazt
amit a századok létrehoztak a legnagyobb
lángelmék szentnek tisztelt alkotásait újra tátonganak
a gázkamrák borzalmi századunk poklai
hogy rettegésben tartsák a világ jámbor lakóit
féhérek sárgákat feketéket csak az a jó
hogy az ártatlan állatok a hozzánk képest szelíd párducok
és jóhiszemű tigrisek minderről mit sem sejtjenek
hisz még a szarvasok vagy a legkezesebb őzbakok is
dőfésre álló szarvval rontanának ellenünk
acsarkodva jönnének a kutyák gazdájuk lábszárába marni
macskák vájnak arcunkba karmukat belátva
hogy az ember nem más csak a föld mótelye
és amit az évmilliók nem tudtak elpusztítani
ő semmivé teszi talán egy pillanat alatt
árnyékadó fák hullassátok le lombjaitokat
füvek száradjatok ki virágok ó ne nyíljatok
tüskék fűródjatok belénk s ti mázsás
sziklák zuhanjatok fejünkre házainkra
üssétek ki a fegyvert a kezünkből tépjétek le képmutató
álarcunkat amit magunkra öltünk
íme beteljesültek az idők elhagyták e világot
a jó szellemek és nem fürödnek többé a vizekben
a nimfák hanem lóhalálában menekülnek
a vegyszereinktől és szennyünktől rothadó
döglött halak közül az olajbűztől iszonyodva
mivel félúton pottyánó tojás a föld
a tyúksegg s a márványpadló között
s vagy szétloccsan vagy elgurul*

Tengerbe dobott zongorák

gyorsabban lobban el a későn felgyúlt szalmaláng
térdeig sem csap a tiszta szívűeknek
az ártatlanoknak a testi-lelki szegényeknek
megy egyenes gerinccel az immár kijózanodott
nyomában elhajított érzelmek kúsznak száralmas
vinnyogással és hogyha repülni szeretne
kisértet-denevérek szárnyába kapaszkodik
jóllakik fényseletekkel hiszen úgy járulnak elé
a csillagok ahogyan a levágásra szánt
bárányok bandukolnak a vágóhid felé
nem feledheti mégsem a régen elszenvedett gyalázatot
nem bánja ha minden elalvás örök álommal fenyegeti
a nem kért viszontlátások a véletlen találkozások
zuhataga összecsap feje fölött a régi stigmák
újra felszakadnak nem ígér semmi jót a holnap
noha semmi pénzért kegyért nem lenne senki fiának
udvaronca vöröslő törmelék omlik alá palaszürke
napjaira mártírok szobrának zúzaléka
akik korábban törtek össze nála a halálra üldözöttek
akik között lett volna az ő helye is
ha a menyétek fölismerhetetlen prémjébe nem öltözik
álmai most ezüstös buborékok lángot sugárzó
állatok avagy tengerbe dobott
zongorák végső visszfényei az utolsó
cseppig ki kell kanalaznia a késő délutánok
méregpoharát tükörbe néz s bámul egy sohase látott
embert aki egy szál alsónadrágban állva sikoltozik
mintha nyúznák majd a csúszósra ázott gyepen
felé kúszni igyekezik de valami hatalmas kisugárzás
végül megadásra kényszeríti borzongva hallja
szöröcsögni csontjaiban a velőt az almák belsejéből
nyilalló jajkiáltást ahol négy lábúak ábrái borítják
a málló vakolatú kertfalat megundorodik
önmagától mint akit disznózsírral kentek össze
homlokán viharból érkező hajók oldalának tajtéka üt ki
már-már végezni készül mással vagy önmagával
hisz sejti mily sokan megvetik tudja hogy falra hányt
borsó minden szava mint a magányosé aki minden reggelen
ugyanabban a sivatagban ébred

Beszélgetés Martyn Ferencsel

A pécsi Martyn-ház előcsarnokában ott áll a bronzba öntött nagyméretű Hangya, mögötte a kertre néző kapu színes üvegablaka, amelyet nemrégiben Szabó Erzsébet készített el Martyn tervei alapján. Folyamatosan öntik bronzba régebbi híres szobrait: Fauré emlékére, Alföldi emlék, Madarak emlék-műve. Egy Martyn-festményből négyszeres nagyításban gobelint sző Redő Ferenc és Vörös Rozália. A Baranya megyei Tanács Közelítések címmel a Martyn Ferencről szóló írások gyűjteményét, a Corvina a Martyn-rajzok kötetét adja ki. A Pannonia Filmstúdió pécsi műterme Kismányoki Károly rendezésében filmet forgatott rajzai, festményei alapján, amelynek különlegessége az a másfél perc, amikor a művész kamera alatt rajzol. A Dunaújvárosi Vasmű számára készült el egy öt alakból álló szoborcsoport, melynek felnagyított öntöttvas mását a kivitelezők állítják fel Dunaújvárosban. Martyn Ferenc gyermekkora városának, Kaposvárnak gyűjteményt válogatott és ajánlódokozott, ez Martyn-házbéli bemutatása után Kaposvárott, a múzeummal alakuló régi megyeházán kap emeletet. Szitanyomatokból vándorkiállítás állt össze, melyet elsőként Szigetvár mutatott be.

Mindezek között és mellett a nyolcvanöt éves művész ma is állandóan dolgozik, az utóbbi időben elkészült rajzok egy csoportját már a pécsi Janus Pannonius Múzeumnak adományozta.

*

– *Az ember ilyentájt, gondolom, visszanéz és összegez. Milyen érzés ez?*

– Szomorú ember vagyok, régtől fogva szivárog bennem a sirás. Mégis telve bizakodással, mert nem tudok jobbat, számomra nincsen jobb, mint az élet. Nem keresek mentséget, két háborút éltem végig, s háborúkat megelőző, az utánuk következő esztendők voltak a nehezen elviselhetők, a „középső” rosszban, tervek nélkül, egyik napról a másikra kellett életben maradni. Tudom, voltak nemzedékek, harcolatlan háborúkban, forradalmakban, Sieyès abbé J'ai vécu-jével... Így életemből csupán jelekre, jelzésekre tellett, kicsiny mozaikcserepekre, s közben vigyázva a magam útvesztőjére. Jártam sokfelé, elsősorban a latin országokban, ismerem Franciaországot, aztán Írországot, nyelveket úgy beszélek, mint magyarul, tehát rosszul; szavakkal hibásan fejezem ki azt, amit gondolok. Ha megkérdeznek most, az élet utolsó kapuja előtt, ér-e valamit, amit létrehoztam, nemtudommal kell válaszolnom. De pontosan ismerem azt a jobbat, a jelentékenyét, amit mások alkottak. A rajzolás, a festés nehéz mesterség, ahhoz több kell, mint a tehetség, a műveltség.

– *S a művek, amelyek mégiscsak megszülettek, s amelyekről ma már tudjuk, hogy jelentékenyek?*

– Lehetséges, hiszen megtörtént, észre is vettem: valaki kivette kezemből a szerszámokat, magam kívülről csupán követtem, tapasztaltam azt, ami történt. Nem vehettem számításba, fuvallat volt. Tehát magamnak a valóságban – az induláskor meg azután – nem futotta többre ígéretnél, az átlag közepességénél.

– *S mire véljük akkor a mesterségnek, a tudásnak azt a sosem szűnő igényességét, amely egész életútját végigkíséri?*

– Kézműves vagyok, igyekeztem jól dolgozni. Remélem, nem szokott festeni, ha megengedi, elmondom hát, hogy az ecsetnek van fából való nyele, a vastagabb végén bádoglepben leszorított, természetes, tehát nem lenyírt sörté. Ezt a szerszámot a festő belemártja a festékbe, amiről most nem akarok többet beszélni, aztán ezzel az ecsettel meg a festékkal ki akarja fejezni a valóságot, ha úgy tetszik, véleményt, ítéletet akar mondani az életről. A szerencsétlen!

– *Ha a festéshez több kell, mint a tehetség, mi az a több?*

– Mindig, egész életemben állandóan gondom volt a művészetnek időt mérő, időt jelző, időviszonylatokat pontosan mérő képessége, tulajdonsága. A művészet időt, évet jelző pontos naptár, amely tehát jelzi az abszolút, az állandó és a haladó időt és a pillanatnyit. Az altamirai ábrázolásoknak leolvasom a korát, Perikles architektúráját épp úgy, mint egy barokk épületét – mindez nem tud pontatlan lenni. Aztán az abszolút időnek és a művészet szívdobogásának azonossága bennem.

– *Mi a viszonya Martyn Ferencnek az irodalomhoz? Egy játékos, bár nem új kérdés: ha egyetlen könyvet vihetne magával, melyiket vinné?*

– Keveset olvasok. Ha kis időm akad, előveszem és csodálom a magyar költőket. Magam ugyanis nem tudok írni, verset soha meg sem kíséreltem. Egy utas a pécs–budapesti vonatban mindjárt az induláskor előveszi a könyvet, elsüllyed benne, Dombóváron egy kis lyukat töröl a párás ablakon, kikukucskál, aztán tovább olvas Kelenföldre. Magam az olvasó férfit figyelem, végig. De válaszolok a kérdésre: Miguel de Cervantes Saavedrát spanyolul.

– *Többször kérdeztem, mindig tagadó választ kaptam, hogy nem ír-e emlékiratot. Naplót sem vezet. Egyszer, s éppen a mellőzés éveiben, mégis kivételt tett.*

– Amikor az ötvenedik évemhez érkeztem, az a gondolatom támadt, hogy – ha már irodalmi naplót nem tudok, nem is akarok írni – naponta, munka után, esténként egy kis rajzot készítek arról, ami aznap történt velem. Kicsiny nagy dolgokról... A rajzolt naplónak, ha jól emlékszem, elkészült közel háromszáz lapja, kisméretű, gyakran színes rajzok, olykor azzal a festékkal, ami még a le nem tisztított palettán várakozott. Akkor zajlott a koreai háború, hírei feldúlták minden napomat; kis rajz születésnapomra, az ötvenes szám lenyugvó napként; a fészkéből kiesett halott kismadár; a tavaszi hérics, a hosszúhetényi vad peónia... Ha nem volt viharos, borús is, legtöbbször felhős volt az égbolt, itt-ott félénk mosollyal.

– *A Napló kiállítás, mappa révén hozzáférhetővé vált. Hadd emeljek ki egy lapot a sok közül, felírata is van: a pénteki ember.*

– A pénteki ember valóságosan létezett, de nem akkor, hanem korábban. Szegény ember volt, nem koldus, bár minden pénteken megjelent. Tudomásom szerint az akkori értelemben vett szegény emberek közül soknak megvolt az ilyen kialakult napi sétája: elment a házakhoz, ahol szívesen látták és adtak neki ezt-azt, ételt, olykor ruhát, némi pénzt. Nem koldulás volt ez, inkább valamiféle társadalmi körút. Rendesen öltözött, öntudatos ember volt, a nevét nem tudom, azt se tudtam követni, mikor maradt el. Szegény és szerény ember volt, s egy ilyen, majdnem azt mondanám: közös sors hangulatában fogtunk kezét. Jót tenni nagyon nehéz dolog, megnézik alaposan az adományt, további sorsa is nagyon zilált, örülhetsz, ha a megajándékozott nem válik ellenségeddé. Emlékszem, a Bon marché áruház előtt van egy szobor, egy francia nőt ábrázol, alatta a fölírás: úgy tett jót, hogy nem szerzett ellenségeket.

– *Ha jól értem, a pénteki emberrel valamilyen lelki és sorsbéli rokonságot érzett.*

– Azt akartam ezzel mondani, hogy a pénteki ember emléke kifejezett valamit, amit én fontosnak tartottam, később is. A könnyű és jó élethez hozzátartozik úgy igényesnek lenni, hogy anyagilag ne legyünk nagyon igényesek. Mi volt nekem fiatalon egy napon a legfőbb ambícióm? Például megbeszélni az asztalossal, hogy csináljon nekem egy festékesdobozt. Mivel amit készen kapni lehetett, nagyon drága volt. Laktam ingyen egy üres villában, kaptam ingyen festéket és egy csomó jó ecsetet egy festékkereskedőtől. Azt mondta, vigye csak, majd megadja, ha lesz pénze. Politzernek hívták. Valóban fizettem is később, festményekkel, amelyek valahol ma is megvannak. Egyszer pedig egy kőbánya fölött festettem egész nap. Lent a bányában egy ember ült, maga elé húzta és egy hosszúnyelű kalapáccsal széjjelverte a köveket. Megkértem, hadd hagyjam ott másnapig a képet. Nem messzire volt egy kis ház, az övé. Bartalicsnak hívták azt az embert. Odamentünk, ő meg a felesége voltak ott. Azt mondták: üljön le, egyék egy kis levest velünk. Így ettem egy tányér levest aznap. De elmondok egy másik emlékemet. Az olasz fronton történt, a kettes honvéd tábori tüzérségnél „karpaszományos őrmester” voltam. Nagyon jól lovagoltam, értettem a lovakhoz... Egy késő este érkezünk újabb állomáshoz, zuhogott az eső. Nem volt szállásunk. Fáradt voltam, befeküdtem az egyik szekérbe, magamra húztam a sátorlapot. Amikor fölébredtem, ismeretlen táj fogadott. Ahogy körülnéztem, a Pó síkja volt az, eperfák és szőlő, közben gabonatablák. Még aznap elindultam egyedül körülnézni, valaki olyasmit mondott, hogy vigyázzak, errefelé akad skorpió. A kiépitett, elhagyott betonállások hosszú sorába tévedtem, egyszerűen csak az egyik előretolt beton félkörben ott állt velem szemben két olasz katona. Nálam fegyver volt, ők fegyvertelenek, kis cókókjuk ott feküdt mögöttük, szóval a mi állásaink között nem messze a fronttól meghúzódtak, a falubeliek titokban táplálták őket. Furcsa találkozás volt. Kezet fogtam velük, cigarettával kínáltam őket és mutattam, hogy hallgatni fogok. És valóban soha nem beszéltem a dologról. – Láttam Greco fekhelyét Toledóban. Ha néki jó volt, minek nekem külön. Miért két darab kenyér, ha egy is elegendő.

– Mindezek ellenére voltak ellenségei. Hallottam arról, hogy jó harminc évvel ezelőtt egyesek nyíltan kijelentették: ezt a Martynt ki kell nyírni. Hogyan viselte az ilyesmit?

– Meg kell mondanom, nem értettem. Miért kellett volna engem kinyírni? Amikor másfél évtized múltán, a háború alatt hazajöttem, mindent visszahagytam Párizsban (ma is ott van), s egy kis táskával, pénztelenül érkeztem. Ma sincs több. Nem értem, mit jelent vagyont gyűjteni, a mindennapi – szerényen – mindig megvolt, és bíztam a holnapiban, így valójában egész életemben jól éltem. Mit lehetett volna kinyírni, a szerszámaimat, az egy szál felöltömet? Aztán – nem jártattam a számat, mert rendkívül zárkózott vagyok, ha néhanapján megmutatok egy-egy festményt, egy rajzot, nem tudnék mást mondani, hogy nem jobbak, mint amilyenek, és ez kevés. Így nem értem igazán a sikert sem, gondolom, erősen eltúlozzák eredményeimet. De szeretnék ismeretlen huszadik századbeli festőnek maradni, mert ez nem kevés. Így aztán nem volt „kinyírásra” érdemes, amit létrehoztam, senkinek sem volt útjában. – Most utólag, az út végén jut eszembe, mit csináltam volna, ha levágják mindkét kezem.

– És most? A nyolcvanöt esztendőös Martyn Ferenc mit tervez, min dolgozik?

– Mindig, szakadatlanul dolgoztam. És hozzáteszem: kevés volt a látzata. Magyarán – ellógtam az életet. De ha korábban ezt kényelmetlenül kellett bevallanom, most könnyebbnek tűnik. Öreg vagyok, fáradékonyabb, kiegészzek a lógásban... De azért, ha jobba lesz az egészségem, nem tehetek mást, folytatom a bizakodást. Szerszámaim, a toll, a lenolaj itt állnak kérdezőn az asztalomon.

*

Kállai Ernő (1941): Bármelyik pontján vegyük szemügyre Martyn Ferenc művészetét, ún. elvont formáiban mindenütt a lendületes, ütemes, eleven erőt érezzük, melyből nagy szellemi távlatok fénye sugárzik. Tárgyi ábrázolás híján is, sőt éppen ezért sűrítve, az egyetemes horizontok felől összpontosítva érezzük e szerkezetes kompozíciókban a természet és az emberi valóság éltető áramát.

Hamvas Béla (1946): Ha a léleknek lenne topológiája, az emlékeknek és élményeknek, a sugallatoknak és lelkiállapotoknak lenne preparatuma és grafikonja, ha a gondolatot például meg lehetne festeni piros tintával és útját a világban követni lehetne, megrendülve ismernénk fel, hogy az emlékeknek ez a keresztmetszete, ez az élménygrafikon és gondolatlúktetés milyen összetévesztésig hasonlít Martyn Ferenc egy-egy képéhez.

Rózsa Gyula (1979): Kossuth-díj, kitüntetések, múzeumház: a késői, de nem megkésett elismerés azt az európai mester-típust illeti, akiből szerencsésebb nemzeteknek több, nekünk egyetlen egy jutott a század művészettörténetében.

FILM MARTYN FERENC MŰVÉSZETÉRŐL

*Régi a léckerítés,
a vézna kapu nyikorgása is a régi.
Bent ősz. Nyirkos, kesernyés a föld,
lehullott falevelek, a kihányt torzsáknak
illata. Így születik a jövő esztendő.
Mekkora terület, ami ásót vár!
Öreg vagyok, majd kimérem,
kisebb lesz a kert – füvesíték. Számitom,
egy sor krumpli elegendő.
A diófa rendületlen.
MARTYN FERENC: Kert novemberben*

A film a legfiatalabb művészet, a modern technika szülte. Egy találmány áll a középpontjában: kezdetben volt a pillanatot állóképben rögzítő fotó, aztán megszületett az időbeliség, a mozgás megörökítésére alkalmas mozgófilm. Csakhamar jelentkeztek azok az alkotóművészek is, akik fölismerték, hogy a film nemcsak technikai újdonság, nemcsak a mozgás valóság-hű visszaadására használható eszköz, hanem a művészi kifejezésre, az esztétikai élmény fölkeltesére is alkalmas találmány. Ad absurdum: olyanféle fölfedezés volt ez, mint ha valaki a késborotvát vagy a zsilettpengét fölváltó villanyborotvában máról-holnapra egy új művészeti ág megszületésének a lehetőségét látná meg.

A mozgóképek a kultúra szerves része lett. A század nagy művészeit mélyen izgatta az az újfajta kifejezési lehetőség, amit a mozgófilm kínált. Az írók éppúgy nem tudtak kísértése elől kitérni, mint a képzőművészek. Babitsot éppúgy megigézte – olvassuk el *Mozgóténykép* című korai versét –, mint Léger-t. Cocteau filmforgatókönyvét, *Az Eiffel-torony násznépé*-t a Párizsban élő fiatal Illyés Gyula fordította magyarra (még Illés Gyula néven), és a Ma közölte 1923-ban. A montázs-technika, a kemény vágások, a kamera szemével való látás a század prózairodalmában – nálunk például Kosztolányi vagy Mándy Iván stílusában – mély nyomot hagyott. Pilinszky, aki a filmet „a kor nagy játéka”-nak mondta, *Requiem* című munkáját „filmvázlat”-nak nevezte.

A film Martyn Ferenc életének is nagy élménye. Az első érintést még diákkorában kapta: a pécsi Balokány-tónál állt egy kis kocsmá, oda járt vasárnap délutánonként filmet nézni. A kocsmá egyik termében egy vállalkozó szellemű ember hosszú előkészületek után, rettenetes berregéssel indította el bioszkópnak nevezett masináját... 1925-ben jutott ki először Párizsba, ahol akkor már a szürrealizmus uralkodott a képzőművészetben és az irodalomban, s nagy szerepet szánt a filmnek is. Martyn ma is jól emlékezik a kor egyik legnagyobb rendezője, Bunuel filmjére, *Az andalúziai kutyá-ra*; „fantasztikus hatása volt” – mondja. A francia főváros pezsgő atmoszférájában találkozik az orosz filmművészet klasszikus alkotásaival, Eisenstein filmjeivel, és ott látja Pudovkin útmutató művét, a *Vihar Ázsia felett*-et... Martyn itthon is megőrizte kapcsolatát a filmmel. A III. Magyar Játékfilmszemle alkalmából, 1967-ben mondta: „Nem vagyok szorgalmas mozilátogató, egyszerűen azért, mert nincs időm. Amiről tudom, hogy meg kell nézni, megnézem. Láttam egy-néhány magyar filmet, megszerettem őket, olasz neorealista filmeket, franciákat és

néhány szovjet filmet... Amikor legutóbb Párizsban jártam, s láttam néhány mindent fülhaladó technikai bravúrral készült filmet, a Balokány-tó parti mozi jutott eszembe. Milyen csodálatos korszakot éltem át!"

*

A film is vizuális kifejezési forma, akár a képzőművészet. Az első pillanatra úgy látszik, közelebb állnak egymáshoz, mint a film és az irodalom, vagy a film és a muzsika. Vagyis könnyebb a képzőművészeti alkotásokat „lefordítani” a film nyelvére, mint a nyelvi illetve hanganyaggal dolgozó irodalmi és zenei műveket. Általában két megoldás kínálkozott eddig a képzőművészet filmi megjelenítésére, az állókép, a statikus alkotás mozgóképi megszólaltatására. Az egyik a műterembeszélgetés. A riporter ellátogat a képzőművész otthonába, életéről, alkotásairól, ars poeticájáról faggatja, s a művész képessége szerint beszél, beszél... A másik: a képzőművészeti alkotás „megmozgatása”. A kamera végigsétál a festmény előtt, vagy a korongra állított, megforgatott szobrot fényképezi, egy hang a képek alá mondja a művészettörténeti értékű szöveget, és a film azt az optikai hatást kelti, mintha a festmény mozogna, s a szobor életre kelne. Valljuk be, mindkét megoldás eléggé lapos, alacsonyan szálló, egyik sem eléggé filmszerű és öntörvényű. Olyan, mint a fényképezett színpad vagy az idegen nyelvből történő, művészi kvalitás nélküli nyersfordítás. Úgy tetszik, a képzőművészet filmi megjelenítésénél csak egy valami nehezebb: a valóban filmszerű képzőművészeti tárgyú filmről beszélni, az élményt nyelvi anyaggal visszaadni, szavakkal megfogalmazni.

Miért kivételesen fontos és úttörő jelentőségű a Martyn művészetéről a közel-múltban készült és a mester nyolcvanötödik születésnapja alkalmából a televízióban bemutatott színes animációs film? – Mert alkotói elkerülték a képzőművészet fent idézett, konvencionális „filmi” bemutatásának buktatóit, ugyanakkor sikerült valóban filmszerűen, új módon és hitelesen földélni a festő képi világát. A film a statikus képzőművészeti alkotást mozgássá, dinamikussá tudta tenni, a térbeli, síkszerű, két, illetve háromdimenziós képet és szobrot a negyedik dimenzió hozzáadásával időbelivé változtatta. Ez a film nem reprodukció, nem az eredeti színek és méretek visszaadását kell számonkérni rajta, amit nem is adhat meg sem a képernyő, sem a mozivásznon, hanem önálló, szuverén filmművészeti alkotás. Tegyük hozzá, hogy Martyn művészete – és általában a nemábrázoló, úgynevezett absztrakt művészet – jobban alkalmas arra, hogy hitelesen jelenjen meg a filmen, meggyőzően találkozzék a filmművészet kifejezőeszközeivel, mint a leíró jellegű, epikus tartalmú képzőművészet. Továbbá Martyn képeinek térmegoldása igen sokféle, bonyolult, így jelen van nála a szimultaneitás elve is, amit a montázs technikával dolgozó film könnyebben bont ki, és gazdagít az idő dimenziójával, mint a narratív festészetet.

*

Hogyan sikerült Martyn művészetének lényegét belesűríteni és hitelesen „lefordítani”, a film eszközeivel visszaadni egy negyedórás filmben? – Jól tudjuk, a képzőművészeti alkotások megfilmesítésének nemcsak előnyei, hanem a festmény „megmozgatásának” korlátai, hátrányai is vannak. Egy negyedórás film szükségképpen részt emel ki az életműből és részt az egyes képekből. Vajon képes-e ezzel a módszerrel visszaadni – vagy legalább megéreztetni – az egészet? A mozgókép tizenöt perc alatt a pillanatképek sokaságát pergeti le a néző szeme előtt. Vajon pótolhatja-e a képek bősége az egyetlen kép előtti megállást, a csöndes és hosszas meditációt?

Filmünk túllép a hagyományos rajzfilmen. A filmnek több képi rétege, jelentés-síkja, összetevője van.

A film egyik szintje a naturfotókból és -filmképekből áll. Látjuk a házat kívülről, ahol a festő lakik, a kamera körbejár a műteremben és ráközelít a festő asztalára, a festéktubusokra, egy-egy alkotásra, festményekre, szobrokra, látjuk a festő

arcát állóképekből egybemontírozott, időbelivé tett formában, látjuk a pécsi Dómot, a ház mögötti kertet... Ezek a milió, a környezet hiteles megjelenítését szolgáló reális képek a film – így is mondhatjuk – hagyományos rétege.

A film másik szintjét az animációs képek alkotják. Itt is különbséget kell tenni azok között a képek között, amelyek a festőművész alkotó jelenlétét fejezik ki a film-ben, és azok között a képek között, amelyek a stúdió rajzasztalán készültek, és nem Martyn Ferenctől származnak. Martyn igazi értelemben alkotótársként vett részt a munkában. Művészetének animációs megjelenési formája, amikor az általa celluloid-szalagra készített rajzai jelennek meg a filmben, illetve az a képsor, amikor a festő a felvevőkamera alatt rajzol, amikor két rajz születésének vagyunk a tanúi, vagyis az a képsor, amely a két rajzból állt össze: a festő minden tollvonását külön-külön lefotografálták, állóképen, kockánként rögzítették, majd a Képeket egybemontírozva mozgássá, folyamattá változtatták, a több napi munkát a filmben egy perc és negyven másodperc időtartamba sűrítették. – Természetesen ebben a munkában is jelen vannak a film készítői, animátorai, de tevékenységük ennél sokkal gazdagabb. Számos filmtrükkal, a Martyn-festmények felbontásával, szerkezeti vázuk föltárásával, a Martyn-motívumok kivetítésével, átrajzolásával, önállósításával teszik valóban filmszerűvé az alkotást, s ezzel mintegy önállóan értelmezik, kommentálják, magyarázzák Martyn művészetét. A film alkotóinak legnagyobb érdeme persze abban van, hogy ezt a három réteget, a realista képanyagot, Martyn animátori jelenlétét, valamint saját animációs képeiket szerves egységgé tudták gyúrni. Ebben az összefüggésben a natúrképek is a kontextus szerves részeivé válnak, életre kelnek, új jelentést kapnak, nem kiegészítenek vagy pótolnak valamit, hanem megjelenítenek. És nem érzünk gondolati, hangulati vagy minőségi döccenőt akkor sem, amikor a film Martyn „eredeti”, primér munkáiról a film készítőinek műtermi rajzaira vált át.

A filmben megjelennek a nagy Martyn-festmények, fölbukkannak jeles grafikai lapjai, újra látjuk kedvelt hősének, Don Quijoté-nak alakját, erőteljes, szerkezetes képeit, visszatérő motívumait. Nagy a film asszociációs köre és érzelmi varázsa. Néha úgy érezzük, mintha egy-egy forma a helyét keresné, kilép helyéről, aztán boldogan megtalálja adekvát környezetét. Vonalainak valósággal balett-táncosokra emlékeztető mozgása van, máskor szélben lengő villanyhuzalokra emlékeztetnek. Egy-egy forma kiválik a képből, behorpad, kitüremkedik, alakját változtatja, mintha sejtek mozgását vizsgálnánk mikroszkóp alatt. A képek visszaadják Martyn művészetének nyugalomát, biztonságát, tiszta derűjét, s néha humorát is fölillantják. A film szerkezetét egymástól jól elkülönő, világosan fölismerhető tételek alkotják, de a részek között a szerves kapcsolódás is fölismerhető: az egész filmet talán a legdinamikusabb természetes mozgásforma, a szálló madár motívuma köti össze.

A látványréteg szerves kiegészítője a film hangzásvilága. Ahogy a vizuális anyag három forrásból táplálkozik, azonképpen a film akusztikai anyaga is hármas rétegezettségű. Vannak a filmben naturális hangok (harangszó, madárhang, felerősített szívdobogás), halljuk a festőművész hangját: tömör, szabadvers szépségű szöveget mond az őszi kert dicséretéről, és végigkíséri a filmet Kurtág György zenéje. Ez utóbbi a film legmeghatározóbb zenei rétege. Kurtág muzsikájának már a filmkészítés legelső, kereső-tervező fázisában ihlető, ösztönző, gondolathívó szerepe volt. Még nem indult el a forgatás, amikor a film alkotói különféle eredetű zene meghallgatása során próbálták kiválasztani az elképzeléseikhez legillőbbet. Kurtág zenéjénél kötöttek ki. A film elkészülte után aztán a zeneszerző a képi anyag ismeretében és meglévő műveinek felhasználásával állította össze a film végleges zenéjét, mintegy maga is alkotótársul szegődve a film vizuális anyagának létrehozóihoz. Az alkotók helyesen döntöttek: effajta rajzokhoz ez a zene való: cimbalom és hegedű, ütő-, fúvó- és vonós-hangszerek szava azonos stílusban, azonos ritmusban hangzik a képek nyelvével.

*

A film a Pannonia Filmstúdió pécsi műtermében hosszú és türelmes, másfél éves munka eredményeképpen készült el. Alkotói, rendezői, Kismányoki Károly és Szijártó Kálmán maguk is tehetséges, fiatal festők, a képzőművészet oldaláról jutottak el az animációs filmek világáig. A film elkészítésének ötlete, a kezdeményezés az övék. Tehetségüket dicséri, hogy a munkába magát a művészt is be tudták vonni, oly módon, hogy az elkészült művet Martyn is vállalja. Az ilyen film készítésének természetes velejárója, hogy a bemutatott anyagnak többszörösét kell fölvenni, és a film végül a vágóasztalon áll össze. (Vágó: Czipauer János.) Látszólag a film létrejöttében a véletlennek, a rögtönzésnek volt nagy szerepe, de ez csak látszat. Valójában a munkát legelső mozzanatától szigorúan átgondolt terv, részletesen kidolgozott forgatókönyv irányította. A film nagy érdeme, hogy mindig a képi anyag, Martyn művészetének jelenlétét, valódi tartalmait érzékeljük, és nem a „konceptiót”, a festékszagot, a zsinórpadlásról leeresztett díszleteket. Lehet-e nagyobb dicséretet mondani egy animációs filmre, mint azt: optikai és akusztikai, dinamikai és időbeli csatlódás „áldozatai” vagyunk, amikor fölkelünk a székről a film végén, mert nem akarjuk elhinni, hogy egy csaknem negyedórás filmet láttunk. Sokkal kevesebbnek érzékeljük az eltelt időt. Tizennégy perc nagyon sok tud lenni, ha valami rosszat látunk. Ez a tizennégy perc igen rövid idő.

A film a televízió pécsi körzeti stúdiójának megbízására készült, és bemutatására is a televízióban került sor. Ez persze nem zárja ki a lehetőséget, hogy moziban, a gyöngyvászon méreteiben is játszák. Minden bizonnyal ez a találkozás, ez a vetítési forma új és sajátos élménytartalommal gazdagítja a nézőt. A filmtől nem idegen a képzelettel való játék sem: gondoljunk arra a lehetőségre, hogy a kazettás magnetofonszalaghoz hasonlóan egyszer majd videokazettán is megjelenik a Martyn Ferenc művészetéről készített film, hazavihetjük a boltból, és a kedvünkre való időben vetíthetjük arra alkalmas tévékészülékünkben. A néző akkor már akár játszótársa, alkotótársa is lehet a film készítőinek: tetszésére leveheti vagy fölerősítheti a hangot, gyorsíthatja vagy lassíthatja a film ritmusát, egy-egy képnél percekig elidőzhet, s ha ahhoz van kedve, egy-egy képsort akár visszafelé is pergethet.

A Martyn Ferenc festői világát bemutató film nem képeinek, festményeinek „megfilmesítése”, hanem egy új, sajátos, öntörvényű vizuális alkotás létrehozása. A festmények, a grafikák, az irodalmi kísérorajzok, a kerámiák, a szobrok után egy új kifejezési nyelvet vett birtokba a művész. A film sikeres vállalkozás a valóban filmszerű és a festészethez is hű, magyar képzőművészeti film megteremtésére.

Szabó Erzsébet pécsi kiállítása

Kiállítási híreket olvasva, hallgatva gyakran találkozunk a kifejezéssel: életmű-kiállítás, amin – azt hiszem – nagyjából azt értjük – valakinek a munkásságából az egész életére jellemzőt, fontosat mutatnak meg a nézőnek. De a kifejezésnek bizonyára van egy másik, fontosabb jelentése, az, ha elfogadjuk, tudjuk, hogy a művészet mindenekelőtt pontos időmérő, hogy a művészet – létrejöttének kronológiai, társadalmi, történelmi feltételeit határozza meg, hitelességét jelenti.

Egy olasz trecento táblakép kronológiai, topográfiai, társadalmi jelentésszeg. Aztán az időmérés relativitása – a mi Nagybányánk idején már készen álltak Seurat festményei, lemérhető az „écart” Rippl-Řónai fekete képei és Whistleré között, a kaposvári dekoratív korszak és Gauguinnek Tahitin készült képei között.

Ma itt Szabó Erzsébet gyűjteményes kiállításán vagyunk együtt – életmű-kiállításán vagyunk –, időt jelentő, időt mérő, időt jelző kiállításon.

Hogyan történt, hogyan lehetséges ez?

Tudjuk, az üveg, amivel mindennap szinte mindenütt együtt élünk, szinte születésünktől halálunk órájáig híven kísér bennünket, használjuk, elhasználjuk – kemény, átlátszó, de általában tartózkodóan rideg, mesterséges szilikát anyag, több ezer éves a kora, története – tudomány, társadalom összetevő szerepe szolgál, megerősít, vigasztal bennünket és ha megsérül, szomorúvá tesz.

Szabó Erzsébet az üveg varázslója. Úgy fogalmazom, hogy kezén az üveg szófogadó, érző, élő anyaggá változik. És mert Szabó Erzsébet szenvedélyes kísérletező és kísérletei bőséges aratást teremnek, szinte önfeledten, derűsen mutatja, hogy új, újabb szerepben és külsőben áll elénk. Igaz, ezt a kísérletező képességet mindenkor céltudatosság vezényli – a prágai képzőművészeti főiskola, az ajkai üveggyárban, Dűrenben, amikor az üveggyár meghívására hutaüveg és színes technológiai eljárásokat végzett. És – idézem: „szívesen foglalkozom úgynevezett hutakész szabadkézi alakítású üvegfúvott tálak, vázák, figurális alkotások megformálásával” – és e mondatból sorra következik a tömeggyártás igényeinek felelve, hogy ezek az „üvegek” színesek, csiszoltak, maratottak a felületképzés hosszú sorában.

Bevallom, Szabó Erzsébet üvegeinek megejtő szépsége szinte megállít tudatlanságomban és aggodalommal, bizonytalanul csupán érzem, milyen hosszú, fölfedező, kísérletező útra kellene – segítségével – elindulnom.

És kérdezem, meg kell őt magát kérdeznünk, hogy a magunkfajta tudatlant egy pécsi előadásban előszóval tájékoztasson és ne hagyjon el a tudatlanság kényelmetlenségében. Azaz, a varázsló megmutatná, hogy a mutatvány érthető.

Igaz, Szabó Erzsébetnek van könyve – „Kézi gyártmányú finom üvegek” a címe –, jó volna a polcon őrizni és néhanapján, talán állva a könyvek között elidőzni, beleolvasni, találkozni a végtelennel. Aztán – a bőség zavara – mert hiszen ez a barátság – entre Scylla et Charybde – el sem magyarázható. Tartson még soká, amíg tartható maga az élet.

Elhangzott április 6-án a kiállítás megnyitójaként.

JÁSZI ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA PROGRAMJA

A Huszadik Század első számába írt programadó tanulmányában *tudományos publicisztikát* ígért Jászi Oszkár, tudományos publicisztikát, amely „a társasélet igazságait” a kauzalitás egyetemes törvényei alapján kutatja; nem elégszik meg a felszíni jelenségekkel, hanem „a távolabbi, a rejtett, az egyetemes okokat keresi”, s a társadalom életének eképp feltárt alaptörvényeiből kiindulva „mérlegeli és bírálja a jövő fejlődését”. Ebben a munkában – hangsúlyozta – „örömmel adunk tért minden tudományos célzatú dolgozatnak, bármely iskolához, vagy meggyőződéshez tartozzék is írója... Csak egy iránynak nem nyílnak meg a *Huszadik Század* hasábjai – fűzte hozzá –. A reakciónak minden... megnyilatkozása száműzve lesz. És ezzel nem tagadjuk meg kifejtett elveinket, mert a reakció publicisztikája nem lehet *tudományos publicisztika*.”

Így fogalmazta meg a „társasélet” porondjára lépő 25 éves fiatal jogász a modern társadalomtudomány s a modern társadalom iránti elkötelezettségét: *valójában egy élet programját*. Merész, határozott lépés volt, eleve vállalta a politikai támadások lehetőségét s maga is tudomány és politika egybekapcsolásának igényével lépett fel. A maga s vele együtt fellépő fiatal értelmiségiek szerepét – 10 esztendő múltán – Jászi is úgy értékelte, hogy 1848 óta először történt meg, hogy „a magyar ideológoknak egy nagyobb és szervezett csoportja nyíltan szakított a hivatalos, nemesi állambölcselet és publicisztika összes hagyományaival és azokkal szemben a szigorú kritika álláspontjára lépett az elnyomott néposztályok érdekében, a modern szociológia tudományos fegyvertárának felhasználásával.”

A tudományos fegyvertár kezdetben a spenceri pozitívista szociológia volt, de Jászi (és több társa ideológiai-tudományos fejlődésére hamarosan jelentős befolyással volt a marxizmus. Elfogadta a marxista társadalomfelfogás alapjait: a gazdasági tényezők, az osztályviszonyok és osztályküzdelmek meghatározó jelentőségét, s ennek logikus folytatásaként felismerte, hogy a szocializmusnak a társadalomfejlődés szempontjából központi jelentősége van. (Jászi nem vált marxistává, de a magyarországi tőkés fejlődés lehető legszabadabb útjáért folytatott harcában ez időtől fogva a marxizmustól várt ideológiai s a szervezett szocialista munkásságtól politikai támogatást.) Szabó Ervinnel való megismerkedése és szoros barátsága különösen 1903–1904 folyamán közelítette őt a szocialista mozgalomhoz is, olyannyira, hogy ekkoriban az a terv foglalkoztatta, hogy a szociáldemokrata párton belül kísérelje meg érvényesíteni a magyar társadalom megformálására vonatkozó, egyelőre meglehetősen kiforratlan elképzeléseit.

1904 őszén kidolgozta egy megreformált szociáldemokrata párt: a Magyar Szocialista Párt tervezetét. Elképzelésének lényege az volt, hogy a szociáldemokrácia tömegbefolyásának növelése végett megnyerje a párt számára a demokratikus magyar értelmiséget, főként azért, hogy a párt pozitív választ ad a magyar nemzeti függetlenségi törekvésekre, vezetése pedig ennek az értelmiségi rétegnek a kezébe kerül. A nemzetiségi kérdésben – úgy vélte – elegendő lenne az 1868-as nemzetiségi törvény végrehajtásáért harcolni, s a nemzetiségi néptömegek életbevágó szükségleteit anyanyelvükön kell majd kielégíteni. A tervezet nem érintette az agrárkérdést, és összességében nem ment túl a szociáldemokrata párt minimális, demokratikus programján. Terve Szabó Ervin határozott ellenzésébe ütközött, s Jászi nem tett kísérletet arra, hogy gyakorlati lépéseket is tegyen tervének megvalósítására.

Mint kettőjük levelezéséből kivehető, ekkor (1904. dec. 25.) vetődött fel először egy *radikális pártalakulás* terve, miután Jászi tanúsága szerint Szabó Ervin meggyőzte őt taktikájának helyességéről s „a lényegben végképp egyetértésre jutottak” (1905. ápr. 5.). Ezek a mozzanatok alátámasztják Szűcs Lászlónak azt a véleményét, hogy Jászi és Szabó között ekkor valamiféle munkamegosztás jött létre. A végső, szocialista célban egyetértve, Jászi képviseli a demokrácia megteremtésének minimális programját, Szabó Ervin pedig az ennek nyomán kibontakozó szocialista (valójában: szindikalista) célkitűzést. Annyira különböző politikai felfogásuk és küzdelmük ellenére is fennmaradó meghitt barátságuk megértéséhez a munkának ez a fajta megosztása mindenesetre megadja a kulcsot.

A tervezgetés, a felkészülés szakaszát, amelyet Jászi később némi túlzással a „romantikus illúziók” idejének minősített, 1905. táján mind inkább a tudományos és politikai cselekvés szakasza váltotta fel. A nemzetközi szocializmus egyes válságjelenségei, a szociológiai kutatások új eredményei, s nem utolsósorban az 1905-ben kialakult súlyos kormányzati válság arra készítette Jászit és csoportját, hogy aktív részt vállaljanak a magyar társadalom válságának megoldásából, meggyorsítsák azoknak a feltételeknek a kialakítását, amelyek elősegíthetik tudományos – és politikai – tevékenységük kibontakoztatását.

A válság megoldásának útját Jászi – a szociáldemokrata párthoz hasonlóan – az általános választói jog megteremtésében jelölte meg. Az ismert politikai helyzetben az ő útja is a darabontokhoz vezetett. Együttműködve Vészi Józseffel, (s a mögötte álló Kristóffy József belügyminiszterrel) az ő vezetésével jött létre az Általános Választói Jog Ligája, amely a koalíció antidemokratikus elzárkózásával szemben valamennyi demokratikus politikai erő tömörítését tűzte ki célul.

A Ligához sok közéleti személyiség csatlakozott; politikusok mellett írók, művészek, az ipar és a kereskedelmi élet vezető képviselői. A Ligát támogatta a szociáldemokrata párt is; 1905 őszén több alkalommal is rendeztek közös választójogi gyűléseket. Ezek voltak a szervezett munkásság és a radikálisok közötti hallgatóság megkötött fegyverbarátság első gyakorlati megnyilvánulásai.

Jászi akkori munkahelyéről, a Földművelésügyi Minisztériumból féléves szabadságot vett ki, hogy minél aktívabban vehessen részt a kibontakozó választójogi harcokban. Vészivel egyéb területeken is szoros együttműködést épített ki. Ady, Bíró mellett ő is rendszeres politikai vezércikkírója volt a Budapesti Naplónak s a választójogi küzdelem anyagi-társadalmi bázisának szélesítésére kilencedmagával ő is belépett a Demokrácia páholyba, amelynek ekkor Vészi József volt a főmestere.

Jászi a Kristóffy-féle haladó pártba, majd – ennek nyilvánvaló kudarca után – az ugyancsak darabont fogantatású radikális pártba való belépését fontolgatta, de ettől a lépéstől megkímélte őt a koalíció váratlan leszerelése és kormányváltása. Megnehezült viszont – s mint azt előre is látni lehetett – tarthatatlanná vált a helyzete a Földművelésügyi Minisztériumban. Nem várta meg, amíg az 1905-ös szerepléséért elbocsátják, 1906 nyarán maga mondott fel, s ettől fogva teljes energiával tudományos és politikai feladatainak élt.

Jászi tisztában volt vele, hogy a hatalomra került koalíciótól a magyar demokrácia programjának nincs mit várnia. Kitűnő érzéssel ismerte fel viszont, hogy megszabadulva a darabont-politika terhetől, lehetőség nyílik egy haladó, radikális polgári mozgalom megteremtésére, ha felkarolja a koalíció cserben hagyott programpontjait, – ezzel már régebben érlelődő saját tervét is realizálva. Kiváló szövetségest nyert Szende Pálban, aki ekkor publikált „Önálló vámterület és osztályharc” c. tanulmányában éppen azt bizonygatta, hogy nincs magyar demokrácia a függetlenségi követelések s elsősorban az önálló vámterület megvalósítása nélkül. Ugyanebben az időben publikálta Dániel Arnold is sok vitát kiváltott szociáldemokrata agrárprogramtervezetét, amely a nagybirtok parcellázásában és paraszti szervezetek szervezésében, az ipari munkásságnak és a földhöz jutó, kollektív gazdálkodást folytató parasztságnak a szövetkezésében jelölte meg a magyar demokrácia megteremtésének másik, sarkalatos feltételét. Jászi nagy elismeréssel fogadta Dániel fellépését, s Rácz Gyulával, ifj. Leopold Lajossal és csoportjának több más tagjával együtt

első lelkesültségükben paraszt hetilap kiadását vették tervbe, a parcellázáshoz, illetve a szövetkezetek alapításához parasztpartot kívántak alapítani stb. Mindehhez azonban nem volt erejük-tökéjük.

Energiájukat lekötötte a Társadalomtudományi Társaság 1906 nyarán kirobbant válsága is, amely a konzervatív-liberális, s a koalícióval szimpatizáló elemek kiválásával zárult, befejezve azt a differenciálódási folyamatot, amely valójában már a megalakulást követően megindult. Az egyértelműen baloldali lett Társaság most már „Magyarország fölfedezését”, „a tudományos politika megalapozását” tekintette főfeladatának.

Jászi 1907 elején nagyszabású programban dolgozta ki a maga és csoportja tenivalóit. „Az új Magyarország felé” címmel a Huszadik Században publikált írásában abból indult ki, hogy Magyarország társadalmi fejlődésének következő lépcsőfoka szükségszerűen a polgári demokrácia lesz. Ennek az a politikai feltétele, hogy radikális polgári párt jöjjön létre, amely – a szocialista munkáspártra támaszkodva – harcot indít a demokratikus Magyarország megteremtéséért.

A polgári radikális párt feladatai között Jászi az első helyen a demagóg, klerikális töltésű nacionalizmus elvetését, s a függetlenségi gondolat és a demokratizmus egybekapcsolásának szükségességét jelölte meg. Ennek alátámasztását az önálló vámtérület létrehozásában, a nagybirtok felosztásában és kisbirtokrendszeren alapuló szövetkezeti hálózat létrehozásában, helyi demokratikus önkormányzat kiépítésében, az egyházi birtokok szekularizációjára épülő széles körű közoktatási reformban, a progresszív adózás bevezetésében, az egészségügy és az igazságügy államosításában jelölte meg. A munkásosztály küzdelmének támogatására széles körű munkásbiztosítást, gondolat-, sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadságot, az „izgatás” és a sztrájk szabadságát tartotta elengedhetetlennek. A nemzetiségi politikában Eötvös és Deák útját, az 1868. évi 68. tc. tényleges megvalósítását jelölte meg feladatként. Végül, a politikai válság éveiben annyira középpontba került katonai kérdések megoldására modern néphadsereg létrehozását sürgette.

A magyarországi polgári radikalizmusnak ezt az első, vázlatos programját – írta Jászi – ki kell dolgozni részleteiben is. Nyilvánvaló, fűzte hozzá, hogy ez csak kollektív erőfeszítések eredménye lehet. A koalíció kormányzása egyelőre kizár minden tényleges beavatkozást a politikai életbe – fűzte hozzá. De éppen ezért fel kell használni az időt arra, hogy „tisztába jöjjünk feladatainkkal” s ha itt lesz az ideje, hogy „ki lehet bontani a vitorlákat: a hajónk pontos iránytű nélkül ne maradjon”.

A nagyszabású munka: a „rég Magyarországon” feltérképezése és az új Magyarország tervének kidolgozása – az addigi eredményekre támaszkodva – szinte valamennyi irányban megindult. Nincs most rá mód, hogy akár csak érintőlegesen is foglalkozzunk azokkal a tanulmányokkal, vitákkal, mindazzal az elmélyült kutatással, amely a Társadalomtudományi Társaságban s a polgári radikalizmus „előkészítő műhelyében”: a haladó szellemű szabadkőműves páholyokban, elsősorban is a Jászi által alapított Martinovics páholyban folyt. Röviden inkább azt a vitát jeleznénk, ami a program közzététele után Jászi és a programot merev-ortodox marxista álláspontból bíráló Diner-Dénes között kibontakozott. Diner-Dénes kifogásolta, hogy a programtervezet nem szól a radikális párt lehetséges osztálybázisáról, elutasította Jászi „függetlenségi jelszavait” s problematikusnak jelezte az esetleges paraszti orientációt is.

Jászi válaszában kifejtette, hogy ami a párt lehetséges osztálybázisát illeti: az új radikális párt csakis a kispolgárságnak, a lateinereknek s a parasztságnak lehet a pártja, hozzátéve, hogy „múló szövetségeket a mozgó tőkével” is lehetségesnek tart, különösen napi politikai kérdésekben.

A párt lehetséges osztálybázisával összefüggésben Jászi kitért arra is, hogy a polgári radikalizmus „a fejlődő magyar industrializmus” politikai érdekképviselőként is felfogható lett volna, amelynek a tevékenységét átmenetileg a szervezett munkásság is támogathatta volna. „Ezek a remények azonban – írta –, úgy látszik, füstbe mentek és az események azoknak adnak igazát, akik nem sokat várnak a magyar ipari kapitalizmustól a radikális politikai küzdelmek számára.” A nagytőke tar-

tőzkes magatartását abból vezette le, hogy az megtalálja számítását a jelenlegi rendszerben is, de nem tette hozzá, hogy a magyar nagypolgárságot éppen a szociológus csoport radikális jellege riasztotta vissza a Társadalomtudományi Társaság, a tervezett polgári radikális párt támogatásától. A koalícióval szemben alulmaradt Szabadelvű párt feloszlását, a kivárást még mindig kevésbé veszélyesnek tartotta, mint a demokratikus Magyarország megteremtéséért a szocialistákkal szövetkezni kész radikális értelmiségi csoport támogatását.

A vitában Jászi ismételten hangsúlyozta a függetlenségi és a forradalmi gondolat összekapcsolásának szükségességét s hozzátette, hogy a nemzetiségi kérdésben is vállalja a 19. század jó hagyományait. Az agrárkérdésben egyébként is folyó vitával kapcsolatban leszögezte, hogy „az új párt legfontosabb kérdése az agrárprogram”, egy virágzó kisbirtokososztály megteremtése, s vele összekapcsoltan dán mintájú szövetkezeti hálózat kiépítése. Ez volt igazán Jászi ideálja; a „sunyi, alázatos magyar paraszt” (mert ilyené tette a nagybirtok), Jászi „a szabad föld társadalmából kinőtt”, „nyílt, bátor dán kultúrembert” állította szembe. 1907 elején szervezkedés indult Országos Radikális Párt létrehozására, amelyet azonban nem a Jászi Oszkár által vezetett radikális szociológus csoport irányított, hanem a darabont kormány volt belügyminisztere, Kristóffy József, aki ekkor már Ferenc Ferdinánd hírhedt Belvedere-köréhez tartozott, s a Monarchia jövődöbeli urának elképzelései szerinti antidemokratikus, „Gesamtmonarchie”-terveket kovácsolta. A Kristóffy-féle „radikális pártnak” nagy anyagi eszközök felhasználásával s a koalíció behódolása miatti kispolgári csalódottságot kihasználva sikerült országos jellegű mozgalmat kialakítani, magához kapcsolva az egyes városi kispolgári-polgári politikai mozgalmakat, sőt ideiglenesen Áchim Parasztpártjával is érintkezésbe jutott. Akcióprogramjával, amely erős eszmei ködösítéssel radikális szílamokat hangoztatott, sikerült magához kapcsolnia a polgári radikális mozgalom egy csoportját is (így nem tisztázott még Rácz Gyula szerepe ebben a mozgalomban s további kidolgozást igényel az egyes nemzetiségi csoportok szerepe és jelentősége is a mozgalom felfutásának időszakában).

Jászi és csoportja 1907 tavaszán elhatározta magát ettől a kezdeményezéstől, ami nem kevés ellentétre és félreértésre adott okot a radikális táborban, de 1908-ban, amikor a Belvedere-kör valódi természete és tervei mind világosabbakká váltak, ezek a differenciák megoldódtak. Jászi maga is igyekezett arra, hogy ne csak a magyar paraszti mozgalmak (Áchim), hanem a nemzetiségi radikális politikuskok körében is híveket szerezzen a magyar polgári radikalizmus eszméinek. Mint eddig kevésbé ismert jelenségekre, hadd hívjam fel a figyelmet a Jakšić-fivérek vezette nagy-kikindai szerb demokraták körére gyakorolt pozitív hatására, (Srpski Glas) akik – főleg az 1910-es évek elején – támogatták Jászi és az általa irányított választójogi liga tevékenységét.

A koalíció bukása, a Nemzeti Munkapárt megalakulása és hatalomra jutása új helyzetet teremtett a magyar demokráciáért folytatott küzdelemben. A széthullott koalíció demokratikus szárnya Justh Gyula vezetésével szövetségre lépett a szociáldemokrata párttal s a választójogi reform megteremtésének jegyében széles körű küzdelem indult meg országszerte. Jászi vezetésével felújította tevékenységét a választójogi liga, a reform híveit tömörítő politikai egyesülésként létrejött a Reformklub. 1911 nyarától a Justh-párt, a polgári radikális szociológusok és a szociáldemokrata párt együttműködése révén kiformalódott az ország demokratikus átalakításáért küzdő erők tábora, harci szövetsége, s élesen szembefordult a reakció tömörülő erőivel, a Tisza István vezette nemzeti munkapárti nagybirtokos-nagytőkés szövetkezéssel.

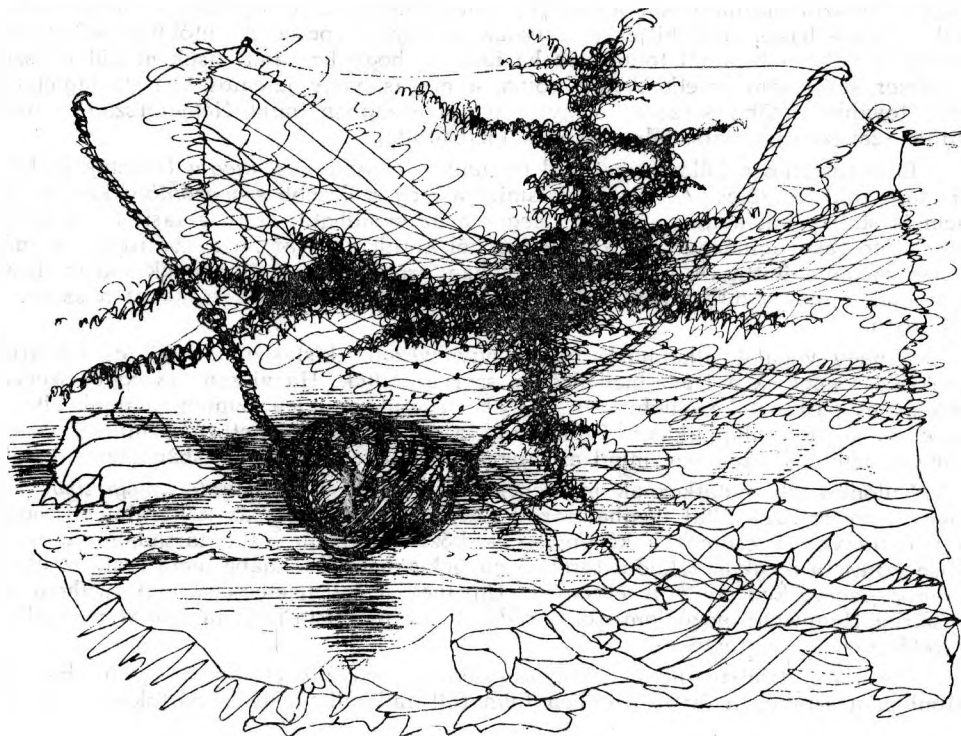
Ezen az úton jutottak el a választójogi küzdelmek a vérvörös csütörtökhöz, a szocialista munkásság forradalmi megmozdulásához. Jászi Oszkár 1912. május 23-át a „vérkeresztség napjának”, „a választójogi forradalmának” nevezte s a munkásokról mint a demokratikus Magyarország hőseiről emlékezett meg.

Tisza júniusi „államcsínye” után nyilvánvalóvá vált: a radikális program érvényesítése nem képzelhető el önálló párt megalakítása nélkül. Jászi a demokratikus tábor ideiglenes vereségéből azt a tanulságot vonta le, hogy Magyarországon a de-

mokrácia erőtlen mindaddig, amíg csak a városi dolgozó osztályokra-rétegekre támaszkodik. Arra van szükség, hogy csatasorba álljon az ország többmillió földmunkás- és paraszti tömege is. Jászi több tanulmányában és cikkében meggyőzően bizonyította, hogy a történelmi ellenzék – beleértve a Justh-párt jelentős részét is – alkalmatlan arra, hogy ennek az új toborzásnak, ennek az új erőgyűjtésnek vezető politikai testülete legyen. Parasztpártok híján s a szociáldemokrata párt „dogmatikus kötelezettségei” folytán csak egyetlen megoldás lehetséges: ha a radikális polgárság önálló politikai párttá szerveződve maga tesz kísérletet a falusi (városi) kispolgári tömegek megnyerésére és ezáltal a demokrácia erőinek túlsúlyra juttatására.

A kibontakozott vitában Jászi 1913 végén azt bizonyította, hogy az új pártalkulatra taktikai szempontból is szükség van, mivel ez a párt az egyesült ellenzéket is balfelé tolná, s a megindítandó radikális agrárpropaganda jelentős tömegeket, köztük a nemzetiségi parasztság tömegeit is, a párt mögé sorakoztatná. Megismételte régebbi tézisét: olyan parasztpolitika alakulhatna ki, amely a feudalizmussal szemben nem az elmaradott falut, hanem a polgárosodó parasztvárost sorakoztatná fel. A radikális párt létrehozásával kiegészülne a szociáldemokrata párt tevékenysége is: a polgárságban a munkásság demokratikus programját támogató mozgalmakat keltene életre.

A demokratikus tábor vitái az Országos Polgári Radikális Párt megalakításával (1914. június) zárultak. A Jászi Oszkár vezette párt létrejöttével politikailag és szervezetileg egyaránt kialakult a magyar progressziónak az a tábor, amely optimális választ tudott adni a magyar társadalom akut válságára. Tudjuk, hogy ez a válasz megkésített volt, olyankor hangzott el, amikor a „ránk zúditott háború” elsodorta a korábbi erőviszonyokat, a küzdelem sok munkával, nagy áldozatokkal kialakított egész feltételrendszerét. De a valóságban gyökeredzett: a szervezett szocialista munkásság, a magyar paraszti-kispolgári tömegek s a haladó értelmiségi csoportok érdekeit, vágyait fejezte ki, s előkészítette a talajt a vesztett háborúból kiutat hirdető 1918-as *őszirózsás forradalom* győzelméhez.

A FASIZMUS TÁRSADALMI BÁZISA A DUNA-MEDENCÉBEN

Olaszországban szenvedélyes, akár azt is mondhatnánk, „késhegyig menő” harc dúlt, és részben dül még mindig a körül a kérdés körül, hogy az ottani fasiszta mozgalomra milyen társadalmi rétegek nyomták rá legjobban bélyegüket. A távolról sem kíméletes szó- és tollpárbaj már több éve tartott, amikor meg kellett állapítani, hogy a teóriák csatája a tények részletes ismerete nélkül folyik. Komoly elemzés ugyanis a fasiszta párt társadalmi összetételéről mind ez ideig nem készült.

Jó előrebecsíteni ezt a tudománytörténeti epizódot, nehogy hasonló hibába esünk, amikor a Duna-vidék fasiszta jelenségeinek társadalmi alapjairól szeretnénk beszélni. A hibaforrás – legyünk őszinték – ebben a zónában még nagyobb, tekintettel arra, hogy a magyarországi nemzetiszocializmus kivételével mégcsak olyan közzétett vizsgálatok sem igen készültek ezekről a kérdésekről, mint amilyenekkel az olasz történészek dolgozhatnak.

Ilyen körülmények között csak annyit engedhetünk meg magunknak, hogy kirajzolódó tendenciákra mutassunk rá, – és ezt is csak óvatosan tehetjük.

Mindenekelőtt szükségesnek látszik azonban, hogy eloszlássunk egy esetleges félreértést. Ezt az okozhatja, ha nem teszünk különbséget az egyik oldalon a fasiszták és szavazóik, a másikon pedig azok között a társadalmi hatalmasságok között, akik a fasiszta mozgalmakat anyagilag támogatták, illetve valamilyen okból a maguk számára hasznosnak hitték a fasiszták uralomra lépését. Az utóbbiak sehol sem tettek ki néhány tucatnál többet, és ha igaz is, hogy hozzájárulásuk nélkül fasiszta rendszer sehol sem keletkezhetett volna, a magas, vagy jelentős fasiszta taglétszámmal, továbbá a több százezer, vagy – nagy országban, mint Németország – több millió szavazót más társadalmi rétegek biztosították.

Ezen túlmenően különbséget kell tennünk a *fasiszta párt magja* (vezetők és harci csoportok), a széles *párttagság*, valamint a még szélesebb *szavazótábor* között. Ha nem is statisztikai alapon, hozzávetőlegesen az mondható, hogy a fasiszta vezérkarok döntő része mindenütt a középrétegekből került ki – amint a szakirodalom már régen megállapította. A párttagság esetében azonban ezek a rétegek maximálisan már csak mintegy 50% körül voltak jelen, és arányuk tovább csökkent a szavazótáborban.

E nagy vonalak alkalmazhatók az úgynevezett „kisfasizmusokra” és közöttük azokra is, amelyek a Duna-medencében szervezkedtek. Ha viszont az egyes szervezeteket és pártokat közelebbi vizsgálat alá vesszük, minden szinten találunk eltéréseket társadalmi alapjaikban. Ezek mind a mintának tekintett náciizmussal és az olasz fasizmussal szemben, mind az egymás közötti összehasonlításban érzékelhetők.

Különbségek mutatkoznak mindenekelőtt magukban a *fasiszta „magokban”*. A magyar történészek által meghatározott „úri” vonás, vagyis az a körülmény, hogy a fasiszta vezető csoport a középrétegek közé *lesüllyedt*, és e társadalmi csoport felső szintjein megkapaszkodni törekvő elemeket foglalt magába, nem csak az itteni Gömbös-szervezkedésre volt érvényes. Ugyanez a jellegzetesség megfigyelhető az ausztriai Heimwehr-mozgalom, sőt a radikális szeparatista-fasiszta horvát mozgalom vezetésének egy részében is.

Mind Ausztriában, mind Magyarországon megváltozott és összetettebbé vált azonban a szinkép a 30-as években felmerült radikális fasiszta pártokban: így az

ausztriai náci pártban és a Szálasi-pártban. A vezető magból nem tűnt el ugyan a süllyedők csoportja, de a vezetők társadalmi meghatározottsága vegyesebbé vált.

Ezzel szemben mind Szlovákiában, mind Romániában sokkal inkább a *felfelé törekvés* volt jellemző a fasiszta, fasizáló szervezkedés, mozgalom, illetve párt vezető központjára. Ezek az emberek többnyire vidékről, faluról, paraszti környezetből vagy a vidéki kispolgárság köréből érkeztek.

Kérdés, hogy vajon milyen alapon találkozhatott össze a társadalom különböző vidékeiről, nem egyszer ellentétes pólusairól érkező emberek csoportja, hogy azután lényegében véve azonos úton keresse a társadalmi megváltást, és olykor párhuzamos, csak árnyalatokban különböző szervezetek, de nem egyszer csak ugyanannak a pártnak a keretei között működjenek? Minden bizonnyal arról volt szó, hogy a középrétegekbe *fentről lesüllyedő és alulról felkapaszkodni törekvő csoportok alapvető élménye, életérzése volt azonos, az ugyanis, hogy a társadalomban sem egyiküknek, sem másikuknak nem volt biztos helye és nem volt jövője.*

A nagybirtok-típusú *agrártársadalmak bomlási termékeként* megjelenő elszegényedett fiatal életélményét boncolgatta már a történeti irodalom, ábrázolta a szépirodalom, elemezte a szociológia, mind magyar és osztrák, mind lengyel változatában. E réteg létélménye a társadalmi bizonytalanság és a feleslegesség érzése volt. Érezték, hogy a történelem zsákutcájába kerültek, és hogy kitörhessenek, a történelmet kellett újra nyitniuk. A kapitalizmus nem vette szárnyaira őket, a liberalizmus kárukra dolgozott, a szocializmus ellenségük volt. Logikusan adódott a program: a szocializmust le kell verni, a liberalizmust és a vele összekapcsolódott politikai demokráciát meg kell szüntetni, már csak azért is, hogy a kapitalizmus az állam segítségével kedvük szerint legyen megformálható.

Mit mondhatunk viszont a *feltörekvő középrétegekről*? Vajon a felfelé törekvés pusztá ténye önmagában véve elegendő lehet ahhoz, hogy egy ilyen csoport a fent jellemzett gondolatmenetre jusson? Aligha. Amennyiben a társadalmi szükséglet hívja ki az új rétegek megjelenését a középben, az új rétegek java része boldogan keresi a beilleszkedés útját-módját, és azokat a konstruktív lehetőségeket, amelyek létezését és előbbrejutását igazolják. A mélyről érkező emelkedni vágyása fasiszmusba csak olyan társadalmakban csapott át, ahol ez a vágy lényegileg *megalapozatlan volt és kielégületlen maradt*. Codreanu és társai is *azt gondolták, hogy a kapitalizmustól szenvednek, gyakorlatilag azonban annak hiányától szenvedtek*, mivel az alapvetően paraszti társadalomnak nem volt szüksége nagyobb tömegű magasabb középrétegre.

A két különböző irányból érkező réteg találkozott tehát a kisemmizettség és gátlottság érzésében. Ez volt a közös szál, mely közelítette és esetleg azonos táborba is sodorhatta őket. Társadalmilag meghatározott *mentalitásuk* azonban erősen különbözött egymástól. A lecsúszottak – az ismert módon – telve voltak úri *reminiszcenciával*. Ez a körülmény viszont nemcsak „ideológiájukat” avatta mérsékeltébbé, de azt is eredményezte, hogy nehezen tudtak szakítani és még nehezebben szembefordulni korábbi köreikkel a hatalom elképzelt gyakorlásának módjában. A társadalom legfelső köreihez minden más fasisztához hasonlóan ambivalens volt a viszonyuk, de hozzá kötődésük érzése erősebb maradt, mint irigységből táplálkozó ellenszenvük. Inkább együttműködésre törekedtek, mintsem a hatalom teljes kisajátítására. E társadalompszichológiai vonásuk lehetővé tette a vezető rétegek számára, hogy korlátozza, manipulálja, és törekvéseikben akadályozza őket.

Az alulról érkező emberek viszont távolabb álltak a csúcsoktól, hogysem az együvértartozás érzése feszélyezte volna őket. Ambivalenciájukon belül *az ellenszenv kerekedett felül*, és ez egyszer-egyszer olyan radikalizmusig ragadta őket, hogy a felső rétegek felhatalmazása nélkül próbáltak gátat szakítani. Ezen vesztett rajta Codreanu 1938-ban, amikor felső hozzájárulás nélkül tett fenyegető gesztusai miatt a király félreseperte az útból. Korlátalan mohóságának lett áldozata Codreanu utóda, Horia Sima is, amikor oda merészkedett, hogy szembeszálljon a hadsereget képviselő Antonescu marsallal.

Ismeretes, hogy a fasiszta vezérkart nemcsak a számára adott formájában és

körülményei között gyümölcstelen kapitalizmus támadása, a mindenható államiság gondolata, valamint a demokrata polgári és a szocialista típusú politikai megoldások támadása jellemezte, de az is, hogy saját magát, mozgalmát és ideológiáját kiáltotta ki a nemzeti érdek egyedüli képviselőjének, sőt voltaképpen odáig ment, hogy azonosította önmagát a nemzettel. E sajátosságot könnyű „puszta demagógiának” tekinteni. Valóban nem volt nehéz rájönni, hogy olyan országokban és országrészekben amelyekben a nemzeti lét bármely okokból súlyos nehézségekkel küzd, vagy a nemzeti tudatot nagy sérelmek érték és érik, nacionalista jelszavakkal könnyű operálni. Mégis kerekesebbnek látszik a kép, ha – figyelembe véve azt is, amit e kérdésről Gramsci írt – hozzátesszük ehhez, hogy az elmaradott országokban – mint amilyen Olaszország is volt – a középrétegek voltak szinte az egyedüliek, amelyek jellegükből következően képviselték a nemzetet. Szemben a „nemzetietlen” munkásokkal, a falu határáig gondolkodó parasztokkal, az uradalomba húzódó birtokosokkal, valamint a világfi aszisztokráciával és nagyburzsoáziával, a nemzet a középrétegek otthona maradt. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a szóbanforgó süllyedő és emelkedő, mozgásban levő elemek számára a nemzet volt egyúttal a kárpótlás is a sehová nem tartozásért.

A „nemzeti” eszme ugyanakkor jól szolgált arra, hogy segítségével takarják el az ambivalenciákat, és nemcsak a felső rétegekkel kapcsolatban, de lefelé is. E nagy takaró segítségével követelhetette a fasiszta vezetés a „kérges kezek” megtisztelőbb helyét a nemzetben, hirdethette meg a parasztságot „nemzetfenntartó erőnek”, és kívánhatta a munkásosztály „bevonását a nemzetbe”. Ezzel egyúttal elősegíthette azt is, hogy a hatalmi harcokban szövetségeseket szőljön maga mellé.

Akár a lesüllyedő, akár a felemelkedő elemek domináltak azonban a fasiszta vezetői magban, viszonyuk a dolgozó osztályokkal mindenképpen kettősségben szenvedett. Hatalmi esélyük arányos volt azzal a „széles tömegtámogatással”, amelyet magukénak mondhattak, de minél alsóbb rétegekből merítették ezt, annál tartózkodóbbá vált velük szemben a társadalom felső hierarchiája, vagyis annál jobban csökkent az esélyük arra, hogy hatalmi szerepüket e csoportok szükségesnek vagy akár csak tolerálhatónak tartsák.

Azt hiszem, mindenekelőtt ezzel a mérlegjátékkal függött össze az a tény, hogy a Duna-medencében egyetlen fasiszta szervezkedés sem jutott el oda, hogy külső támogatás nélkül megszerezze saját autentikus hatalmát. Vagy nem voltak képesek átfogó tömegmozgalmat szervezni, mert megmaradtak a vezető rétegek számára még veszélytelen rétegek tömörítésénél – mint a gömbösisták és a Heimwehr –, vagy a széles tömegmozgalom olyan plebejus arculatot öltött, hogy a társadalom csúcsai és rétegei számára lehetetlenné vált a velük való megegyezés. Bár beszélhetünk az itteni államrendszerek reakciósságáról, diktatórikus jellegéről, vagy egyes esetekben faszálódásáról is, tiszta fasiszta államfajta azonban csak külső fasiszta, és elsősorban német náci segítséggel alakult ki.

A román gárdisták német segítséggel kerültek be a kormányba, és el kellett búcsúzniuk onnan, midőn e támogatás megszűnt. Ausztria számára a náci uralom egyet jelentett az önálló államiság megszűntével. Szálasi a német erőszaknak köszönhetette kérészetű hatalmát. Némileg más lapra tartozik a szlovák és a horvát fasizmus, amennyiben önálló mozgását mindkét esetben korlátozta a még fennálló nagyobb állami egység központi hatalma. Mindenesetre a fasiszta és náci beavatkozás nélkül sem a Tiso-féle szlovák, sem a Pavelić vezette Usztasa-állam nem született meg.

Fel kell tennünk e jelenséggel kapcsolatban először is azt a kérdést, hogy vajon a birtokos, tőkés, felső egyházi és katonai körök húzódozását kizárólag a sokat hangoztatott fasiszta demagógia váltotta-e ki. A pozitív válasz feltételezné, hogy a „kiszasizmusok” demagógiája radikálisabb volt, mint a náci, vagy az olasz fasiszta demagógia. Talán az egyetlen Vaszgárdát leszámítva, amely következetesen követelt földet a parasztoknak, ezt a dunai fasiszta szervezetekről nem állíthatjuk. A zűrzavaros ígéretésekben egyikük sem haladta túl a két nagy mintát. Sőt, szociális té-

ren többnyire nem ígértek sokat. Vonzerejük nem ebben állt. A demagógia lényege nem a kisebb-nagyobb ígértet volt, hanem az, hogy a hatalmat ígérte.

Az uralkodó csoportok szemszögéből pedig szintén nem annak volt a legnagyobb jelentősége, hogy a fasiszták milyen jelszavakkal dolgoztak, hanem annak, hogy ők maguk szükségesnek tekintették-e a fasiszta támogatást ahhoz, hogy az alsó osztályokat kordában tarthassák. E szempontból arra a belátásra kell jutnunk, hogy a dunai államokban – az egy Csehszlovákia kivételével, ahol azonban számottevő cseh fasiszta mozgalom nem jelentkezett – a konzervatív erők által biztosított „rend”, amely mellőzte a tömegek bevonását, megnyugtatóbbnak tűnt, mint egy olyan fasiszta „rend”, amely a veszélyesnek vélt tömegek aktivitására és mozgósítására akart támaszkodni. Úgy tűnt, hogy a fasiszták, és főleg a radikális fasiszták olyan erőket hoznak és akarnak mozgásba hozni, amelyeket a királyi diktatúra, a Horthy-diktatúra stb. eredményesen lekötött.

E tendencia a vezető csoportok szemében annál is kárhózatosabbnak tűnt, mert – mint előljáróban említettük – az itteni fasiszta szervezetek tagállománya sem maradt meg a középrétegek kifejezéssel megjelölhető keretekben, és még kevésbé maradt meg itt e szervezetek szavazótábor.

Ausztriában a náci párt szocialista bázisa 1936-ig „lefelé terjedt”. Bár a párttagság több mint felét, mintegy 54⁰/₀-át az önálló keresők, szabadfoglalkozásúak, diákok, alkalmazottak és a szolgáltatásban dolgozók tették ki (az utóbbiak között 9⁰/₀-ban voltak kétkezi munkások is), 36⁰/₀-a munkásokra, 8⁰/₀ pedig a tanulóokra és tanoncokra, inasokra jutott. A középrétegeken belül a legnagyobb az alkalmazottak aránya volt (26⁰/₀), és ezek többsége a közepes és alacsony beosztásokat reprezentálta. A középrétegek társadalmi arányukhoz képest jóval magasabb arányban voltak jelen a pártban és ez alátámasztja a párt alapvető középrétegbeli jellegét. Magát a pártot mégsem jellemzi egyedül. A munkáskategóriát közelebből szemügyre véve Gerhard Botz azt állapítja meg, hogy a náci a nagyipari munkások közé hatoltak be a legkevésbé, amint hogy kevés sikert arattak a tisztán mezőgazdasági övezetekben is. Legjobb terep számukra a vegyes, iparosodó kisváros volt. Feltehető tehát, hogy a munkástagságot a kisiparban, az első generációs munkások között, valamint a munkanélküliek körében rekrutálták.

A párt kerekere 1936-tól, de még erőteljesebben 1938-tól, az Anschluss idejétől kezdve megváltozott. Betódultak az állami alkalmazottak, a kifejezetten polgári és kispolgári elemek, míg a munkások és a magánalkalmazottak aránya lecsökkent. Egészében véve azonban a náci párt társadalmi képlete mindvégig „lejjebb” mutatott, mint a másik osztrák fasiszta mozgalomé, a Heimwehré.

Mivel az osztrák náci párt taglétszáma illegális körülmények között duzzadt fel, értékelhető választási eredményünk nincs, és így a náci párt kisugárzásáról és választóinak szociális megoszlásáról nem alkothatunk még csak hozzávetőleges képet sem.

A magyarországi nemzetiszocialisták összlétszámát nem ismerjük pontosan, a Szálasi-féle Nyilaskeresztes párt taglétszámát azonban története csúcán, vagyis 1938–1939-ben Lackó Miklós 250 000 és 300 000 fő közé teszi. A szociális bázisról megállapítja, hogy az heterogén, ingatag és véletlenszerű volt. Jelentős szerepet kapott benne a szó szerinti értelemben vett „lumpen” elem. Egy rendőrségi jelentés alapján kimutatható, hogy 4292 nemzetiszocialista vezető és aktivista közül kb. 1300-at köztörvényes bűnözésért elítéltek. Valószínűleg azonban, hogy ezt az arányt a tagságra már nem lehet átvinni. Ugyanakkor az a társadalmi csoport, amely a 20-as évek fasiszta csoportosulásait is jellemezte, nevezetesen az állami alkalmazottak és katonatisztek csoportja megmaradt régi vágányán és a 30-as évek nemzetiszocialista pártjainak, köztük a nyilas pártnak is szilárd eleme volt. Jelentősnek véli Lackó a városi, és kisebb mértékben a falusi kispolgári elemet, és végül a városi és falusi fél-proletár, valamint proletár csoportot. Ide sorolja a kisvasutasokat, postásokat, az időszaki dolgozókat, első generációs munkásokat, továbbá a kisiparban dolgozók egy részét, és néhány iparágban a nem szervezett munkásokat.

Az 1939-es választásokon a Szálasi párt egymagában 550 000 szavazatot szer-

zett, vagyis kb. megegyeszer annyian szavaztak rá, mint amennyi a tagsága volt. A nemzetiszocialisták összesen mintegy 750 000 szavazatot, az összes szavazatok 25⁰/₀-át gyűjtötték össze, és ezzel 49 mandátumhoz, az összes helyek 18⁰/₀-ához jutottak hozzá. Ha hozzávesszük ehhez, hogy a szociáldemokrata párt szavazóinak száma 112 000-re esett le, ez arról vall, hogy a munkásosztály szervezettsége abszolút értelemben is csökkent (a húszas évek elején a szakszervezeti taglétszám 200 000 körül mozgott), és erősen beszűkült a párt politikai kisugárzása (1922-ben 25, 1926-ban és 1931-ben 14–14, 1939-ben 5 mandátumot szerzett). Ugyanezt támasztja alá Ránki György elemzése a budapesti választási eredményekről. Ha figyelembe vesszük, hogy a főváros hét nagy munkáslakta kerülete közül hatban a nemzetiszocialisták kerültek ki az első helyen a választásokból és a kivételes Csepelen is csak kevéssel maradtak a kormánypárt (NEP) mögött, míg a szociáldemokrata párt mindenütt csak a harmadik helyet tudta megszerezni, el kell ismernünk, hogy a nemzetiszocialisták nemcsak a kisipari és a szervezetlen munkások közé hatoltak be.

E jelenség elemzése túlságosan nagy teret igényelne, ezért itt megelégszünk az-
zal, hogy hivatkozunk a magyar rezsim egyik fontos jellegzetességére. A Horthy rendszer lényegéhez tartozott a megbéklyózott ellenzéki legalitás fenntartása mellett az ellenzéki és főleg a munkáspolitikizálás sterilizálása. Az illegális kommunisták el-
évülhetetlen érdeme, hogy fenntartották a párt kontinuitását és vezető magját, amely azután levegőhöz jutva 1945-től hatékony lehetett. A párt azonban a Horthy rendszer idején a munkástömegekhez nem juthatott el. A legális szociáldemokrata pártot viszont bénította egyrészt a nevezetes paktum, amely lehetetlenné tette nagy munkáskategóriák szervezését, másrészt az a tény, hogy csak nagyon kevés eredményt tudott felmutatni a munkások mindennapi érdekeinek védelmében, politikai téren pedig semmit sem. A nemzetiszocializmus ugyanakkor ellenzéki, látszólag antikapitalista pártként lépett fel, amely kellően harcosnak és aktívnek is tűnt. Ez a hiedelem, illetve ennek gyors összeomlása magyarázhatja, hogy a párt 1939 után hamarosan olvadozni kezdett. Előbb 100 000 körüli tagságnál állapodott meg, majd létszáma 60–70 000-re süllyedt.

Sokkal kevesebb adat áll rendelkezésünkre a romániai fasiszta pártok tagságáról és választóiról. Bizonyos, hogy maguk a vezetők, Codreanu, Mosa és mások, bár maguk a városi és jórészt az értelmiségi, felkapaszkodó kategóriába tartoztak, falusi környezetből jöttek. A nagyszülők a legtöbb esetben parasztok, méghozzá nyomor-
gó parasztok voltak. Tudjuk továbbá, hogy a Vasgárda taglétszáma 1937-ben kezdett emelkedni. Az év elején 12 000, a végén 34 000 úgynevezett „fészek”-kel vagyis sejttel rendelkezett, ami hozzávetőleg 200 000 vagy ennél valamivel több főnek felelt meg. Ismeretes továbbá, bár nem számadatok kíséretében, hogy Codreanuék két legfontosabb tagverbuváló területe az egyetem és a falu volt. A kettő között pedig feltehetően szoros összefüggés állt fenn. Horia Sima a helyzetet a 20-as évek közepén azzal jellemezte, hogy az egyetemeket elárasztották a faluról felözönlő paraszt-fiatalok, és ők voltak azok, akik a Légió megszervezéséhez egyáltalán alapot képeztek. E falusi fiatalok azután saját szűkebb pátriájukban folytatták a szervezkedést. Falusi körütra indult, méghozzá a lehető legelmaradottabb vidékre maga Codreanu is, és ismeretes, hogy e körutat tekintette a „tömegek elé lépésének”.

E tendencia okait nem látszik nehéznek megfejtetni. Románia a szóban forgó időben még zömmel elmaradott agrárország, és ennek megfelelő, hogy lakosságának döntő többsége mezőgazdaságból él. Az iparosodás éppen csak megindult, de oly lassan, hogy a városba áradó fiatalok féllábbal még a faluban voltak és nagyon nehezen jutottak előre. Ugyanakkor a politikai klíma Romániában 1938-ig szabadabb volt, mint Magyarországon, és ezért a munkásosztály szervezésében mind a kommunista, mind a szociáldemokrata párt kötetlenebben mozgott. A gárdisták próbálkozásai ezért a munkások szervezésére sokkal kevésbé voltak eredményesek, mint egyes időszakban Ausztriában és a 30-as évek végén Magyarországon.

Az 1937 végén megtartott utolsó választásokon a Vasgárda kb. 500 000 szavazattal (16⁰/₀) hatvanhat képviselői mandátumot szerzett, míg a Cuza-Goga-féle fasiszta párt 9⁰/₀-ot kapott. Ha figyelembe vesszük, hogy az utóbbi elsősorban a

nagyvárosokban aratott sikert, úgy azt kell mondanunk, hogy a Vasgárda elől éppen a konkurrens fasiszta párt vonta el a városi kispolgárok és középrétegbeliek jelentős részét. Zeev Barbu a választási eredmények elemzése alapján megállapítja, hogy a gárdisták legnagyobb sikereiket az elmaradott, izolált szegénykörzetekben, a nemzetiségi szempontból vegyesen lakott területeken, az iparosodásba éppen csak bevont övezetekben, és „mozgásban lévő”, süllyedő, vagy „emelkedő” paraszti régiókban aratták.

A szlovákiai és a horvátországi fasiszta események értelmezéséhez sajnos nincsenek, vagy alig vannak adataink. Szlovákiában önálló fasiszta párt nem létesült. A fasiszta típusú szlovák bábállam arra a szlovák Néppártra támaszkodott, amelyet még Hlinka hozott létre, és amelynek legfőbb bázisa a parasztság, és elsősorban annak alsó és középső csoportja volt. Lehetetlen azonban a párton belül különbséget tennünk a keretében fokozatosan kialakuló fasiszta áramlat és a vele szemben közömbös vagy tőle elhatárolódó csoportok között. Így az a körülmény, hogy a két világháború között megtartott választásokon a Néppárt jelentős eredményeket ért el és maga köré tudta tömöríteni a szlovák lakosság mintegy felét, önmagában véve nem mond sokat.

Mindössze annyit állíthatunk, hogy a párt vezetésének általában és fasiszta szárnyának különösen olyan értelmiségi (pap, tanító, tanár stb.) színezete volt, amely mögött azonban többnyire egy másik szín húzódott meg: a kimutatható közeli vagy távolabbi paraszti eredet. Vonatkozott ez a Jozef Tiso által képviselt viszonylag mérsékeltebb vonalra csakúgy, mint az SA mintája alapján szervezett radikális Hlinkagárda egy részére is. Mind e szervezetek, mind egyáltalán az állam aktivistáinak zöme elsősorban kisértelmiségiek és főleg egyházi férfiak közül került ki.

A jelek emellett arról vallanak, hogy a választóvonal a 30-as években az egyes pártok között elsősorban nem az államforma és még csak nem is az antiszemizmus kérdésében húzódott, hanem mindenekelőtt a terület hovatartozásának kérdésében. A Néppártra minden valószínűség szerint sokan voksoltak, akik elsősorban vagy kizárólag a nagyobb autonómia vagy egyenesen az önállóság pártján álltak, de egyébként nem sok közül volt a párt radikalizálódó fasiszta szárnyához.

Még kevesebbet mondhatunk a horvát Usztasa otthoni támogató táboráról, mivel ez a szervezet külföldön tevékenykedett és Jugoszláviában magában 1937-ig csak illegális összekötői voltak. Maga az Usztasa vezérkara értelmiségieket, volt katonatiszteket és magasabb alkalmazottakat fogott össze, míg a legénység zömmel politikai vagy – és főleg – gazdasági okokból emigrált és külföldön sem boldoguló proletár elemekből, munkásokból és kisebb részben parasztokból állt. Az utóbbiak jó részét a szükség és a kényszer hajtotta ide. A hazai usztasa-szervezetekhez, amelyek 1937-től kezdve megélnékültek, elsősorban fiatal értelmiségiek, egyetemisták és papok húztak.

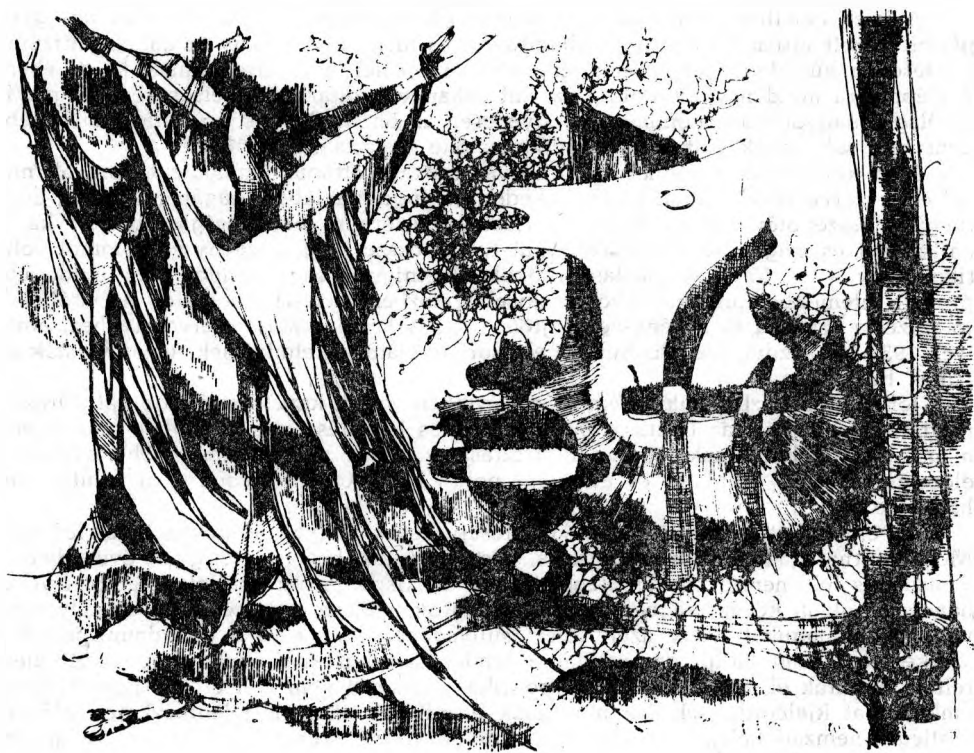
Jóllehet az Usztasának az emigráció éveiben voltak kapcsolatai a horvát Parasztpárttal, és ez a párt az Usztasa állam erőszakos létesítése után 1941-ben alárendelte magát a „poglavnyiknak”, maga az Usztasa – éppen a Parasztpárt több évtizedes előzetes szervező munkája és autonóm politizálása következtében – a faluba alig hatolt be.

Az elmondottak alapján következtetéseket csak nagyon óvatosan lehet levonni. Megállapíthatónak tűnik mindenesetre, hogy – legalábbis az itt tárgyalt övezetben – a fasiszta felé nem a „középrétegek” vagy a „kispolgárság” hajlott általában véve, hanem az olyan középrétegbeliek és kispolgárok, akik egzisztenciálisan veszélyeztetve érezték magukat, vagy azért, mert süllyedőben voltak és a társadalmi-politikai szervezetben nem látták garanciáját a tendencia megfékezésének, vagy azért, mert felfelé indultak el, ám, a társadalmi-politikai szerkezet nem volt eléggé nyitott, hogy ambícióikat kielégíthessék (az utóbbinak elsődleges okaként jelentkezhetett előttük esetleg a nemzeti helyzet, és egy más etnikum vezető szerepe az államban, a gazdaságban, a javadalmakban).

Megállapítható továbbá, hogy a fasiszta mozgalmak iránya is, és valóban elért társadalmi sikere is igazodott a társadalom adott szerkezetéhez. Az iparosodásban

előbb járó országokban a radikális fasiszta mozgalmak zömmel a városokra, az elsősorban agrárterületeken elsősorban a falura orientálódtak. Több jel azt mutatja emellett, hogy sikereik szorosan kötődtek ahhoz a feltételhez, hogy a rájuk szavazó csoport gazdasági-társadalmi értelemben reménytelen helyzetben, vagy pedig valamilyen okból bizonytalanságban érezte magát.

Harmadik következtetésként azonban hozzá kell fűznünk a fentiekhez, hogy az objektív társadalmi adottságok csak meghatározott politikai körülmények és feltételek esetén vezettek fasiszta sikerekhez, és hogy e politikai feltételek elemzése nélkül a társadalmi-gazdasági adottságokból adódó következtetések nem érvényesíthetők. A fasiszta mozgalmak és pártok az említett rétegekből annyit ragadhattak el, amennyinek a meghódítását a többi szervezetek és pártok elmulasztották, illetve amennyien csalódtak korábbi pártjaik és szervezeteik tevékenységében, hatékonyságában és őszinteségében. Másként szólva: a fasizmus az itt tárgyalt övezetben nem magyarázható egyedül az elmaradottság talaján meginduló nehézkes modernizálódással és a vele együttjáró marginalizálódással. Gyökereit egyúttal a politikai és szellemi szférába is nyújtotta, annyiban, hogy nagy gazdaságilag és társadalmilag kibilient rétegek képtelenek voltak helyzetüket a szokásos politikai és szellemi talajon értelmezni, ezért bizalmukat veszítették ezekben, illetve politikai-szellemi fegyverekkel korábban nem rendelkeztek, és a fasiszta tanok alternatíváját sehol sem fedezték fel.

„MONDD, VAN-E OTT HAZA MÉG...”

– Radnóti Miklós: *Hetedik ecloga* –

Radnóti Miklós elhurcoltatása után írott művei a hűség versei. Hűség a hazához, és mindahhoz, ami a hazát jelenti. Így értjük meg annak a költőnek, aki *Tétova ódájával* már odahaza érkezett a világirodalom szerelmi költészetének a csúcspontjára, bori szerelmi líráját. Itt írott egyik versének címéből véve a jelképet, mint a *gyökér* szálas indáival megkapaszkodik a földbe, úgy a költő is a távoli hitves iránti szerelembe. Ez a szerelem, ez a rajongó szeretet a szűkebb otthonon, a távoli kedvesen túl, „e lángoktól ölelt kis ország” iránt érzett szerelem is egyben. Gyötrő honvágyát is az asszony, az otthon, a barátok, és velük együtt a szeretett haza elérhetetlen messzesége okozza. Bori szerelmi lírája mindentől elválaszthatatlan. E szerelmi lírának első, remekmű darabja a *Hetedik ecloga*. A versben a szeretett asszonyhoz szól, s e hozzáírt szavakból együtt sugárzik a haza és az anyanyelvén író költőt megértő nép iránti féltő szeretet a szerelem melegével.

A mű első két szakasza, majd némileg – a hitves újbóli megszólításával – az ötödik, s kétségtelenül a hatodik strófája a táborélet képeivel átszőtt lírai vallomás. Ezekhez szervesen kapcsolódik a harmadik és a negyedik versszak is. De míg az első, a második, és a végső strófát át meg átjárja az asszony kérdezőgetése, szólítgatása, addig a közbülsőkben a fogoly-élet bemutatása az uralkodó elem. A vallomás versszakai pedig a fogság borzalmait közepette az idillumot is jelentik, úgy, amint a bori versekben annak lényegét Sötér István felismerte: „Ha idillen nem valami érzelmes játékot értünk, hanem igazi megnyugvást, kitisztultságot, a lélek mély örömet, a fölismerés vigaszát és erejét, az erkölcs emberiségét, úgy Radnótinak a Lager infernójában született költészetét idilli költészetnek nevezhetjük.”*

E kettősség, borzalmak és idill, a versépítésen is érezhető. A költő nem mond le a művészség szépségformáló eszközeiről, de rejtettebbé teszi azokat. Tény, hogy a mű sötét színezetű. (Elhurcoltatása után írott verseiben amúgyan is csak az otthon, a művészség emlékeit, vagy a hazatérésre utaló jelenségeket kísérik élénkebb színhatások, egészen a hazai földön írt második *Razglednica*ig. Az pedig már magyar tájat hoz elénk.) A *Hetedik eclogában megnevezett* színeket hasztalan is keresnénk. Néhány színjelző kép, jelenség azonban akad. Ezek pedig csaknem mind sötétet mutatnak. „Esteledik”; a tájat „felszívja az este”; „Szerbia vak tetejéről”; „úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, / vaksin...”; „a zseblámpa elvétele”; „kőd száll le csupán barakunkra”. Sőt, absztrakcióban is: a sok fogoly „várja a véget, a sűrű homályba bukót / ...”. És egy, a sötétséggel ellentétes színhatás is a sötét iménti teljességét sejteti, hogy vigasztalan képet mutasson a szemlélőnek: „A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,” hogy az őrszemek falravezető árnya ismét sötétet vigyen a félelmetes képbe. S csak az újra elaludt fogolynak „fénylik az arca”, mert odasüthetett a hold, és mert álmában talán hazatérhetett, megnyugodhatott. A metrum azonban hajlamos a komoly mondanót hangsúlyozó „játékokra”. Ezt jelzi a sormetszetek gazdag variációi közül a mintegy tizenöt bukolikus, a görög-római pasztorálok e kedvelt megoldása. S rejtett „játékosságra” vall az alliterációk sokasága is: „és csak az ész, csak az ész”; „szép szabadító”; „szakadár szerb”; „Fekszem a deszkán férgek közt fogoly állat”; „Alszik a tábor. A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek”; „s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya / lépdél a falra vetődve az éjszaka hangjai

* Kevésbé látszik ezt megcáfolni a mű legutóbbi, strukturális megközelítésében Odrovics Imre, (*Literatura*, 1982. 2.), aki az idill elégizálódásáról joggal írva, egyúttal az idill „kvázi-nullitokáról” is beszél.

közben"; „Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok"; „fénylik az arca. Csak én ülök ébren"; „félíg szítt cigarettát"; „nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár." – Amint élénkíti a stílust az alliterációk gazdagsága, úgy „szegényíti" a jelzők gyér száma. Helyettük gyakorta határozókkal él a költő. A mondattani felépítés is egyszerű, néhány szimpla alárendelt mondat mellett a kapcsolatos, helyenként ellentétes mellérendelések uralják a szerkezetet.

Az első két szakaszt a távoli hitves megszólításai, – az első és az ötödik sorban a „*Látod-e*" kérdés, (mindkettő egy-egy, a versíróhelyzetet elénkítő mondatlanc kezdete), valamint a tíz-tizenharmadik sort átszövő kérdések – emelik ama (Bencédy József említette) lírai monológ magaslatára.

Látod-e, esteledik s a szögesdróttal beszegegt, vad
tölgykerítés, barakk oly lebegő, felszívja az este.
Rabságunk keretét elereszti a lassú tekintet
és csak az ész, csak az ész, az tudja a drót feszülését.

Árulkodik már a megszólító kérdés is: „*Látod-e*". Mintha az asszony mellette állna, úgy mutatja neki a tábor félelmetes esteli képét. Közelség ez a távolság ellenére, amely megindítja a közvetlen vallomást. A fogolytábor pedig, jellegzetes képeivel, szögesdrót-kerítésével, barakkjaival, mintha engedne szigorából, hisz esteledvén tűnőben a zord táj. Mindez „oly lebegő, felszívja az este." Az *Ikre*k havában olvasuk egy helyütt: „a délután estébe szívárog át." Versünkben azonban a közvetlen élmény már nem az estébe átszívárgó délután, a látható idő önmagában, hanem annak megterhelése a félelmetes tárgyi világgal, amint a láger képe eltűnik az esti homályban. Látszólag tovább enged a zord környezet szigorából. „Rabságunk keretét elereszti a lassú tekintet". Ám a fogoly-lét valójában mit sem változik. Nagy ellentétet mutat így ez a látszólag kapcsolatos mondat:

és csak az ész, csak az ész, / / az tudja a drót feszülését.

Szemed már nem látja, de tudja értelmed, – érezzük e sorból. Ismétléssel hangsúlyozza az ész éber uralmát: „és csak az ész, csak az ész". A két daktilus és az őket követő spondeus metszeten inneni tagja belső rímet hordoz, nem egyszerű ismétlést. Összecsempeng az „és" kötőszó, valamint az „ész" főnév betűrímekkel, s ezt fokozza az „és" szó ismétlése a cezura előtt. A sormetszet után az „az" szócska harmadszor is ismétlődik. De nem egyhangúan, névelő gyanánt, hanem mint mutatónévmás nyomtatékosítja a metszet előtt már ismétléssel hangsúlyozott „ész" szót. Az észnek mindig el kell viselnie a valóságot, tanítja a költőnek a rációba vetett hite. Ennek kinyilatkoztatásszerű bizonyosságát sejteti az első három láb pontos megismétlése a hexameter második felében. Es e hitét tanúsítja Radnóti nem egy korábbi megnyilatkozása is. Még álomban is „gondokkal alszik a fáradt értelem" (*Egy eszkimó a halálra gondol*). Vagy a *Talán*... palinódiájában: „És mégse hagyj el karcsú Ész! / ne éljek esztelen. / Ne hagyj el meggyalázott, / édes Értelem." A Dési Huber István emlékére írt *Nem bírta hát*... sorai is erről tanúskodnak: „Nem bírta hát tovább a roncsolt szív s tudó / a múltat és e bomlott éveken / virrasztó gondokat, hitet, csalódást, / nem bírta más, csupán az értelem, // s az bírta volna még." A *Hetedik eclogában* pedig megkezdődik a lélek szabadulása, az álom felszabadító ereje által. A költő ébren van, ám képzelete társai hazajáró álmaival visszatér.

Látod-e drága, a képzelet itt, az is így szabadul csak,
megtöretett testünket az álom, a szép szabadító
oldja fel és a fogolytábor hazaindul ilyenkor.
Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok
Szerbia vak tetejéről bűvő otthoni tájra.
Bűvő otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon?
Bomba sem érte talán? s *van*, mint amikor bevonultunk?
És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e?
Mondd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

A honvággy gyötörte lélek rapszódiaja e kilenc sor. A hazatérés kegyes hazugságát hordozó álom, alliteráló verszenével, íme a napi elcsigázó munka által „megtöretett test” „szép szabadító”-jává lesz. Mindez előhívja a János-passio hangulatát és textusát Krisztus testéről: „az ő csontja meg ne töretessék.” S még inkább Ady ellenkező értelmű híres sorait: „Megtöretett a teste, / Megtöretett a teste, / Kiontatott a vére.” (*Egy régi Kálvin-templomban*). Ama szép szabadító kegyéből pedig „Rongyosan és kopaszon, horkolva repülnek a foglyok / Szerbia vak tetejéről búvó otthoni tájra.” A bizarr kép is a honvággy erősségét jelzi. A „repülnek a foglyok” metaforán belül névcseré, (metonímia) rejlik, hiszen valójában a foglyok álmairól volna szó. De az első benyomás nem ilyen elemző, hanem képi. Szürrealista képet látunk; rongyos, kopasz, nyugtalanul alvó, horkoló alakok repülését, és e képi varázs, villanásnyi megláttatása után adja csak át helyét az értelem analízisének. Az álmok repülnek hát a fogság sötétjéből, „búvó” – talán az elhurcoltak elől elbúvó, de sokkalta valószínűbb, hogy a háború robajai közepette megbúvó otthoni tájra. Ellentétet mutat e sor két része:

Szerbia vak tetejéről // búvó otthoni tájra

Mintha a Szerbia-otthon ellentétre játszana rá a metrum is. Hiszen a harmadik láb után álló cezura felezi a verslábak számát, s a metszeten innenieknek a tulsó három, sorrendben csaknem fordítottja.

Innen kezdve a haza iránti féltő szeretettel erősül a honvággy. Nem véletlen, hogy e sorban és a következőben háromszor szerepel az „otthon” szó.* Majd a haza sorsáért aggódó kérdések teszik nyugtalanná a ritmust is. „Búvó otthoni táj! Ó, megvan-e még az az otthon? / Bomba sem érte talán? s van, mint amikor bevonultunk? / És aki jobbra nyöszörg, aki balra hever, hazatér-e? / Monddd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?” Az első idézett sorban három, a másodikban négy, a harmadik és a negyedik sorban, a legégetőbb kérdéseknél pedig öt-öt a daktilusok száma. Ám ennél is lényegesebb az a két kérdés, amelyek feszültsége a hexametert meggyorsította. E két sor elválaszthatatlan. Az első a bori foglyok között – mint minden otthonából, hazájából elhurcolt ember számára –, a kérdések kérdése volt: lehet-e hazatérés? A „van visszatérni otthon” lesz a fő kérdés, a bármily törekeny, mégis fő reménység, az *Erőltetett menetben* is. De a legfőbb – már a költői létet egészében érintő – kérdés a *Hetedik eclogában* ez:

„Monddd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?”

Mert ezen múlik minden! „van-e ott haza még”, ahol költészete anyanyelvi, nemzeti közösségre találhat majdan? Ahol a magyar versre megnyilhatnak a fülek és kitarulkozhatnak a szívek? Mert – Bori Imre Radnóti-könyvéből véve a fogalmat – létezése egyetlen lehetséges formájának, a költői létnek is csak úgy adathatik értelem, ha van „ott haza még...”**

Monddd, van-e ott haza még, ahol értik e hexametert is?

E sor olvastán rendülhetünk meg igazán azon, amit – mint Tolnai Gábor írja – Radnóti egyik volt fogolytársa mondott visszaemlékezésében; hogy Bor felé utaztunkban, a marhavagonban többen, Radnótival az élen, arról beszélgettek, hogy milyen a kapcsolatuk e helyzetben a magyar irodalommal, a magyar kultúrával.

Az elkövetkezendő tizenkét sor szerves folytatása az előzőeknek, ha leíró jelleggel is. Realisztikus elemekről beszél e rész kapcsán nem egy verselemző. Mások – így Tolnai Gábor – jelképes értelmet is látnak e realisztikus képekben. Valóban, a költő a versírást, (lelki tényező), – mint Nemes István mondja Radnóti költői nyelvéről írott könyvében – kibővített hasonlattal rokonítja fogoly életének fizikai valóságával, és e hasonlatrendszerhez kapcsolódik majd a negyedik szakasz, fogoly-

* L. Chikán Pálné: Radnóti Miklós eclogáinak nyelvéről. Az *Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve*, 6. 1960.

** Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. *Újvidék*, 1965. 108. Itt is mint könyve más helyein, mélyen igaz a felismerés: Radnóti számára a létezés egyetlen formája a költői lét. Am állítását annyira abszolutizálja, hogy nem veszi számításba a hazához kötődésnek a költészettel, mint azilummal legalábbis azonos hangsúlyú megnyilvánulását.

társai életének leírásával, az ötödik strófa elején pedig a visszatérés önnön keserű, megalázó sorsához, s utóbb az emlékezés idejéhez.

Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva,
úgy irom itt a homályban a verset, mint ahogy élek,
vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron;
zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a *Lager*
őrei s posta se jön, köd száll le csupán barakunkra.

Íme a mindenéből kifosztott ember. Fogoly életének valósága ez. S betetőzése mind-
annak, ami eddig is megaláztatásaihoz tartozott. A nincstelenségnek és a kisemmi-
zettségnek.

Szülőanyád s apád meghaltak rég, egymástól
száz lépésnyire áradnak a földbe már.
Ritkán jársz ki a temetőbe s csak egy csokor
virágra telik. Felezni szoktad.

1932. október 6. (Személy harmadik)

Az Októberi erdőben, (1937), az apró ételét elejtő mókus menekülését példázza ma-
gának. Vergilius Radnóti fordította Kilencedik *Eclogájában* pedig így szólal meg a
kisemmizettség panasza:

Ó, Lycidas, mit is ér meg az ember, ha soká él;
hirtelen itt terem egy jövevény s azt mondja e földön:
„Mind az enyém, takarodjatok innen régi lakósok!”

Radnóti Első eclogájában a költő mondja a pásztornak:

Jó neked, itt nyugalom van, ritka a farkas is erre,
s gyakran el is felede, hogy a nyáj, amit őrzöl, a másé,
mert hisz a gazda se jött ide hónapok óta utánad.

A Huszonkilenc évben így tör föl belőle a keserű zokszó:

előttd húsz év? tíz? vagy semmi sincsen?
nem mindegy, mondd? – szoltam magamra,
te nem szereztél semmit itt,
drága holmi még nem ült a kamra
hűsén sosem tenálad, semmi rossz
nem él szivedben, mégis űznek (...)

Az áldozatos költői élet és a koldusszegény költői sors kegyetlen ellentétéről elmél-
kedik Garay Jánosról szólván. József Attila *Hátrahagyott verseihez* írott jegyzetei-
ben pedig ezt olvassuk: „A gazdag után vagyon marad, a költő után versek és töre-
dékek...” Utolsó példaként álljon itt egy részlet a náci megszállás idején írt *Sem
emlék, sem varázslatból*; (amelyben már a jelen „törvényes” látszatú, tömeges gyil-
kosságokat előkészítő, a zsidó származásúak fokozatos kifosztását előíró rendelkezései-
ből is átszűrött, jelképpé változott nem kevés):

De aki egyszer egy vad hajnalban arra ébred,
hogy minden összeomlott s elindul mint kísértet,
kis holmiját elhagyja s jóformán meztelen,
annak szép, könnyüléptű szívében megterem
az érett és tűnődő kevésszavú alázat (...)

Semmim se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hát egy percre e gazdag életen (...)

A Hetedik eclogában a *jelen valóságára* mutat a mindenéből kifosztott ember sorsa:
„zseblámpát, könyvet, mindent elvettek a *Lager* / őrei s posta se jön, köd száll le

csupán barakunkra." Elvették a világítóeszközt; a szellem világító eszközét, a könyvet is, és így a ködnek is megvan a jelképes értelme (olvassuk Chikánné elemzésében). A kifosztottság tragikumát pedig az első idézett sor spondeusainak lassú ütemével még fokozottabban érzékeljük. Egyedül a kifosztás igei aktusánál, (egyéb-ként a kötelező helyen) lép a sor metrikájába egy daktilusnyi mozgalmasság. A láttott második sorban viszont, hírek híján, a bizonytalanság okozta feszültséget négy daktilussal a metrum is átvenni látszik.

Innen a foglyok életére terelődik a figyelem. Ott lévő és korábban ott raboskodott emberek (franciák, lengyelek, olaszok, szerbek) jelenbe átszivárgó egykori, ottani életére is.*

Rémhírek és férgek közt él itt francia, lengyel,
hangos olasz, szakadár szerb, méla zsidó a hegyekben,
szétdarabolt lázas test s mégis egy életet él itt, –
jöhírt vár, szép asszonyi szót, szabad emberi sorsot,
s várja a véget, a sűrű homályba bukót, a csodákat.

A férgek említése itt, akár utóbb, magáról szólva, a foglyok *valóságos* gyötrelmeire utal, ám a költő életművében a féreg, mint *jelkép* végigkísérhető, így itteni megjelenítésük feltétlenül jelképes is. E rész utolsó két sora pedig, a foglyok reményeinek megszólaltatása, a szabadságvágy e fennkölt vallomása, – amelyet idézetünk zárása öt daktilussal is nyomatékosít, (s amelyben ama *végnek*, az Ödörcs-féle elemzés állításával szemben *semmi köze* a halálhoz, de köze van a fogság végéhez, a szabaduláshoz) –, felidézi – Bori Imre szavai szerint – Kaffka Margit *Záporos, folytonos levél* című versének sorait: „De a baka is (...) / S mind gondol jó asszonyi szóra, meleg asszonyanyás kézre (...) / Majd vitatják, kifelé tart-e már a kergült, beteg idő (...)”

Még két sor a költő férgek okozta gyötrelmeiről, majd az infernot ismét átjárja a vallomás, megszólító közvetlenségével, a lírai monológ magaslatára emelve minden mélységet.

Este van, egy nappal rövidebb, lásd, újra a fogság
és egy nappal az élet is. Alszik a tábor. A tájra
rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek,
s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya
lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.

Kísérteties a táj. „Este van”, félelmetes este. Az elmúlt nap egy rovás a fogság, és (mert nincs öncsalás), egy rovás az élet idejéből is. És ki mondhatja meg, hogy a két idő közül a második hosszabb lesz-e az elsőnél? A kérdést így nem halljuk, de a ritmus, (talán mint a szívverés) a múltó élet során négy daktilus egymásutánjával gyorsul fel. Történik pedig ez két (ehelyütt legalábbis) *félelmetesen* arányos metrikájú, és csakúgy félelmetes képiségű sor közepette. E kettő (mindökben három daktilust követ három spondeus), az est beálltának, a hold fényének, s általa az eladdig ésszel felfogott fogság, a drót feszülése újbóli láthatásának képét hozza. Mindez előkészíti és magyarázza az utolsó két idézett sor öt-öt daktilussal is nyomatékosított, *valós* kísértetjárását. Láttuk: az alvó táborra rásüt a hold, és máskor kedves, annyiszor megénekelte égiteste még a *Tajtékos ég* sorainál is félelmetesebben jön most elő. Visszahozza a szemnek azt, amit az este eladdig eltakart előle. A fogság *látható* szörnyűségét. „Alszik a tábor. A tájra / rásüt a hold s fényében a drótok újra feszülnek, / s látni az ablakon át, hogy a fegyveres őrszemek árnya / lépdel a falra vetődve az éjszaka hangjai közben.” Ha, mint tudjuk, láthatta is mindezt, (hiszen a barakkban ágya az ablak mellett volt), a láttatás mégis lenyűgöző és megdöbbentő. A sötét színezetű vers egyetlen tartós fényhatása az eddigi sötétet teszi

* Az ottani környezetre vonatkozó adatokat Tolnai Gábor: *A Meredek út végső szakasza c. tanulmányából* vesszük. Megjelent Nőnek az árnyak c. kötetében, Bp. 1981. Ő érinti a jelenbe átszivárgó múlt kérdését is.

az ellenhatással még súlyosabbá, majd a feszülő drótok meglátása után a fegyveres őrszemek falravezető árnya ismét sötétet visz a hold amúgyis baljós világába, „az éjszaka hangjai közben.” S e kísérteties leíráshoz – túl a *megélt valóságon* – jó „iskola” lehetett a kísértetjárások láttatásában felülmúlhatatlan hatást keltő (s Radnótihoz oly közel álló) Arany János. Gondolhatunk a *Bor vitézre*, az *Éjtéli párbajra*, és egyéb verseire, de mindenekelőtt Hamlet-fordítására:

Egész acélban így feljársz a hold
Fakó fényére, borzasztván az éjt?

És e „helsingöri”, kísérteties világnak még nincs vége.

Alszik a tábor, látod-e drága, suhognak az álmok,
horkan a felriadó, megfordul a szűk helyen és már
újra elalszik s fénylik az arca.

„suhognak az álmok” – Sejtelmes, félelmetes hang ez, – írja Chikáné –, akár a Bálint György emlékének szentelt *Ötödik eclogában*, ahol „Az erdőn / újra suhog ma a tél vad jóslata, húznak a súlyos / fellegek és hóval teli újra megállnak az égen. / Élsz-e, ki tudja?” A *suhogás* – ha e hangutánzó szó környezetében megjelenik a halál fogalma –, a halál kaszájának, vagy kísértetlepelnek a suhogását sejteti. Így történik ez az *Ötödik eclogában* is, akár – Kelemen Péter észrevétele szerint – Arany *Tengeri-hántásában*: „– De suhogjon az a munka! – / Te, halál, vess puha ágyat.” S e jelenséget látjuk a *Hispania, Hispaniában*, bár ott szárnyasuhogásra vonatkoztatva, „Ő suhogó, feketeszárnyu háboru”, s az *Ikrek hava* azon részében, ahol a katona kivégzésének élménye estére félelmetes vízióvá lett: „Az esti asztal fölött most újra suhogott a délután. Ezer katona volt, vörös ruhában, trombitáltak, a lépcsőn gyereklépő cigány állt, vér folyt, egészen a padokig. A lámpa ingott.” – A versbéli suhogó álmok immár bizonyos, hogy lidérces éjjeli látomások. Ezért is „horkan a felriadó”. A költőt azonban nem az álom gyötri, hanem az ébrenlét álma, a *vágy*. Így jut el a nagy vallomáshoz.

Csak én ülök ébren,
félígszítt cigarettát érzek a számban a csókok
íze helyett és nem jön az álom, az enyhétadó, mert
nem tudok én meghalni se, élni se nélkülöd immár.

A Radnótira már az *Ikrek hava* idején, de kivált bori verseiben oly mély benyomást tevő Proust mondja: „(. . .) éppen abban van a szerelem és a halál hasonlatossága, hogy mélyebben, makacsabbul faggatja mindegyik az én titkát, mert félnek, hogy nem tudják megragadni a valóságot.” És Radnóti életművében sem először látjuk együtt a kettőt. Bori Imre figyelmeztet, hogy a *Hetedik ecloga* zárósora felé mutat mindenekelőtt Horatius Radnóti fordította verse, a *Kibékülés*: „Csak véled tudok halni is, élni is.” Ugyancsak lefordítja a római költő *Féltékenységét*, amelynek néhány sora eclogánk befejezésével rokon. „Százszor boldogok, akiket / sértetlen kötelék, jó szerelem fon át; / s nem választja el őket unt / pörpatvar, se szeszély, semmi, csak a halál.” És saját verseiben sem ritka szerelem és halál közös motívuma. Így a feleségéhez házasságkötésük évében (1935-ben) írott *Himnuszban*:

Te harcon áldás,
búvó mosolygás,
aki a földön
régén fehérő
csontjaimban is majd
ott bujkálsz mindörökkön.

Vagy mint Bori idézi az *Este a hegyek között* (1937) második verséből:

Körmöm lehellem és már írom is:
„Szeretni foglak túl a síron is!”

Ugyanő idézi más helyütt, szerelem és halál kapcsolatát kutatva, az 1934-ben írt, *Szerelmes vers az Istenhegyen* sorait. A kedves

Karolva óv s karolva óvd, míg körül
leskel rád a világ
s végül hosszú késeivel megöl; virág
nem hull majd és furakodva féreg se rág,

ha meghalsz s tested égetni lebocsátják.
De mint esti harang
hangjára toronyból a sok fehér galamb,
a hangja száll utánad s csapdos majd ott alant.

De a szerelem le is győzheti a halált:

Most érkezett, egész nap messze járt,
kezében egy nagy mákvirágszirom
s elűzi azzal tőlem a halált.

(*Együgyű dal a feleségről*, 1940)

„Ó, de te lobbanj föl az ősz, a halál fölé / s emelj föl engem is édes (...)” – olvasuk a *Nyugtalan őszül*-ben (1941). A *félelmetes angyalban* (1943) pedig a hitves védelmét kéri a démontól, aki „előre letépi a naptár / sorjukra váró lapjait.” Ha pedig oltalmat nem adhat a halál elől, megkönnyíti azt kedvese:

Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.

(*Két karodban*, 1941. április 20.)

És hogy halni se tud kedvese nélkül, mint Lengyel Menyhért *Csodálatos mandarinja* Bartók balettjében, arra bizonyosság ugyanezen a napon írt négysoros, a *Papírszeletek* első darabja, amelyből kitetszik a Radnótinál oly gyakran jelentkező, gyötrő haláltudattal szemben a ritka, csaknem egyedülálló, bizonynyal a *Harmadik eclogából* és a *Ha rám figyelsz* ... soraiából ismert válság által is táplált halálvágy:

Engedj

Engedj meghalnom, Édes!
És gyujts majd nagy tüzet, éhes
lángokkal égess meg! égess!
Engedj meghalnom, Édes!

Mélyebb tanulása van azonban az életmű *egészét* és a most oly távoli hitves iránti halhatatlan szerelmét tekintve annak, amire Schöpflin Gyula emlékezett, (Irodalomtörténet, 1978. 1.) az általa fordított Morgan-regény, *A láng* Radnóti magyarította versbetétei kapcsán: „(...) a könyv filozófiájával – amely szerint Szerelem, Költészet és Halál jelentik az élet pozitív lényegét (s ezt öntudatlanul, tragikus módon élte is meg – hiszen ki halt meg nagyobb költőként, mint Radnóti?), egyetértett.”

Mindezt pedig ott kell tudjuk a *Hetedik ecloga* záró hexameterében.

MEDVETÁNCOLTATÁS

Jegyzetek Bertha Bulcsu publicisztikájáról

Bertha Bulcsu *Medvetáncoltatás* című könyvét olvasva megpróbálom magamban megfogalmazni, melyek a főbb összefüggések egy-egy állítás, vélekedés igazságtartalma és az objektív igazság között. Hogyan tudnám bizonyítani valamiképpen egyezt módon, hogy az író állításai nemcsak vélekedések, hanem igazságok is. Hogyan lehetne túllépni ezek szubjektív elfogadásán, miképp lehetne azt igazolni, hogy itt az egyszeri, szubjektív rögtönzéseknél jóval többről, az általában vett igazság egyfajta megfogalmazásáról, megragadásáról van szó. Alighanem a szimbolikus logikát kellene alkalmazni itt, csakhogy... jobban illene érteni a szimbolikus logikához. Nem lehetetlen, hogy a majdani elfogulatlan tudomány egyszer, egy majdani szimbolikus logika alapján ilyen értelemben végiglapoz a magyar irodalmon és akkor... igazolódik, ami nekünk még csak meggyőződésünk. Mint, ahogy Bertha Bulcsunak is „csupán” a meggyőződés izzíthatja, izzítja föl a szavait. Meggyőződés és persze kétely. De mit lehet ma kezdeni a meggyőződéssel? Hát még a kétellyel, ami jószerivel legföljebb a meggyőződésen alapulhat?

A *Medvetáncoltatás* Bertha Bulcsu tizenhatalcadik önálló kötete. Publicisztikai írásokat tartalmazó könyv ez, így – egy-két kivétellel – főleg azokat az írásokat tartalmazza, amelyek *A fejedelem sirja felett* című, hasonló tartalmú gyűjtemény (1980) megjelenése óta születtek. Mintegy negyedszázados aktív szépiírói pályát futott be eddig Bertha Bulcsu, nem számítva azokat az újságírói és egyéb életbevágóan fontos előzményeket, amelyek írói világa, vagy ahogyan ő tágabban értelmezi: műhelye létrejöttében, kialakulásában döntő jelentőségűek voltak. Örömmel állapítható meg, hogy pontosan a publicisztikai, publicisztikai jellegű írásoknak köszönhetően igen jól dokumentáltak és visszamenőlegesen is kiválóan áttekinthetőek – mi több: átélhetőek azok a helyzetek, fázisok, folyamatok, amelyek írói fejlődését jellemzik. Ebben a műhelyben eddig nem sok életanyag vesztett kárba azóta, hogy az író kolombuszi útjára behajózott.

Nem könnyű feladat ezt a publicisztikát mostani állapotában megragadni, elemezni, értékelni. A nehézség abból ered, hogy Bertha Bulcsunak ebben az újabb publicisztikájában – *A fejedelem sirja felett* című kötetben olvashatóhoz képest – a tematikai differenciálódáson túl (itt már egy egész sereg téma nem is igazán „téma”) hangnembeli tónusváltásoknak és az előadásmód áthangolódásának is tanúi lehetünk. A szöveg külső jegyei eltűnnek és a tények a maguk matt nyersességében, olykor komorságában jelennek meg előttünk. Elillant volna ezekből az írásokból a szenvedély, a „rábeszélő” indulat? Nem. Benne rejlődött ott érzékelhetjük a selymes-tapintású szöveg szövetségében. Szöveg nélkül – sokan sokáig úgy véltük – nincs publicisztika. Ez alighanem így is van. Csakhogy a szenvedély nem tárgy, dolog, ami nyilvánvaló, tapintható. A művész kezében – közhely ez – a szenvedély is eszközzé válik, bekerül az eszköztárba, rákerül a palettára. Korábbi – jószerivel a napilapok publicisztikájának elemzésén alapuló – beidegzettségünket kell revidiálnunk ezekben, amikor azt látjuk: szükségtelen, hogy az író „álljon oda” mindig valami mellé, ami lehet egy jókora fal, rét, mozgás, folyamat, mozgalom, úgy... Vannak korszakok, amikor a tények önmagukért beszélnek, amikor a *jelenségek* közvetlen kapcsolatban vannak a lényeggel. Ilyenkor *elég, ha* az író, publicista csak a pusztá tényeket mutatja meg és az olvasóra bizza tényekkel, jelenségekkel való kapcsolatot, viszony kialakítását, a számára szenvedélyes, vagy közömbös tartalmú

találkozás minden közelebbi és távolabbi tanulságának levonását, következményének az értékelését.

A szubjektív indulatok visszafogottsága egyébként sem jelenti a szubjektív hang, a szuverén, öntörvényű láttatás, az önálló hanghordozás hiányát. Bertha Bulcsu publicisztikái – ma talán még érzékelhetőbben, mint valaha – jellegzetesen Bertha Bulcsu-i stílusban vannak megírva; egy érett, jelentős író látásmódjának a sajátos megnyilvánulásaiként újabban éppen a tényyszerűségükkel hatnak ránk. Orientatív erőt érzünk sugározni ezekből a publicisztikákból, olyan erőt, amely nem a rábeszélés hatásaként érvényesül az olvasóban, hanem csupán abból a módszerből fakad, ahogyan ezeket a tényeket, jelenségeket élénk tárják. Nem tudni, mi készíthette az írókat erre a visszafogottságra. Kétségtelen: nyert vele. Az ilyen karakterű publicisztikai és tárcairadalom meglehetősen ritka a magyar irodalomban, különösen az utóbbi évtizedekben. A Jelenségek címszó alatt az Élet és Irodalomban időről-időre megjelenő rövid lélegzetű írások – mivel mozdulatlanságba merevedni látszó, tényyszerű helyzetek, állapotok, folyamatok leírásai – dimenzionálisan is kitágították tulajdon létezési terüket, költői erővel telítődtek, ezáltal eszköztelenebbül és minden korábbi hasonló műfajú írásnál elemibb erővel hatnak ránk. A mozgást és a mozdulatlanságot egyidőben, egyazon képhez kapcsolódva érzékeli az olvasó és ez a paradox helyzet itt-ott már-már groteszket eredményez. A szerző iménti értelemben vett hátralépését természetesen úgy értelmezhetjük, hogy tudatos módszerként, mesterségbeli fogásként mellőzi mindazt, ami lényegtelen lehet, így az esetek többségében a saját kommentárját is. Ezeknek az írásoknak azt a mottót is adhatta volna: „Nem az én ügyeim.” Én csak szenvedek tőlük – folytathatná. Én csak bajlódok velük. Én csak... nem tudok tőlük dolgozni, élni. Ezt azonban egy olyan elkötelezettségű és szellemi meghatározottságú író, mint Bertha Bulcsu sohasem tenné meg. Azzal, hogy nem elemzi, nem kommentálja „*jelenségeit*”, nem vonja ki magát ezeknek a jelenségeknek az illetékességi köréből. „Illetékési” mivolta azonban csupán arra szorítkozhat, hogy nyakonragadja és felmutatja őket. Elgondolkoztató ez a helyzet. Most, hogy a Medvetáncoltatást egyvégtében elolvastuk, föl is tehetjük a kérdést: végül is itt van egy író, aki segíteni akar, aki segítő szándékkal foglalkozik a magyar valóságnak már-már mindenféle lapátolnivalójával... Segíteni akar... De kinek kell ez a segítség? Kiknek? Legfőljebb nekünk olvasóknak, akik azt is megkérdézhetik, miféle „munkamegosztás” az, ahol az írói szavak ma-holnap úgy hatnak, mintha egy monoton imámlot működtetnének valahol.

„Úgy látszik, nagyon lényeges, hogy az ember miről ír. Az írásmű tárgya meghatározó lehet. Pedig manapság nagy divatja van a mives „szövegeknek”, amelyeknek nincsen tárgya” – olvashatjuk legújabb könyvében. Ez, és amit úgy fogalmaz meg, hogy írói műhelye tágabb értelemben maga az élet, újabb kiindulási alapunk lehet az író publicisztikai műveinek megközelítésében. „...nem szeretném, ha ezt a műhelyt leegyszerűsítve „műhelyként” értelmeznék. A műhely az élet, az én életem, az önök élete, a mi életünk. A műhely az egész, a sors, a kikerülhetetlen és a választott” – írja.

Bertha Bulcsu könyvében mintegy kerettörténetként végigvonul egy levélre-gényszerű gondolatmenet a „medvéről”, aki az egyik Taverna-beli estén a német vendégekkel zsúfolt vendéglő asztalán elkezdett táncolni, majd levetkőzött és meztelenül folytatta a táncot. Ez a „medve” azóta is az író iménti értelemben vett műhelyének a szerves része, tartozéka. Megkülönböztetett helye van ebben a műhelyben, hiszen – mint Bertha mondja: „Azt hiszem, a „medve” kikerülhetetlen.”

Ez a „medve” kétségtelenül nőnemű lény. Olyan valami(?), valaki(?), akiről *közvetlenül* nem sokat lehet tudni. Illetve, sokat is, meg keveset is. Mint amikor nyakig elmerülünk valamiben, egy állapotban, folyamatban, amiről ezernyi rész-információnk lehet anélkül, hogy azok a lényeget érintenék. Erről a „medvéről” is árad az információ. Hallomásos pletykák, mendemondák, szomszédasszony-suttogások keringenek róla mindenfelé. Sokan tudnak, állítanak róla ezt, azt, anélkül, hogy biztosak lennének bármiben is. Kíváncsiak vagyunk a „medvére”, holott az úgy szép, ahogy van, a maga medveségében. Részemről én a „medvét” a mindennapi

megbirkóznivalónak, megtáncoltatnivalónak, a szellemi ember folytonos jelenvalójának tekintem. Lehet ez a szimbólum a naponta gondozni-, gyámolítani-, elemezni- és továbbépíteni való valóság szimbóluma is, a valóságé, amelynek elképesztően szőrös a hasa, egészen a köldökéig és amit mélybarna tónusú drámai árnyak, röhögést gerjesztő, robosztus hevületek vesznek körül el- és előtűnéseiben egyaránt. Ez a „medveség” nem zárja ki a vadságot, a vérbő és véres vaskos erőt, alapjában véve azonban mégis mintha valamiféle levertséget, beletörődést, már-már fülledt szomorúságot jelentene. Félni tőle, ha nem zaklatjuk, nincs nyomós okunk, de azért jó, ha kiismerjük, hiszen az együttélés érdekében végső fokon nekünk kell alkalmazkodnunk hozzá.

Alkalmazkodni. A „másodosztályú állampolgárnak” ez egyébként is kényszerű feladata. Vannak másodosztályú állampolgárok? Sőt, netán harmadosztályúak is? Csak annyira lehetünk bizonyosak ezzel kapcsolatban, mint a „medve” ügyeit tekintve. Mindenesetre ismerjük azt a keserves érzést, érzésköteget, amit Bertha Bulcsu A harmadik rend című írásában mehökkentően tömören jellemez, megállapítva, hogy „ha mondjuk a régi rendi társadalom volna ma Magyarországon, nem három rend lenne, hanem legalább hat”. És hogy hova tartozna akkor egy író, egy alkotó értelmiségi ember? „A hat közül nem lenne rossz a harmadikba tartozni.”

De vajon ténylegesen odatarthatnak-e manapság Magyarországon az emberek, ahova tartozniuk kellene? És – sokakkal kapcsolatban kérdezhetjük: tartoznak-e egyáltalán valahová? A mai magyar sorsoknak miféle töredéke lehet a tudatosan vállalt sors? Mit mutatnak a jelek, miről árulkodnak a *jelenségek*? Miért süllyeszti el részeg munkásemberek az író balatoni csónakját, amit a „munkásosztály elismerését kifejező” SZOT-díján vett? Miért hintik fel üvegcsereppel a horgászhelyét? Miért teszik tönkre a betonját? Miért nem tud gépkocsiablaktörőt, létrát venni? Miért nem áll meg a gyorsvonat a Balaton partján? Miért nem lehet telefonhoz jutni? Miért nem lehet megcsináltatni egy ledőlt kéményt? Stb. Valószínű azért, mert az emberek nincsenek a helyükön. Valahol *úton vannak*. Valahonnan elindultak valami felé. Valami máshoz tartoznak, mint ami közvetlenül körülveszi őket, mint amihez tartozniuk kellene. Ez a felemáság pedig veszélyes állapot. Az ember, akinek tudatosnak illene lennie, mintha a legfontosabbról, a tudatosságról és ezzel együtt a hovatartozás tudatáról mondana le. Veszendő emberséggel mered az embertársai arcába. Magyarázatai nincsenek, kérdései még kevésbé. Így van ez? Vagy csak a *jelenségek látszata* csupán, valamiféle megtévesztés mindez? A silány kevés harsogná túl a szerényen hallgató remeket? Kétségtelen – mint azt Bertha Bulcsu írásai is már régóta jelzik – megszűnőben vannak bizonyos, korábban értékesnek tartott magatartásformák. De helyükbe nem más, magasabbrendűbb magatartástípusok lépnek, hanem valami újfajta magatartásnélküliség (ami persze szintén egyfajta magatartás), valami minden morális alapot nélkülöző borzadály... A forgalmas balatoni úton a kocsis föláll a kocszi tetejére és pisál. Eközben autókarakván szorong mögötte és a nyugatról érkezett turisták első magyarországi emlékükként rögzítik ezt a képet. A helyzet olyannyira abszurd, hogy az íróval együtt valóban már nem is ezen csodálkozunk, hanem azon, hogy a ló miért nem mászik föl a kocszi tetejére, hogy ott végezze el a dolgát. Ezek a magatartásnélküliségek a tárgyi világra is rávetülnek, azt is kedvezőtlenül befolyásolják, nyomasztóvá, nyomottá teszik. Előbb-utóbb úgy érezzük magunkat, mint a Medvetáncoltatás egyik tárcanovellájának a főszereplője, aki „Esténként gyakran érezte, hogy süllyed vele a szoba. Időnként kipillantott az ablakon, s a szomszédos házak negyedik emeletéhez hasonlított a saját negyedik emeletét. Az épület külső falai a helyükön álltak, látszólag nem mozdult semmi. De mégis, ahányszor elment a szekrény előtt, érzékelte a súlyt, ami lefelé húzta a bútorokat, a szobát s velük az ő életét is.”

Elfogadván a kor kihívását, elsősorban azokkal a jelenségekkel viaskodik az író, amelyek ebben az átmeneti korszakban valóban sajnálatosan ismételtan a tulajdon lehetőségeik alatti életvitelbe, létformába, szellemi igénytelenségbe töpörítik ennek a népnek egy nem jelentéktelen részét. Azokért aggódik valójában, akik nem tudnak mit kezdeni új helyzetükben önmagukkal, az élettel, a szellemi nincstelen-

séggel, a másoktól elválasztó pénzbeli megkötöttségekkel, vagy a hiánygazdálkodásból eredő pénzzel, ami a nyakukba szakadt, akik nem kötődnek semmiféle elfogadható tradícióhoz, akik eltávolodtak az emberitől és valamiféle meghatározható, vagy egyelőre még bizonytalan körvonalú szubkultúrában tengenek olyan göggel elegyes önérzettel, amit a konstruktív emberek – mint szégyelleni való magatartást – mindenkor elhárítottak maguktól. A lumpenség és az újgazdagság végletes megnyilvánulásai ebben az értelemben nem esnek távol egymástól. Elsősorban attól a világtól távolodik mind végzetesebben el ez az új „magyar szituációt” teremtő periféria, amit Bertha Bulcsu A nép tehetsége című írásában jellemez. A magyarság, a magyar nép egészéről ma sem vélekedik másképp, mint másfél évtizeddel ezelőtti írásában, amikor Csorba Győzővel beszélgetvén, interjúalanyával nyilván messze-menően egyetértve ezeket írta le: „– Semmi szégyenkezni valónk nincs. A magyar népet nyugodtan oda merem állítani akármelyik nép mellé. Nem szólam, hogy sokat adtunk már az emberiségnek”. Egyszerű beszéd ez. Azért kívánczik ide, mert éppen ennek az elemien egyszerűen megfogalmazott hazafiságnak a világosságában tetszenek különösen sötétnek azok a romboló tendenciák, amelyeknek ezerféle jelét jártában-keltében bárki érzékelheti nap, mint nap. A nagy folyamatok, nagy alkotások árnyékában az *átlagember* kulcsszerepre tesz szert. Az átlagember, az átlagmagatartás, az átlagéletvitel milyensége alapvetően meghatározza nemcsak a jelenünket, de a holnapunkon túli holnaputánunkat is. Bertha Bulcsu éppen azért írja a figyelmünket a magyar valóságnak ezekre az úgynevezett „magyar szituációira”, mert teljesen tisztában van azzal, hogy – mint írja: „A nép tehetsége döntően függ az általános ember értelmi nyitottságától, attól, hogy mennyire képes az új befogadására, annak alkalmazására, beépítésére. Ha szellemileg képes megújulni, akkor a nagy termelési, életformabeli változásokat is cselekven éli át.”

Hajdani, híres íróinterjúiban gyakran tett fel interjúalanyainak ilyesfajta kérdéseket: „– Véleményed szerint mi a költő és a költészet szerepe a mai társadalom keretei között? – Véleményed szerint az írónak mi ma a feladata a világban?” Bertha Bulcsu nyilván önmagának is föl-föltesz hasonló kérdéseket. Különösen kényes helyzetben lehet, ha publicisztikájára gondol, hiszen a publicisztika sokak szerint amolyan „funkcionális próza”, amivel valakiknek a gondolatait valamilyen irányban szeretnénk befolyásolni, módosítani. A válasz meglehetősen kesernyés lehet. Fémes, fanyar önironiával átszőtt humor jellemezheti. Vegyük elő például a Fehér rozsdá című kötetében megjelent öninterjút. „– Az írók húsz százalékának a társadalmi helyzete nagyon jó, politikusokkal vacsoráznak, sokat járnak külföldre, gyermekeik megkülönböztetett bánásmódban részesülnek. A további harminc százalék megjelenik, kezet fognak velük, díjakat is kapnak. A többi ösztöndíjban és segélyekben részesül.”

Akármi legyen is az író szerepe a mai társadalomban, akármi is legyen az írás értelme bárki értelmezésében, végül is nagy hasznunkra lehetnek, vannak ezek a művek. Mert a maguk kathartikus hatásokat sem nélkülöző megkomponáltságukban, egy jó író műhelyének másodlagos, de nem másodrendű, esztétikailag is értékelhető, sokszempontúan, sokoldalúan érvényes termékeiként örökítenek meg egy korszakot, vetítenek a jövőbe egy gondolatvilágot a maga bizakodó és válságteljes ösztöneivel – úgy, ahogy az most éppen van.

Ugyanolyan nagy haszna ez az olvasóknak és irodalmunknak, mint a hajdani korszakrögzítő, gondolatainkban, gondolkodásmódjuk publicisztikai kivetítésével is tanúságtevő elődök: Márai, a rokon Bálint György, vagy az idős Déry hasonló jellegű reflexiói a maguk korának jelenségeire, a maguk korának a maihoz hasonlóan gyorsodrású, tűnékenységében nehezen megfogható valóságára.

AZ ŐRÜLT

Vannak jól szerkesztett, simán folyó regények is, amelyeket ásitva lapozhatunk, amelyekből nem csak gondolat, de még szín, még hangulat sem marad az olvasóban, s lehetnek darabosabb, érdekesebb írások, amelyek nemcsak ébren tartják, de meg is gyötrik az olvasót; egy ideig még aludni sem hagynak a megszokott közömbösséggel. Oláh János új regénye, *Az Őrült*, ilyen könyv. Barátságból kezdtem olvasni – a költő újabb prózai kísérleteként –, s hamarosan úgy éreztem, hogy a kitalált történet a legvalóságosabb életéről beszél. Egy nemzedék, vagy legalábbis egy értelmiségi réteg életéről; olyan forró indulattal, olyan mélyrenéző szándékkal, ahogy erről a rétegről, illetve nemzedékről eddig még nemigen beszélt regény.

A regény fiatalembere vidékről kerül a főváros egyetemére, kuláklistas gyermekkori emlékekkel. Egyik Pest környéki rokona istállóból elkerített odújában lakik, lehetetlen körülmények között. Innen indul elfogadható albérletet keresni, ugyancsak a külvárosban, az Illatos út környékén. Szerencséje van, talál is. Pillanatokra még reménye is kelhet: rendes bérlője lehet majd a lakásnak. Ám a dolgok másként alakulnak: ki akarják fosztani még reményeiből is. Nem nyerheti meg igazát; – a végén akár gyilkosságot is kiálthatnának rá.

Ki ez a fiatalember? Ki ez a Süket névre hallgató bölcsész? Készt magyar Raszkolnyikov? Lázadó? Őrült? Vagy akaratlanul is gyilkos? Nem gyilkos, nem Őrült; igazában nagyon is békességre vágyó, a kétkezi létből az értelmiségbe törekvő fiatal ember. Elődjeit, a mélységből napfényesebb magaslatokra törekvőket ábrázolta már korábban is irodalmunk; különösen a fényes szellők szárnyán indulókat. Oláh János embere azonban más időben, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején keresi a maga helyét, más emlékekkel, más körülmények között. Hűsz esztendővel idősebb bátyjai még a világmegfordítás lehetőségét vélték érezni – ő a cselekvés korlátozottságát, sőt a tehetetlenséget érzékeli; elődjeit melegebb családjá múltjából is csak keserű moz-

zanatokra emlékezhet. Egyedül áll a világban, már-már olyan egyedül, mint az ürbe kivetett sejt. Ezért is érzékeli olyan fokozottan az élet kicsinyes és rettenetes mozzanatait. Ezért is lát mindent felfokozott indulattal. Az az indulat munkál benne, mint az első *Elérhetetlen föld* lírájában; a kudarcok élményével, a veszteségek káoszával fűtött indulat és a gonoszságnak, az ember telenségnek olyanféle megvetése, amely Petőfi *Őrültjében* lobogott, mikor levegőbe akarta röpíteni a világot.

Talán a regény címe, *Az Őrült* is erre a Felhők korszakabeli petőfisi igaz emberi indulatra utal. Ezzel az indulattal ábrázolja Oláh János a maga Süket Jánosa útját. Persze, az ő embere nem ás le a föld mélyébe, csak albérletet, csak lakást akar szerezni; csak tenyérnyi helyet magának a nap alatt. S még ez is reménytelennek tetszik sokszor előtte: anyagi háttér és társadalmi kapcsolat nélkül – úgy véli – nincs boldogulás; az önmagához való hűség inkább teher; az előrejutás nélkülözhetetlen feltétele a hasonulás; a felettesekhez. Ezzel a keserűen néző szemmel közvetlen környezetében is szükségképpen a riasztó dolgokat veszi észre: akikkel találkozik – lányok, pincérek, rendőrök, orvosok – szinte valamennyien gyarló emberek. Még a tájnak, a városnak is inkább a riasztó foltjain akad meg a tekintete: a hideg mezőkön, a málló tűzfalakon és a szemétszagú lépcsőházakon. Tünődő, elmélkedő hajlamú; gondolatok, érzések lebegnek benne, tudna szállni is – de az adott körülmények között csak arccal zuhanhat a kövezetre. Kiszolgáltatott, sorsában bukdácsoló ember; a rúgások, az ütések szinte számolatlanul érik.

Túlságosan sötét színezésű ez a kép; de-rűsebb, biztatóbb színek is voltak, vannak ennek a nemzedéknek az életében. Nem hataroz meg annyira a múlt s még a cselekvési lehetőségek is nagyobbak, mint ahogy a regény érzékelteti. Az azonban bizonyos: a sötét színek is a regény írójának elszántságáról, az élet valóságos kérdéseivel való szembenézéssel beszélnek, s érzékeltetik, milyen nehéz az osztályváltás, az első nemzedékbeli értelmiség helykeresése. Majdnem olyan lehetetlenül nagy feladat, mint amiről a regény homlokára felírt népmesebeli szöveg beszél: „Fuss körbe olyan gyorsan, hogy a saját hátadat elérd!”

Talán a regény borítóján idézett részlettel

is erre kívánja figyelmünket felhívni a szerző: „Ha akarjuk, ha nem – mondja ez a részlet –, valahova mégiscsak visszatapad az emlékezet köldökzsínörja. Nézz farkaszemet, s ne szégyenkezz miatta, fű illata, s lótrágyaszag, mint gyermekkorodban, ez követ, s a penészes föld lehelle, a csatáros Érmellyék sásbozótja az ipari bűzön át egy kikövetkeztethetetlen s mondhatatlan messzeségben... Segíts megfejteti, ezt kérem tőled, aki egyszer talán beletűrsz e romlkönyv lapokba, ne várj kinyilatkoztatást, izgalmat, szemforgatást, semmit sem tőlem, az igazat sem, ha várhatsz valamit, azt csak magadtól várhatod. Segíts megfejteti, ennyit kérek, segíts ne ezt az írást, ezeket az eltévedt mondatokat, önmagadat, nem többet és nem kevesebbet kérek, önmagadat...”

Oláh János regényének, mint jeleztük, megkülönböztetett jelentősége van a közelmúlt ifjúságáról szóló írások között. A hatvanas, hetvenes évek jobb szociális körülményű fiataljairól mások is írtak – a cselengő hősök ennek az ifjúságnak a közérzetéről beszéltek –, de mára már eléggé elhalványodtak a jelen közvetlen ábrázolására törekvő szándékok; többen a lektűr felé oldalaznak, mások a történelem tájain cserkésznek. Oláh János makacsul kitart a jelen faggatása mellett. Már korábbi életrajzi regényeiben, a *Közélben* és a *Visszatérésben*, túl a személyes emlékeken, egy generáció meghatározó élményeinek a felderítésére is törekedett, s új regényében, *Az örültben*, az önéletrajzi elemektől nagy mértékben elszakadva, fikciót formálva, nemzedék-regény megteremtésére tett kísérletet. Indulatai olykor még korlátozzák a teljes, higgadt körületekintésben, a hangsúlyok, az arányok pontos megtalálásában olykor mintha feledné, hogy a történelem nem esztendőekben, de évtizedekben, vagy még nagyobb időszakokban lépdél, s így a ma még elérhetetlennek tetsző föld is idővel elérhetővé válhat. Abban magam mindenképpen bizom, hogy Oláh János folytatni fogja a teljes valóságot faggató munkáját, s még teljesebb érvényű képet fog adni nemzedékről; prózában is. Művészi eszközei már készek; tömör, mégis levegős és láttató erejű a stílusa. S illúziótlan a látása. Már csak ércce kell hűlnie a forró lávának.

CZINE MIHÁLY

Tamás Menyhért:

HOLTÁG

Ha az olvasó nem tudná, hogy a *Holtág* szerzője költő, akkor is érzékelnie kellene e kettősséget. Két évvel a *Vigyázó madár* sikere után Tamás Menyhért újra kisregény-nyel jelentkezett.

A Márton Miklós házasságának fölbomlásáról szóló mű kezdete már lírai jegyekben gazdag: „Süllyedő éjszaka, süllyedő reggel. És homály – a tárgyak elvesztik formájukat, a szemhéjak lebegtetésében átrendeződik a szoba, mindinkább idegenné válik.” A költőiség később sem marad el. A bukovinai csángó családból származó Tamás Menyhért nyelve szép bizonyíték arra, hogy a műfajok egymásra hatása manapság reneszánszát éli. Kérdés persze, hogy ez a költőiség mennyiben szolgálja az epikus mű érdekeit.

A *Holtág* a változtatás, az elmozdulás kisregénye. Mártonnak változtatnia kell körülményein, helyzetén. Mindezt az író úgy vetíti elénk, hogy közben a személyiség mind teljesebben „lelepleződjék”, hogy mind közelebb kerüljön az olvasó a mű főhősének gondolataihoz. Ehhez kétségtelenül adekvát megoldás az elbeszélő hang személyes jellege, az érzelemgazdagság előterbe állítása. A lendületes párbeszéd és a belső monológok az idősík váltás tisztán kivethető, logikus eszközei.

Maga a történet is jellegzetesen mai, szinte közhelyszerű. A gyorsan tönkrement házasság természetrajzát adja Tamás Menyhért, s benne ott a gyermek, mint „legfőbb áldozat”. „Veronkát is elveszítheti” – szállja meg a félelem az apát. Mindezekből is láthatjuk, hogy a cselekmény nem több, mint egy eset a sok közül. Az írói technika s az imént már méltányolt nyelvezet azonban „főlemeli” a szintjét, mai prózánk izgalmas kísérletévé lépteti elő. A történet idejével szinkron és a múltból idézett párbeszéd, valamint a belső monológok sajátos feszültséget hordoznak, s gördülékenyül teszik a mesét. S eközben „emberré akar válni” a mű hőse, s így keres magának új cselekvési tereket, emberi kapcsolatokat. Sajátosan mai magyar értelmiségi sors az övé; keresi a helyét a világban, bolyong benne. Kötődései erősek, emberi kapcsola-

mai változások, indulatai gyakran mozgatják. Vannak persze az egyébként tömör történetben olyan részletek, melyek nem visznek bennünket közelebb Márton Miklós sorsának megértéséhez. (Néhány oldal a IV. részből.)

„Elég volt a sodródásból, a magam lábán szeretnék járni” – fogalmazza meg határozottan azt, amit az imént jeleztem. A szöveg azért is hangsúlyos, mert apjának mondja Miklós, annak az embernek, aki a válságos helyzetben erős kapcsolatot jelent neki a világban, aki ugyanitt ezt jelenti ki: „Téged is ugyanabból a fából faragtak, mint engem.” Láthatjuk, hogy az ilyen részletekben a nyelv nélkülözi a lírai többletet; a hétköznapi stílust alkalmazza az író. Ez a tény is sajátos villódzást biztosít a műnek: nemcsak a sors változásai, de a nyelv és a stílus különbségei is gazdaggá teszik a *Holtágot*. Ugyanígy külön jellemek a figurák: apa és fia együtt vannak jelen és kiegészítik egymást. „A tisztaságot élni kell, fiam, s nem keresgélni.” Ez az apa egyértelmű erkölcsi világrendjét mutatja, s ez már (vagy még) nem jellemzi a fiát. Keresi az élet tisztaságát, és közben nem kerülheti el sorsa mélységeit, a „háztömbök hidegét, a lámpátlan, házínénikkel áldott albérleteket...” Világunk sok eleme föllelhető tehát a részletekben, melyek pontosan illusztrálják Miklós sorsának alakulásait.

S ami különösen fontos a főhős történetében: a falu világából kikerült ember városivá alakulása. A tárgy egész legújabb korszakunkra jellemző. Tömegek éltek és élnek ezt a felszabadulást és megrázkódtatást egyszerre hozó változást. A régi értékek el-

hagyását, az újak szomjas és izgatott befogadását, majd a csalódások sokaságát. Az értékörzést nyelviileg a szülők szövegei biztosítják, az új terjedését pedig a főhős és társainak megnyilvánulásai. Mindezek mögött nagy feszültségek rejlenek. Tamás Menyhért jól érzékelteti, hogy hőse csetlik-botlik új körülményei között, pedig mindig helyt akar állni. Kortársaihoz képest nem vitás, hogy az imént „értékörzésnek” jelzett mozzanatok jelentik inkább a többletet. Az értelmiségi lét közhelyeinek ismételtetése kisebb olvasói élményt nyújt.

A mű befejezésében aztán egyre távolulnak a körök. Nem csupán egy ember magánéletének egyébként társadalmilag jellegzetes válságáról van már szó, hanem egy közösség történelmi sorsának döntő pillanatairól. (Tamás Menyhért korábbi megismert életrajzi háttérre, a második világháborús, Bukovinából való áttelepülés játszik itt szerepet.) A történelmi tények fikciója azonban vázlatos még; talán egy később megírandó, nagyobb lélegzetű regényben találunk majd rá a teljesebb írói megoldásra. S a „hazátlan hazaérkezés” regénye még hiányzik irodalmunkból.

Kár lenne, ha tévednénk: Tamás Menyhért tehetsége jelentős mű születését sejteti. Egyik hősenek mondatai jelenthetik a bizonyosságot: „A tegnap történetből csak azt temessétek, ami temetnivaló, váljon örökösté, ami fényességet ad a léleknek; a bizakodásnak: elérkezik az a nap, amikor elmúlik szemünkben a kökönyes szomorúság, a bokros félelem...” (*Szépirodalmi*, 1983.)

BAKONYI ISTVÁN